T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİM DALI

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE TASAVVUF

(DOKTORA TEZİ)

125441

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

125441

Danışman:
Prof. Dr. İbrahim DÜZEN

Hazırlayan:
Yusuf ALTINIŞIK

Şanlıurfa-2002

T.C
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİM DALI

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE TASAVVUF
(DOKTORA TEZİ)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMAN... MERKEZİ

Danışman
Prof. Dr. İbrahim DÜZEN

Hazırlayan
Yusuf ALTINIŞIK

Bu tez .17../.03../.2003. tarihinde aşağıda isimleri yazılı olan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ~~oy çokluğu~~ / oy birliği ile kabul edilmiştir.

Danışman	Üye	Üye
Prof. Dr. İbrahim DÜZEN	Prof. Dr. Mustafa TAHRALI	Prof .Dr. H. Kamil YILMAZ

Enstitü Müdürü
...../....../2003
Doç. Dr. Zuhal KARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V
KISALTMALAR VII
KAYNAKLARA DAİR VIII
GİRİŞ : ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BAKIŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE ŞAHSİYETİ

I. HAYATI 8

A. Doğum Yeri ve Yılı, Tahsili 8
B. Resmî Vazifeleri 9
C. Vefâtı 11

II. ESERLERİ 11
A. Dinî ve Tasavvufî Eserleri 13
1. Münâcât 13
2. Çihl Hadîs 14
3. Nazmü'l-Cevâhir 15
4. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâimi'l-Fütüvve 15
5. Lisânü't-Tayr 17
6 Sirâcü'l- Müslimîn 19
7. Mahbûbu'l-Kulûb 20

B. Dîvânları 21
1. Hazâinü'l-Maânî (Garâibü's-Sığâr, Nevâdirü'ş-Şebâb, Bedâyiu'l-Vasat Fevâyidü'l-Kiber) 21
2. Farsça Dîvânı 22

C. Hamse 23

1. Hayretü'l-Ebrâr..24
2. Ferhâd ü Şîrîn..25
3. Leylâ vü Mecnûn..26
4. Seb'a-i Seyyâre..26
5. Sedd-i İskenderî..27

D. Dil ve Edebiyâtla İlgili Eserleri:..28
1. Mecâlisü'n-Nefâis..28
2. Mîzânü'l-Evzân..29
3. Muhâkemetü'l-Lügateyn..30

E. Diğer Eserleri..31

III. ŞAHSİYETİ..33
A. İlmî şahsiyeti..37
B. Edebî Şahsiyeti..38
C. Tasavvufî Şahsiyeti..44

İKİNCİ BÖLÜM
ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TASAVVUF ANLAYIŞI

I. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE ULÛHİYET..58

A. Allah..58
1. Allah'ın Zât Sıfat ve İsimleri..58
2. Tecellî..63
3. Mârifet..68
4 Tevhîd..72
5. Vahdet-i Vücûd..77
B. Nübüvvet..83
1. Hz. Muhammed..84
2. Diğer Peygamberler..88
C. Âhiret..90
D. Kazâ ve Kader..92

II. ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE İNSAN

A. İnsan 95

1. Gönül – Kalb....99

2. Akıl....103

3. Nefs....106

B. İnsân-ı Kâmil....111

III. ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE SEYR U SÜLÛK KAVRAMLARI

A. Seyr u Sülûk....114

1. Taleb....117

2. Aşk....120

a. Aşkın Çeşitler....129

aa. Mecâzî Aşk....129

ab. Hakîkî Aşk....133

b. Aşkın Mertebeleri....135

3. Mârifet....138

4. İstiğnâ....138

5. Tevhîd....140

a. Tecrîd-Tefrîd 140

6. Hayret....142.

Fakr u Fenâ....144

a. Fakr....144

b. Fenâ....147

B. Diğer Seyr u Sülûk Kavramları 155

1. Mücâhede Riyazet....155

2. Halvet ve Uzlet....157

IV. NEVÂYÎ'DE TASAVVUFUN AMELÎ VE AHLÂKÎ KAVRAMLARI

A. Hamîde Ef'âl..........161
1. Tevbe..........162
2. Zühd..........166
3. Tevekkül..........169
4. Kanâat..........172
5. Sabır..........175
6. Tevâzû ve Edeb..........178
7. Zikir..........179
8. Teveccüh..........182
9. Rızâ..........184
10 Aşk..........188

B. Diğer Amelî ve Ahlâkî Kavramlar..........188
1. İbâdet..........188
2. Takvâ..........193
3. Verâ..........197
4. İhlâs..........199
5. Şükür..........202

V. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TARÎKAT ANLAYIŞI

A. Şerîat, Tarîkat, Hakîkat..........205
B. Şeyh- Mürşid..........209
C. Mürîd – Sâlik..........213
D. Velî..........217
E. Kerâmet..........225

SONUÇ..........227
BİBLİYOGRAFYA..........236

Ö N S Ö Z

Tasavvuf düşüncesinin insanlığa mal olmasında mutasavvıf şâirlerin üstlendiği rol, onların da tasavvufî açıdan etraflıca araştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Ortak kültürü paylaştığımız halklarla aramızdaki birliğin mânevî kaynaklarını tanımak istediğimizde, tasavvufun *kalpleri bir kılan iklimi*nde eser veren sanatkârların çabası öne çıkmaktadır. İşte bu düşüncelerle, mutasavvıf şâirlerin *Timurlular* devrindeki önemli temsilcisi *Ali Şîr Nevâyî*'nin ortak kültürümüze tasavvuf boyutundaki katkısını tespit maksadıyla bu mevzûda çalışma yapmayı uygun gördük.

Ali Şir Nevâyî'nin bizde yeterince tanınmamasında Nevâyî'nin şîvesinin farklı olmasının önemli rolü vardır. Ülkemizde Ali Şîr Nevâyî hakkında yapılan son çalışmalar, daha çok Nevâyî'nin dilini tetkîk çerçevesinde yoğunlaşmış olup bu arada eserlerinin "*tenkitli metin*" neşirleri yapılmaktadır. *Agâh Sırrı Levend*'in Ali Şir Nevâyî'nin *hayâtı, sanatı, kişiliği ve eserleri* üzerinde yaptığı dört ciltlik çalışma henüz aşılabilmiş değildir. 2001 yılı itibâriyle Nevâyî'nin 500. vefât yıldönümü vesîlesiyle yapılan çalışmalar ise bildiriler seviyesini geçmemiştir. Türk Dil Kurumunun Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin tamâmını neşretme çalışmalarını, Nevâyî hakkında yapılan son yılların en verimli faaliyetleri olarak anabiliriz.

Mevcûd neşirler arasında Nevâyî'nin tasavvufî fikirlerine değinen eserler olmakla beraber, doğrudan *Tasavvuf Tarihi* disiplini içinde ele alınmış çalışmaya rastlayamadık. Özbekistan'da SSCB döneminde yapılan yayımlar içinde Nevâyî'nin ateist olduğunu iddia edecek ölçüde farklı yorumların yapıldığını da göz önünde bulundurursak, tezimizin Ali Şir Nevâyî hakkında ortaya atılan yanlış kanaatlerin düzeltilmesi yönünden de önemli bir boşluğu dolduracağı ümid ediyoruz.

Tezimizi hazırlarken Nevâyî'nin eserlerini bütünüyle elden geçirerek tasavvufî unsurları tespit ettik. Konumuzla doğrudan veya dolaylı şekilde ilgili mevzûlarda, başka kaynaklardan imkânlar ölçüsünde yararlanmaya çalıştık. Bu arada Özbekistan'da Nevâyî hakkında yapılan çalışmaları elde etmeye çaba gösterdik. Ele alınan tasavvufî konularla ilgili olarak tanınmış mutasavvıfların görüşlerini tespit etmeye gayret ettik. Böylece umumî bir mukâyese ile varsa farklı görüşleri ortaya koymaya çalıştık.

Tezimiz bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Ali Şir Nevâyî'nin yaşadığı dönemin siyasî, tarihî, tasavvufî ve kültürel atmosferini kısaca özetledik. Birinci bölümde, şâirin hayatı, eserleri ile ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyeti üzerinde durduk. İkinci bölümde Nevâyî'nin tasavvufî fikirlerini *ulûhiyet, insan, seyrü sülûk, amelî ve ahlâkî kavramlar, tarîkat anlayışı,* alt başlıkları altında ortaya koymaya çalıştık. En sonda netice ve kaynaklara yer verdik.

Nevâyî'nin eserlerini incelerken basılmış veya basılmamış doktora tezlerindeki tenkitli metin neşirlerine öncelik verdik. Alıntılarımızı dipnotlarda gösterirken ilgili eserin tanzim şekline bağlı kaldık. Buna göre eser eğer *nesir* ise *sayfa numaralarını* verdik (Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, s. 159). *Nazım* olanlarında *beyit numaralarını* verdik (Ali Şir Nevâyî, Lisânü't-Tayr, 870). Eğer eser *nazım, ancak her manzûmeye ve beyitlere yeniden numara verilmişse* önce *sayfa numarasını* sonra o sayfadaki *beyit numarasını* gösterdik Nazım numarasını ayrıca vermedik (Nevâyî, Ferhad ü Şîrîn, s. 290/23). Eser *nazım ve manzumeler kısa şiirlerden oluşuyorsa* (dîvânlar) *nazım numarası* ile *beyit numarasını* verdik (Nevâyî, Fevâyidü'l-Kiber, 290/7).

Nevâyî mahlâsındaki *nispet î*'sini eserlerinde, "y" yardımcı sesi ilâvesiyle *Nevâyî* şeklinde kullanmıştır. Biz de aynı kullanışı esas aldık. Ancak Nevâyî hakkında yazılan kaynakları dipnotlarda kaydederken ilgili eserin yazarı Nevâyî'nin ismini hangi imlâyla göstermişse (Nevai, Nevâî, Nevayî, Nevâyî) değiştirmeden aynen kullandık.

Çalışmamızı yaptığımız dönemde 500. vefat yıldönümünü de idrâk etmiş olduğumuz Ali Şir Nevâyî hakkındaki tezimizi hazırlarken her konuda görüş ve yardımlarıyla bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Düzen'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Yusuf ALTINIŞIK

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser.
A.g.md.	: Adı geçen madde.
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: bakınız.
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyânet Vakfı İslâm ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazret
haz	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
ks	: Kuddise sırruhû
kr.	: Kaddesallâhü rûhahû
Krş.	: Karşılaştırınız
md.	: Maddesi
M.	: Milâdî
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sav.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
şy.	: Şehir yok
TDED	: Türk Dili ve Edebiyâtı Dergisi
TDK.	: Türk Dil Kurumu
trc.	: Türkçe Tercümesi
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri.
vrk.	: Varak

KAYNAKLARA DÂİR

Çalışmamızın Ali Şir Nevâyî'nin *tasavvufî görüşleri* ile sınırlı oluşu istifâde edeceğimiz temel kaynakları sınırlamıştır. Ali Şir Nevâyî dönemine ait ilk kaynaklarda Nevâyî'nin daha çok devlet adamı sıfatıyla tarihi kişiliği öne çıkarılmıştır. Bu eserlerde onun *tasavvufî şahsiyeti* konusunda ip uçları bulmak mümkün ise de ilgili eserler Nevâyî'nin *tasavvufî görüşleri* konusunda yetersiz kalmaktadırlar. Bu mevzuda en değerli bilgileri yine Nevâyî'nin kendi eserlerinde bulabilmekteyiz. Nevâyî'nin eserleri tezimizin birinci bölümünde tanıtılacaktır.

Aşağıda arz edeceğimiz eserler, dönemin *tasavvufî hayat ortamını* aydınlatan eserlerdir. Bu yönüyle çalışmamıza dolaylı katkı sağlamaktadırlar. İlgili eserleri, umumiyetle Nevâyî ile doğrudan teması olan müellifler telif ettiği için önemli görüyoruz:

1. Kemâlü'd-Dîn Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'us-Sa'deyn ve Mecma'u'l-Bahreyn*: Timurlular devrine ait önemli bir eserdir. 876/1471'e kadar geçen tarihi olayları anlatan bu eser, müellifin bizzat şahit olduğu olayları anlatması bakımından önemlidir. Eser iki cilt halinde Muhammed Şef'i tarafından Lahor'da (1946-49) neşredilmiştir.

2. Sultan Hüseyin Baykara, *Risâle*: Nevâyî hakkında yazılan müstakil eserdir. Devrin sultanı tarafından Nevâyî hakkında bilgi vermesi bakımından ilgi çekicidir. Amasya Bayezid kütüphanesi No: 15'te kayıtlı olarak bulunan bu eser, tıpkı basım olarak İsmail Hikmet Ertaylan tarafından *Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara* adıyla İstanbul Üniversitesi edebiyat Fakültesi yayımı olarak neşredilmiştir.

3. Devletşâh-ı Semerkandî (ö.913/1507), *Tezkire-i Devletşâhî*: Başlangıçtan XV. Yüzyılın sonlarına kadar Farsça yazan şâirlerden bahseder. 892/1486'da Nevâyî adına kaleme alınmıştır. Eserde Nevâyî'den bahseden müstakil bir bölüm vardır. Bombay (1887) ve Brown yayımı (Londra ve Leiden 1901) olan eser, Necâti Lugal tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek neşredilmiştir.

VIII

3. Câmî (ö. 898/1492), *Nefahâtü'l-Üns, Şevâhidü'n-Nübbüvve, Bahâristân, Eşi'atül-Lema'ât, Risâle-i Mu'ammâ, Sübhatül-Ebrâr, Yûsuf u Züleyhâ, Leylî vü Mecnûn, Hırednâme-i İskenderî* adlı eserlerle dîvanları için yazdığı "*Dibâce*"lerde *Nevâyî*'den bahseder. Câmî'nin yukardaki eserleri, külliyâtı içinde yer almaktadır. *Nefahâtül-Üns'ün* ciddi yayımı Mehdi Tevhidi Pur tarafından 1336'da Tahran'da yapılmıştır. *Lamiî* (ö. 933/1532) tarafından 927/1526'da Türkçeye çevrilen eserin 1289'da İstanbul'da ilk baskısı yapılmıştır. Bu çevirinin sadeleştirilmiş neşri Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara tarafından gerçekleştirilmiştir. *Bahâristan*'da Nevâyî ayrı bir madde olarak yer alır. Bahâristan, M. Nuri Gençosman tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Çevirinin ilk baskısı 1945 yılında yapılmış, MEB yayımı olarak neşredilmiştir.

4. Mirhond Muhammed Hâvendşah (ö. 904/1498), *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûki ve'l-Hulefâ*: Yedi cilt olan bu genel tarihin yedinci cildi Hüseyin Baykara'dan bahseder. Dolayısıyla Baykara'nın yakın arkadaşı olan Nevâyî'den de söz edilir. Bu son cilt, yazarın torunu Hondmîr tarafından tamamlanarak Nevâyî'ye sunulmuştur. Eser 1271 yılında basılmıştır. Eserin bir cildi III. Murad zamanında Türkçeye çevrilmiştir. Eser birçok kez taşbasması olarak ve son defa Rıza Kulu Han-ı Hidâyet'in zeyli ile birlikte Tahran'da 1338/39'da yayımlanmıştır.

5. Hondmîr Gıyâseddîn Muhammed (ö. 942/1535), *Habîbü's-Siyer Fî Ahbârı Efrâdi'l-Beşer*: Eser üç cilttir. Üçüncü ciltte Cengiz ve oğulları ile Timur ve oğulları yanında Safevîler'den bahsedilir. Üçüncü cildin dördüncü cüz'ü Hüseyin Baykara'ya âittir. Üçüncü cildin 230. sahifesinden itibaren Nevâyî'den söz edilir. Müellif bu eserini hazırlarken Nevâyî'nin kütüphânesinde çalışmış, dolayısıyla mühim kaynaklara ulaşmıştır. Eserde sözünü ettiği her hükümdar veya hanedânla ilgili bilgilere ilâveten o devrin ilim adamları, şâirleri ve diğer ileri gelen kimseler hakkında verdiği bilgiler, Habîbü's-Siyer'e ayrı bir değer kazandırmıştır. Eser M. Barbier de Meynard tarafından 1271 yılında Tahran'da taş basması olarak yayımlanmıştır. 1273 yılında da Bombay'da 2 cilt halinde yayımlanmıştır. Eserin bir bölümü III. Ahmed zamanında Türkçe'ye çevrilmiştir.

6. Hondmîr'in tarihî diğer bir eseri *Hülâsatü'l-Ahbâr* olup kitabın Herat'ın tasviri ve tanınmış kimselerden bahseden son bölümü önemlidir. Eser on makale ve bir

hâtimeden meydana gelmektedir. Dokuz ve onuncu makaleler Cengiz ve Timur ile evlâtlarından, hâtime Herat'tan ve Nevâyî'den bahseder. Eserin bir nüshası Ayasofya Kütüphanesinde (nr. 3190) bulunmaktadır.

7. Hondmîr ayrıca Nevâyî'ye övgü için *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserini kaleme almıştır. Eserin 1941 yılında Taşkent'te yapılan baskısı vardır. Aynı müellifin 915/1509' da yazdığı *Düstûru'l-Vüzerâ*'sı da vezirlerin hal tercümeleri bakımından değerlidir. Bu eser Said Nefisî tarafından 1317 yılında Tahran'da yayımlanmıştır.

8. Safiyyüddîn Ali (Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî'nin oğlu), (ö. 1533), *Reşahâtü Ayni'l Hayât*: 909/1503 tarihinde yazılan bu eser, devrin siyasî ve sosyal hayatında büyük rol oynayan *Hâce Ubeydullâh Ahrar*'dan geniş ölçüde bahsettiği için değerlidir. Nakşibendi silsilesinde yer alan mürşidler hakkında da bilgi veren bu eser, kendisi de *Nakşibendî* mensubu olan *Nevâyî*'nin etkilendiği *Attâr* (ö. 618/1221) ve mürşidi *Câmî* hakkında bilgi vermesi bakımından da önemlidir. Nevâyî'nin bir şekilde münasebet halinde olduğu mürşidlerden söz etmesi yönüyle de ayrıca ehemmiyet kazanmıştır. Eser Mehmet Maruf b. Mehmet Şerif Trabzonlu (ö. 1002/1593) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. 1269'da da İstanbul'da basılmıştır. Eserin Necip Fazıl tarafından sadeleştirilmiş şekli *Reşahât Ayn-el Hayat Can Damlaları* ismiyle neşredilmiştir.

9. Fahrî-i Herâtî, *Letâifnâme*: Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'inin Farsça çevirisidir. Yazar eserin sonuna *dokuzuncu meclis* olarak Nevâyî'den ve onun çağdaşı olan kişilerden bahseden bir bölüm eklemiştir. Eser Ali Asgar Hikmet tarafından 1325 yılında Tahran'da yayımlanmıştır. Ali Asgar bu çevirinin başına Nevâyî hakkında bir önsöz eklemiştir.

10. Zahirüddîn Babur Şah (ö. 937/1530), *Babur-nâme* : Çağatay Türkçesiyle yazılan eserde Nevâyî muhtelif vesilelerle söz konusu edilmektedir. Batıda ve doğuda muhtelif neşirleri ve yayımları bulunan eserin Türkiye Türkçesine çevirisi Reşit Rahmeti Arat Tarafından yapılarak ilk olarak TTK tarafından 1943-1946 yıllarında iki cilt olarak yayımlanmıştır.

11. Nisarî Seyyid Hasan Hâce Buharî, *Müzekkir-i Ahbâb* : 16. yüzyıl sonlarında yazılan eser, Nevâyî'den başlayarak 974/1566 yılına kadar orta Asya'da yetişen 275 şâirden bahseder.

Nevâyî hakkındaki kaynaklarla ilgili en hacimli çalışmayı Agâh Sırrı Levend yapmıştır. İsmail Aka'nın da Timurlular hanedanı üzerindeki tarihi çalışmaları vesilesiyle Nevâyî devrini aydınlatan geniş bir kaynak çalışması bulunmaktadır. [1]

[1] Geniş bilgi için bkz. Agâh Sırrı Levend, **Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, TDK. Yayınları, Ankara, 1965, s. 258- 294; İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK. Yayınları, Ankara, 1994, s. XIII-XXVIII.

GİRİŞ

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN YAŞADIĞI ASRA GENEL BAKIŞ

Ali Şîr Nevâyî'nin yaşadığı 15. yüzyılın ikinci yarısı, medeniyet târihi açısından önemli bir dönemdir. Çünkü bu asırda Avrupa, *rönasans* ile yeni bir medeniyete ilk adımlarını atıyor, Asya ile Avrupa ortasında Osmanlı devleti yükseliş ve ihtişâmın ilk devirlerini idrâk ediyor, Asya'da kurulan Timur Devleti ise en medenî ve parlak çağını yaşıyordu. [1]

Timurluların başkenti önce *Semerkand* şehri idi. Sonra *Herat* başkent oldu. Aynı zamanda Nevâyî'nin doğduğu şehir olan Herat, *Horasan* bölgesinin merkezi konumunda gelişmiş bir şehir idi. Semerkand ise *Mâverâünnehir* bölgesi içinde canlı bir kültür ve medeniyet merkezi olarak tanınmakta idi. XV. yüzyılda *Orta Asya*'da birbirine yakın bu iki şehir, İslâm medeniyetinin iki parlak merkezi vasfını da taşıyordu.[2]

İşte bu müreffeh, medenî zaman ve zeminin istidatlı evlâdı Nevâyî, Timur oğullarından *Şahruh* (ö. 1447) saltanatının sonu ile *Ebulkâsım Bâbür* (ö.1457), *Ebû Saîd Gürgân* (ö.1469) ve *Hüseyin Baykara* (ö.1506) devirlerine tanık olmuştur.[3]

Nevâyî'nin hayat sürdüğü Horasan ve Mâverâünnehir XV. yüzyılda uzunca bir dönem güven ve barış içinde yaşamıştır. Ancak bazı ara dönemlerde karışıklıklardan uzak kalamamıştır. Sultanlardan herhangi birinin galebesiyle, o sultanın iktidâr devresinde birkaç yıl, barış ve esenlik içinde geçmiş, ancak sultan ölür ölmez, bütün ülkede iktidâr kavgaları yaşanmıştır. Meselâ *Şahruh, Ebulkâsım Bâbür* ve *Ebu Saîd*'in

---

[1] İbrahim, Kafesoğlu, "Ali Şîr Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış", **Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri,** Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1962, s. 23; Rükneddîn Humâyûn Ferruh, "*Mukaddime*"**Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî,** Tahran, 1342, s. 15; V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)** , Özbek Davlat Bediiy Adabiyat Naşriyati, Taşkent, 1961, s. 22

[2] "Bu yerleşim merkezlerinden birisi olan Semerkand, Nevâyî'nin çağdaşı Ulug Beg zamanında önemli medeniyet merkezlerinden biri olmuştu. Daha Timur zamanında mütenâ mimarî eserleri ile bezenen Semerkand, İslâm âleminin ilk bilgin hükümdarı olan Uluğ Beg zamanında dünya hey'et ve matematik ilminin sayılı merkezi haline gelmişti. İranlı Gıyasüddin Cemşîd ve Bursalı Kadızâde ile işbirliği yaparak tesis ve bilâhare ilmî rasatlarına bizzat nezâret ettiği Semerkand rasathanesinde aralarında meşhur astronom Ali Kuşçu'nun da bulunduğu 100 kadar ilim adamı çalışıyordu." Geniş bilgi için bkz.: W. Bartold, **Uluğ Beg ve Zamanı** terc.: İsmail Aka, TTK. Ankara,1997, s. 113-124; V. Zahidov, a.g.e., s. 38

[3] W. Bartold, "*Mir Ali Şîr ve Siyâsî Hayatı,* çev., Ahmet Caferoğlu, **Ülkü Mecmuası** 1937, sy. 58, s. 356, 358.

ölümlerinden sonra Horasan'da büyük ölçüde karışıklıklar yaşanmıştı.[4] Nihâyet *Horasan* ve *Maverâünnehir, Sultan Hüseyin Baykara*'nın hâkimiyetine geçince (M.1469) tam bir güven ve barış havâsı hâkim oldu. Nevâyî'nin eserlerini verdiği mesud dönem de işte bu dönemdir. [5]

Hüseyin Baykara'nın uzun süren saltanat döneminde (M.1469-1506), Horasan bölgesiyle Herat şehrinin eriştiği bayındırlık derecesi dikkat çekici hâle gelmişti. Bu dönemde Herat, İran ve Osmanlı ülkelerinden de hayranlıkla temâşâ edilen bir medenî beldeydi.[6] Sultan Hüseyin Baykara, Timurlular ülkesine daha önceki dönemleri gölgede bırakacak derecede bir medenî inkişâf kazandırmıştı. İran ve Osmanlı ülkeleri bu devri hayranlıkla temâşâ etmişler, Avrupalı tarihçiler bu çağı "*Türk Rönasansı*" diye adlandırmıştı.[7]

Hüseyin Baykara'nın çağdaşı olan Habîbü's-Siyer sâhibi Hondmîr bu sultanın zamanını tasvîr ederken onu şu sözlerle vasıflandırmaktadır: "*Mirzâ Hüseyin*, büyük *seyyid*lerle İslâm âlimlerini, zamâne fazıllarını, yüksek belâgatte şiir söyleyen şâirleri korumak hususunda aslâ gaflet ve ihmâl göstermezdi. Onların dileklerini yerine getirmek, kendilerini her türlü nimetlerden faydalandırmak yolunda dâimâ itâat edilmesi gerekli fermânlar verirdi. Haftada iki defa kadı ve âlimlerle bir arada olur, önemli işlerini din ulularına danışırdı. Tarîkat erbâbının sohbetlerine, vaaz ve nasihat meclislerine devâm eder, İslâm şeyhlerine, mesleğinin ehli vâizlere karşı saygı göstermeyi bir borç bilirdi. Hayır kurumları, mescitler, medreseler, tekkeler, konuk evleri, yaptırmaya çok meraklı idi. Kendi hazînesinden bayındır kasabalar, büyük

---

[4] Bu devrin karışıklarından ilkini Şahruh'un ölümü üzerine yaşayan Nevâyî, kargaşa ortamında bölgeyi terk etmek zorunda kalan babasının yanında Irak'a gitmiştir. Çocukluk yıllarındaki bu mecbûrî göçte o henüz altı yaşındadır. Şerâfeddîn Yezdî ile görüşmesi bu hicret esnasında vuku bulmuştur. Bkz. Nevâyî, **Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimil Fütüvve,** haz., Kemal Eraslan, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 415.

[5] Uzun bir saltanat mücâdelesi yaşayan Hüseyin Baykara 23 Mart 1469'da Herat'ı ele geçirmiş sultanlığını ilan etmiştir. Geniş bilgi için bkz., İsmail Aka, **Timur ve Devleti,** Ankara, 1991, s. 97-104.

[6] Geniş bilgi için bkz., Zeki Velidi Togan, "*Herat*", **İA,** C. V/I, İstanbul, 1977, s., 429; Kafesoğlu, a.g.e., s. 23; Hans Robert Roemer, "*Husain Baiqara in Herat*", **Persien auf Dem Weg ın Dıe Neuzeit,** Beirut, 1989, s. 150; Rükneddîn Humâyûn Ferruh, "*Mukaddime*"**Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî,** s. 33.

[7] "*Timurlu Rönasansı*" olarak da anılmıştır. bkz: V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari),** s. 12; Kafesoğlu a.g.m., s., 24; Yılmaz Öztuna, "*Hüseyin Baykara*" **Türk Musiki Ansiklopedisi,** İstanbul, 1969; W. Bartold, **İslâm Medeniyeti Târihi,** İstanbul, 1940, s. 69.

akarlar inşâ ettirerek vakfederdi. Ağaçlı, çiçekli bahçeler, bağlar tanzîm etmeyi kendine başlıca vazîfe bilirdi." [8]

Bu pâdişah bütün ihtişâmıyla, hür şahsiyetiyle berâber şahsen zevk ehli, edîb bir sultândı. Farsça ve Türkçe şiirler yazardı.[9]

Herat'ın gelişmesi, Şahruh'un Herat'ı, babası Timur'un ölümünden sonra hükümet merkezi yapmasıyla başlamıştı. Şahruh, saltanatının ilk zamanlarından itibâren tanınmış bilim ve sanat adamlarını Herat'ta toplamıştı. 40 yıl müddetle sükûnete kavuşturduğu Herat'ta ilim ve fikir hareketlerini teşvîk etmiş, özel kitaplığı için târihî ve edebî eserler hazırlatmıştı. [10] Herat, Baykara-Nevâî devrinde bilim ve sanat bakımından en parlak bir dereceye yükselmişti. Orta Asya halkı yer yüzünde Herat ile mukâyese edilebilecek bir şehir olmadığını zannediyordu.[11]

Timur (ö. 1405) dönemine kadar halkı İslâmlaşan Moğol hanlığında [12] Moğol imparatorluğu gelenekleri, giderek İslâm medeniyeti tesiri altında nüfûzunu kaybetmeye başlamıştı.[13] Aynı topraklarda hâkimiyet kuran Timur devrinde ise Timur'un adı hutbelerde zikredilecek seviyede İslâmlaşma tamamlanmıştı.[14] Timur dâimâ şeyhler ile irtibât hâlinde olmuştu.[15] Fethettiği bütün şehir ve kasabalarda ilk iş olarak sayılı şeyhleri ve ölmüş büyüklerin kabirlerini ziyâret eder, onların rûhâniyetlerinden imdât ve himmet beklerdi.[16] Babası *Taragay* devrinin din büyükleri ile dostluğu olan bir kişi

---

[8] Hondmîr Gıyaseddin Muhammed, **Habîbü's-Siyer fî Ahbâri'l-Beşer**, M. Barbier de Meynard Yayımı C. III, 4. Cüz, Tahran, 1271.

Hüseyin Baykara hakkında *Bâbur*'un farklı bir tespiti şudur: Bâbur, *Hatırat*'ında Baykara'dan bahsederken onun önce içki içmediğini, sonra kendini içkiye verdiğini, aşırı derecede işret ve sefâhate düştüğünü kaydeder. Bkz., Gâzi Zâirüddîn Muhammed Bâbur, **Vekâyi Bâbur'un Hâtırâtı** , çev., Reşit Rahmeti Arat, C. II, Ankara, 1987, s. 178.

[9] Ali Asgar Hikmet, Câmî Hayatı ve Eserleri, çev., M. Nuri Gencosman, İstanbul, 1994, s. 38.

[10] Aka, **Timurlular**, s. 166,167; Hondmîr, **Hülâsatü'l-Ahbâr**, Ayosofya kütüphanesi, nr., 3190, 465a' dan naklen.

[11] Agâh Sırrı Levend, **Ali Şir Nevâî Hayatı Sanatı ve Kişiliği,** C. I, Ankara, 1965, s. 12. Herat'ın çeşitli hükümdarlar döneminde gelişmişlik durumu için bkz., Aka , **Timurlular**,*s.* 191; W. Bartold, a.g.m., sy. 58, s. 359; Bartold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev., Fuad Köprülü, İstanbul, 1940, s. 70.

[12] İbrahim Kafesoğlu, *"Timurlular Devleti"*,**Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Ankara, 1992, s. 451.

[13] Bartold, **Uluğ Beg ve Zamanı,** çev., İsmail Aka, Ankara,1997, s. 11.

[14] Bartold, a.g.e., s. 75.

[15] Ali Şir Nevâyî, **Nesâyim,** haz, Kemal Eraslan, s. 385.

[16] Bkz. Timur'un Bilâl-i Habeşî'nin Şam'daki mezârını ziyâreti. Nizâmüddîn Şâmî **Zafernâme**, çev., Necâti Lugal, Ankara, 1987, s. 280.

idi.[17] Ancak Timur, aynı zamanda eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışan bir hükümdar olarak tanınmıştı. [18] Timur'un oğlu *Şahruh*'u, dönemin tarihçileri şeriata bağlı, mükemmel bir İslâm hükümdarı olarak anarlar.[19] O da devrindeki şeyhlerle dâimî münâsebet hâlinde idi. [20] Onun döneminde şeyhler toplumda önemli görev üstlenmişti. Problemlerin çözümünde hükümdara yardımcı oluyorlardı.[21] Bir din müceddidi ve velî olarak da gösterilen Şahruh, [22] eski bir gelenek olan *Moğol yasa ve töresini* terk etmiş, saltanatını tamâmıyla İslâmî esaslar üzerine binâ etmişti.[23] Şahruh'un tasavvuf erbâbına saygısını XI. yüzyılın tanınmış mutasavvıf âlimlerinden Hâce Abdullah Ensârî'nin (ö.1089) Herat yakınlarındaki kabrinin bulunduğu yere 1425 yılında bir türbe yaptırmasından ve buraya birçok mal vakfetmesinden de anlayabilmekteyiz.[24]

Yine Timurlu hanedanından *Ebu Saîd,* devrin büyük mutasavvıfı Nakşibendî şeyhi *Hâce Nâsıruddîn Ubeydullah Ahrar*'ı (ö.895/1450) [25] Taşkenten Semerkand'a davet etmiş böylece 40 yıl sürecek bir irşâd hareketinin başlamasını sağlamıştı.[26] *Uluğ Bey* (ö. 1449), din adamlarına saygıda kusur etmemiştir.[27] Ulug Bey'in oğlu *Mirzâ Abdullâtif* (ö. 1450), Ebu Saîd'in oğlu *Sultan Ahmed* mütedeyyin idiler. Hatta Sultan Ahmed, Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın müridi idi. *Bâbur Mirzâ* tasavufa meyilli idi. Tasavvufî risâlelerden *Lemaât* ve *Gülşen-i Râz*'a çok düşkündü.[28] *Yakub Mirzâ, Sultan Ahmed Mirzâ, Feridun Hüseyin Mirzâ, Baysungur Mirzâ, Sultan Mesut Mirzâ* tasavvufla meşgûl veya müntesip mirzâlardır.[29] Bu yüzden Timur oğullarının hükmü altına giren memleketlerin her köşesinde hankâhlar kurulmuş, *sûfiye zümresi* içtimaî sınıflar arasında önemli bir yer almıştı. Ancak sûfî zümreleri arasında ifrâta kaçanlar da

---

[17] Bartold, a g.e., s. 7 , 9, 15, 20, 21; Abdülkadir İnan, "*Çağatay Edebiyatı*", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. III, 2. bs., Ankara, 1992, s. 83.
[18] Aka , **Timurlular,** s. 145.
[19] İsamail Aka, **Mirzâ Şahruh ve Zamanı,** s. 145,181; Bartold, a.g.e., s. 74.
[20] Barltold, **Uluğ Beg ve Zamanı,** s. 63.
[21] Bartold, a.g.e., 65.
[22] Aka, **Timurlular,** s. 181.
[23] Ali Asgar Hikmet, a.g.e., s. 17.
[24] Aka, **Timurlular,** s. 102-103.
[25] Bkz: *Ubeydullâh Ahrâr*'ın şahsiyeti için, bkz., Mevlânâ Şeyh, **Menâkib-ı Ahrâr,** Beyazıt 3624, ff. 30a-30b; Hasan – Lutfi Şuşud, **İslâm Tasavvufunda, Hâcegân Hânedânı,** İstanbul, 1958, s. 75; Hâmid Algar, "*Nakşibendi Tarikatının Tarihine Kısa Bir Bakış*", çev., Kadir Özköse, **Türkiye Günlüğü,** sy., 45, 1997, s. 128.
[26] Aka, **Timurlular,** s. 129.
[27] Bartold, a.g.e., s. 67.
[28] Ali Şir Nevâyî, **Mecâlisü'n-Nefâyis,** haz, Hüseyin Ayan v. diğerleri, Yedinci Meclis, Erzurum, 1995, s. 182.
[29] Nevâyî, **Mecâlis,** s. 178-188.

olmuştu. Hurûfîlik düşüncesinin kurucusu Fazlullâh Hurûfî Timurlular devrinde ortaya çıkan heteroks mezheplerden birisi idi. Fazlullâh, Timur zamanında tâkibata uğramış ve Mîrânşâh zamanında öldürülmüştü. Ancak akîdeleri halk arasında taraftar bulmuştu.[30] Hatta, bir hurûfî bağlısı Şahruh'a suikast girişiminde bulunmuştu. Bu devirde *Nurbahşiye* gibi nispeten mûtedil tarîkatlar da icrâ-yı faâliyet hâlinde idi. [31]

Timur sülâlesi ve halkın büyük çoğunluğu sünnî idi. [32] Ehl-i sünnet akîdesi dışında *İmâmiye şialığı* ise Azerbaycan'da yayılmış olmakla beraber, Horasan'da pek taraftar bulmamıştı.[33]

Bu yüzyılın en önemli mânevî hareketi *Nakşibendiye* tarikatı idi.[34] Buhara ve Semerkand'dan Horasan sınırlarına ve daha sonra Hindistan'a kadar çok sayıda halk kitleleri arasında büyük itibâr kazanan Nakşibendîlik, [35] o dönemde en yaygın ve tesirli çağında idi. Nakşibendiye şeyhlerden *Mevlânâ Sadüddîn Kaşgârî* ve onun vefâtından sonra irşâd silsilesinin başına geçen *Hâce Ahrâr* lâkabıyla meşhûr *Nasîrüddîn Ubeydullâh* bu döneme yön veren önemli mânevî isimlerdir. Her iki mâneviyât büyüğünün Nevâyî ile ilgisi vardı. Çünkü Nevâyî'nin mürşidi Câmî (ö. 1492), Kaşgârî'nin mürîdi ve damadı idi. Ubeydullâh Ahrâr, Mirzâ Ebu Saîd (ö. 1469)ve oğulları tarafından o derece büyük saygı ve itibâr gördü ki bu şeref *şeyhler*den pek az kimseye nasîb olmuştur. Nevâyî de bu şeyhlerden mertebelerine yaraşan hürmeti esirgememiş, onlardan da aynı oranda alâka ve muhabbet görmüştür.[36]

Nevâyî'nin yaşadığı dönem, edebiyât zevkinin yaygınlığıyla da dikkati çeker. Parlak bir edebî hayat bu dönemin belli başlı özelliklerindendir. [37] Hânedân mensupları güzel sanatları sırf sanatseverlik gayretiyle korurlardı. Aralarındaki muhârebeler biraz

---

[30] Aka, **Timurlular**, s. 192
[31] D.S. Margoliouth, "*Nurbahşiye*" **İA**, C. IX, İstanbul, 1971, s. 355; M. Ali Aynî, **Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1341, s. 199.
[32] Bartold, **Ulug Bey**, s. 22.
[33] A. Asgar Hikmet, a.g.e., s. 18.
[34] Aka, **Timurlular**, s.194-195.
[35] Geniş bilgi için bkz, Fahruddîn Ali Sâfî, **Reşâhât Ayne'l-Hayat**, Taşkent, 1329/1911; Kasım Kufralı, **Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı**, Basılmamış Doktora Tezi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1949; Hamid Algar, "A Brief History of the Naqsihibendia Order", **Naqsihibander**, İstanbul, 1990; Allahberdi Murad " *al- İslam fi Türkistan*" **Marallat ash Shu 'un as-Sufiyitiya**, 1960; Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, 6. bs., İstanbul, 1995, s. 302.
[36] Nevâyî'nin bu ilişkileri için bkz. Nevâyî, **Nesâyim**, s. 258; Hondmîr, **Habîbü's-Siyer**, s. 339.
[37] İsmail Hikmet, "*Emir Ali Şir Nevâyî'nin Hayatı ve Edebi Mevkîi*", **Büyük Türk Şâiri, Mîr Alî Şîr Nevâyî**, Azer Neşir, Bakü, 1926, s. 5.

duraklayınca kütüphâneleri düzenlemeye ve doldurmaya çalışırlar, şiir dîvânlarını toplarlardı. Birçokları bizzat kendileri şiir söylerlerdi, hatta bazılarının eserleri o çağlardaki şâirlerin eserlerinden daha üstün değer taşırdı.[38]

Kısaca bir taraftan sultanlar, büyük emîrler ve vezirlerin teşvîki, bir taraftan muhtelif ilim ve sanat dallarında yetişen bilginler ve sanatkârların gayreti, diğer taraftan toplumu kuşatan mânevî tesirleriyle mürşidler sayesinde bu çağ diğerlerine göre farklı bir hususîyet kazandı. [39]

Bu medeniyetin Herat merkezli son parlak döneminin oluşmasında mihrak noktası, siyâsî nüfûzu, derin bilgisi, zarâfeti, tevâzuu, ince zevk ve üstün zekâsıyla ilim ve san'atın hâmisi *Emir Ali Şîr Nevâyî* idi.[40]

---

[38] Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâyis*'te *Yedinci Meclis'i* sultanlar ve evlatlarından şâir olanlarına ayırmıştır. Bu bölümde şâir olmadıkları halde *Timur ve Şahruh Mirzâ*'nın da adı geçmektedir. Nevâyî'nin bu iki hükümdara eserinde yer vermekteki maksadı onlara duyduğu saygıyı izhar etmektir. Eserde yer alan şâir sultan ve mirzâlar şunlardır: *Ebu Bekir Mirzâ, Sultan İskender Şirazî, Halil Sultan, Ulug Big Mirzâ, Baysungur Mirzâ, Babur Mirzâ, Abdüllatif Mirzâ, Seyyid Ahmed Mirzâ, Sultan Ahmed Mirzâ, Baykara Mirzâ, Kiçik Mirzâ, Sultan Bediüzzaman Mirzâ, Şah Garib Mirzâ, Feridün Hüseyin Mirzâ, Muhammed Hüseyin Mirzâ, Baysungur Mirzâ, Sultan Mesud Mirzâ.* Geniş bilgi için bkz.: Nevâyî, **Mecâlis**, s. 178-188.

Şâirlerden *Mevlânâ Haydar*, Timuroğulları'ndan *Mirzâ İskender'e* ithâfen, Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrâr'ına Türkçe bir nazîre yazmış olduğu gibi Çağatay edebiyatının büyük şâirlerinden biri olarak kabul edilen *Lütfi*, *Gül ve Nevruz* adlı Türkçe mesnevîsini de yine bu Mirzâ'nın buyruğu ile kaleme almıştır. Kendisi de Türkçe şiir yazmış olup Nevâyî, Mecalisü'n-Nefâyis'te onun şiirini eserine koymuştur. Geniş bilgi için bkz., Levend, a.g.e., C. I, s. 25; A. A. Hikmet, a.g.e., s. 26; Kafesoğlu, a.g.m. s. 23; Aka, **Timurlular**, s. 196.

[39] A. A. Hikmet, a.g.e., s. 14.

[40] Rükneddîn Humâyûn Ferruh, *"Mukaddime"* **Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, s. 37; Kafesoğlu v. d., "*Ali Şir Nevâyî Devri Tarihine Bir Bakış*", **Ali Şir Nevâyî**, s. 23.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ, ŞAHSİYETİ

I. HAYATI

A. Doğum Yeri ve Yılı, Tahsili

Büyük devlet adamı, düşünür, mutasavvıf şâir Nizâmüddîn Alî Şîr Nevâyî, 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441)'de Herat'ta doğdu.[1]

Babası *Gıyâseddîn Kiçkine Bahşi veya Kiçkine Bahadır*, Timur oğullarından Horasan hâkimi Sultan Ebu'l-Kâsım Bâbür'un beylerindendir. Ali Şîr'in ana tarafından büyük babası Ebu Saîd Çisek de Timur'un torunlarından *Mirzâ Baykara*'nın Beylerbeyi idi. Ali Şîr ise, küçük yaşından itibaren, Mirzâ Baykara'nın torunu *Hüseyin Baykara* ile büyümüş, onunla birlikte eğitim görmüştü. Gelecekte de Hüseyin Baykara'nın en yakın emîri olacaktı.[2]

Nevâyî'nin babası *Kiçkine Bahadır*, *Şahruh*'un ölümü üzerine (1447), henüz altı yaşlarında bulunan oğlu *Ali Şîr*' yanında olduğu halde Irak'a gitmek üzere yola çıkınca *Teft* şehrine uğramış, kafile gece yarısı, devrin tanınmış mutasavvıflarından *Timur*'un târihçisi *Mevlânâ Şerefü'd-dîn Ali Yezdî*'nin hankâhı yanına konmuş, bu tesâdüf, ertesi sabah Nevâyî'nin Mevlânâ Yezdî'yi tanımasına yol açmıştır.[3]

Kiçkine Bahadır, *Sultan Ebu'l-Kâsım Bâbür*'un Horasan'a hâkim olması üzerine (1452) tekrar oğluyla Horasan'a dönerek Ebülkâsım'ın hizmetine girmiş, bir aralık *Sebzvâr* emîri olmuştur. Nevâyî bu kez babasıyla gitmeyerek Herat'ta kalır. O sırada

---

[1] G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, **Özbek Tili ve Edebiyatı**, Taşkent, 1995, s. 140; **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, C. I, Taşkend, 1971, s. 247; W. Bartold, "*Mîr Ali Şir ve Siyâsî Hayatı*", çev., Ahmed Ceferoğlu, **Ülkü Mecmuası**, 1937, sy., 58, s. 361; Zeki Velidi Togan, "*Ali Şîr*", İA , C. I, İstanbul, 1978, s. 349, Kemal Eraslan, "*Çağatay Şiiri*" **Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı**, TDK sy. 415-416-417, Ankara, 1986, s. 642; Kemal Eraslan, "*XV.Yüzyıl Çağatay Edebiyâtı*" **Büyük Türk Klâsikleri**, C. III, s. 107; Saîd Nefîsî, **Târih-i Nazm u Nesr ü der İran u der Zebân-ı Fârisî**, C. I, Tahran, 1984, s. 279.

[2] **Özbek Sovyet Ansiklopedisi**, C. I, s. 247; V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)**, s. 78.

[3] Ayrıntılar için bkz.: Nevâyî, **Nesâyim**, s. 415; Nevâyî, **Mecâlis**, II. Meclis, s. 25; Eraslan, a.g.e., C. III, s. 107; Günay Kut, *Ali Şîr Nevâî*, **DİA**, II, 449; **Özbek Soyvyet Ansiklopedisi**, C. I, s. 247.

Hüseyin Baykara da Ebülkâsım'ın yanındadır. Ebülkâsım, Ali Şîr ile Hüseyin Baykara'nın öğrenimlerine çok yakın ilgi göstermiş, onlar da gördükleri teşvîkle, küçük yaşta şiirler yazmağa başlamışlardır. [4]

Ali Şîr, daha sonra *Meşhed*'e gider, orada *Şeyh Kemâl-i Türbetî* [5] ile tanışır ve *Derviş Mansûr* adında mutasavvıf bir şâirden aruz dersi alır. [6] Babasının vefâtından bir süre sonra *Herat*'a dönerek *Ebu Saîd Mirzâ*'nın hizmetine girer. Daha sonra Herat'dan *Semerkand*'a gider ve orada *Hâce Fazlullâh Ebu Leysî*'nin medresesinde iki yıl kalarak ondan ders alır. Nevâyî Semerkand'da kaldığı müddet içinde de bir çok âlim, şâir ve fâzıl kişilerle tanışır. [7]

1469'da Nevâyî açısından da çok önemli bir gelişme meydana gelir. Çünkü Hüseyin Baykara Herat'ı zaptederek *Horasan*'a hâkim olmuştur. [8] Baykara, Semerkand hâkimine mektup yazarak Ali Şîr'in gönderilmesini ricâ edince *Sultan Ahmed Mirzâ*'nın müsâdesi üzerine Semerkand'dan ayrılan Ali Şîr, Sultan Hüseyin Baykara tarafından Herat'ta büyük bir sevgi ile karşılanır. Bu karşılama 14 nisan 1469'da Ramazan bayramına rastlar. Nevâyî de *Hilâliye* adlı meşhur kasîdesini genç hükümdâr Hüseyin Baykara'ya sunar.[9]

B. Resmî Vazîfeleri

Nevâyî'nin Sultan Hüseyin'in hizmetinde kabul ettiği ilk görev *mühürdârlık*tır.[10] Fakat bu resmî görev dışında o, Baykara'nın en güvendiği, yanından ayırmak istemediği dostu ve can yoldaşıdır. Ali Şîr Nevâyî'nin o yıllarda, bir halk ayaklanmasını aldığı

---

[4] **Özbek Soyvyet Ansiklopedisi**, C. I, s. 247.
[5] Nevâyî, **Mecâlis**. s. 34.
[6] Nevâyî, **Mecâlis**, s. 34; Nevâyî, **Nesâyim**, s. 402; Kemal Eraslan, " *Çağatay Şiiri* ", **Türk Dili**, Ankara, 1986, s. 642.
[7] Eraslan, a.g.m, s. 642; **Özbek Soyvyet Ansiklopedisi**, C. I, s. 247.
[8] İsmail Aka, **Timurlular**, Ankara, 1995, s.135; Bartold, Mir Ali Şîr ve Siyasî Hayatı, çev., A. Caferoğlu, **Ülkü**, sy, 59, 1938, s. 427.
[9] Günay Kut, Ali Şir Nevâî, **DİA**, s. 449.
[10] Eraslan, a.g.m., s. 642.

tedbirlerle önlemek ve isyan eden bir beyin ayaklanmasını bastırmak gibi önemli siyasî hizmetleri olur.[11] 1472'de de emîr, yani *dîvân beyi* olur.[12]

Tarih 1476'ya gelince Nevâyî açısından çok ehemmiyetli bir hâdise daha meydana gelir. Çünkü Nevâyî, büyük dostu *Câmî*'nin irşâdıyla *Nakşibendî* tarikatına intisâp eder.[13] Bu yakınlık, Mevlânâ Câmî ile aralarındaki var olan dostluğu iyice pekiştirmiş, sonuçta Nevâyî'nin eserleri üzerinde büyük etkiler meydana getirmiştir. Nevâyî'nin telif çalışmaları asıl bu târihlerden sonra başlar. [14] Yâni mânevî bağlılığından önce sâdece şiirlerinden bir kısmını yazmış olan Nevâyî bu bağlılıktan sonra müstakil eserlerini yazmaya başlamıştır. Meselâ ilk eseri olan *Çihil Hadis*'in yazılma tarihi H. 886-M.1481'dir.[15]

Nevâyî, 1490'da, dîvân beyliği görevinden ayrılır, ondan sonra "*Mukarreb-i Hazret-i Sultan*" ünvânıyla Hüseyin Baykara'nın nedîmi olur. Bu arada 8 Kasım 1492'de Mevlânâ Câmî'nin vefâtı Nevâyî için çok acı olmuş, hayâtında dolduramayacağı bir boşluk meydana getirmiştir. [16]

1498 yılına kadar çeşitli isyân hareketleri ve saray dedikoduları Nevâyî'yi çok üzmüş, 1498 yılında Meşhed'e gitmiş ve oradan Sultan'a gönderdiği mektupta hacca gitmesine izin vermesini istemiştir. Yolların emniyetsiz oluşu sebebiyle sultanın müsâadesini alamayan Nevâyî sonra Herat'a dönmüştür. [17]

---

[11] Aka, a.g.e., s. 135; V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)**, s. 32.
[12] G. Abdurrahmanov v.d., a. g.e., s. 141.
[13] A.A. Hikmet, **Câmî**, s. 49; Rükneddîn Humâyûn Ferruh, "*Mukaddime*"**Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, Tahran, 1342, s. 42.
[14] Agâh Sırrı Levend, **Ali Şîr Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, Ankara. 1965, c. I, s. 36; Kut, a.g.m., s. 450.
[15] Levend, a.g.e. C. I. s. 71.
[16] Eraslan, a.g.m., s. 643; Eraslan, **Türk Klasikleri** a. g.m,, C. III, s. 108.
[17] Nevâyî, **Hamsetü'l-Mütehayyirîn**, haz. Agâh Sırrı Levend, Ankara, 1965, s. 101; Rükneddîn Humâyûn Ferruh, "*Mukaddime*"**Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, s. 45.

C. Vefâtı

Son yıllarında Nevâyî'nin sağlığı da bozulmuştur. Yalnız ruhça değil vücutça da yorulmuştur. Sultan Hüseyin'in *Esterâbât* dönüşünde, kendisini karşılamaya çıkan Nevâyî, âniden fenâlaşır. Sultan Hüseyin onu kendi tahtırevânıyla Herat'a götürür. Şâiri kurtarmak için her çâreye başvurulmuşsa da alınan tedbîrler faydasız kalmış ve Nevâyî *3 Ocak 1501*'de sabaha karşı hayâta gözlerini kapamıştır. Na'şı, *Kudsiye Câmii* yanında, hayatta iken yaptırdığı külliye içine defnedilmiştir.[18]

Sultan Hüseyin, büyük cenâze töreninden sonra, üç gün Nevâyî'nin evinde kalarak yas tutmuş, yedinci gün şehrin kuzeyindeki *Havza-i Mâhiyân*'da verilen yemeği bizzat organize etmiştir.[19]

II. ESERLERİ

Nevâyî, gerek hayatın sırlarına vâkıf bilge bir kişilik, gerek kazandığı mânevî fütûhâtla kâinâtın hakîkatini kavramış bir mutasavvıf, gerek toplumunun aydınlanması zarûretini idrâk eden bir devlet adamı olarak bütün birikimini, topluma mal etme çabasında olmuştur.

Nevâyî, imanî, rûhî, fikrî terakkîsinde toplumunu unutmamış, bildiklerini ve bilinmesi gerekenleri çevresine yansıtma çabasında olmuştur. Böylece devlet adamı olarak cemiyetin maddî hayâtına katkısı yanında, toplumun mânevî hayatının inkişâfında da önemli âmil olmuştur. Nevâyî, toplumu için tekkesi olmayan mürşid gibi vazîfe görmüştür.[20]

---

[18] Kut, a. g. md., **DİA**, C. II, s. 450; Eraslan, a.g.e., C. III, s. 108.
[19] Levend, a.g.e, C. I, s. 28-47; Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyâtı Tarihi**, İstanbul, 1971, s. 423-425; A. Zeki Velidi Togan, a.g. m. **İA**, C. I, s. 349-352.

Bu fitrî irşâd faâliyetinin sahası Sultan'a kadar uzanmış, yazdığı şiir ve mektuplarda adâletli bir İslâm hükümdârının vasıflarını, idâresinde takınacağı tavırları, şefkatli medih ifâdeleri içinde telkîn etmiştir.[21] Ayrıca irşâdını *Hamse*'yi oluşturan mesnevîleri içine, mesnevîlerdeki hikâye kahramanlarının şahsiyetlerinde gizlemiş, gerçek hayatı yaşayanlara, "örnek insan", "örnek idâreci" numûneleri sunmuştur. Şehzâdelere yazdığı kasîde ve mektuplarda ise sözleri açıktan nasîhata dönüşmüştür.[22]

Nevâyî, şahsî kemâlât peşinde bir şahsiyet değil, toplumu kucaklayan, ezelî ve ebedî hakîkatlerle insanlar arasında köprü olan bir kişiliğe sâhiptir. Eserleri onun bu vasfını yansıtan feyiz kaynakları olmuştur. Nevâyî'nin eserleri, bir çok şâirler gibi, rahmetle anılmağa vesile olmak, ya da kendinden sonra gelenlere yâdigâr bırakmak maksadıyla yazılmış eserler değildir.[23]

Nevâyî'nin tespit edilebilen 29 (yirmi dokuz) eseri vardır. Onun eserleri, geniş bir zihin, devâmlı bir sebat ve sağlam bir irâdenin mahsulleri olarak görülür. Nevâyî'nin eserleri, onun yetiştiği devri, çevresini, bütün açıklığıyla tanıtıcı özelliğe sahiptir.[24]

Eserlerine topluca bakıldığında Nevâyî'de, müntesîbi olduğu *Nakşibendilik*'in tesiriyle mutasavvıfâne eda görülür.[25] Nevâyî'nin anlattıkları mevzû olarak diğer tanınmış mutasavvıf şâirlerle birçok yönden benzerlik arz eder. Nevâyî'nin farklılığı, meseleleri vukûfiyetle izâhı, teferruâttaki incelikleri aynı titizlik, dikkat, zenginlik ve güzellik içinde ifâde etmesinde görülür.[26]

---

[20] V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)**, s. 12; A. Orinbayev, M. Hasanov, **Navai Zamandaşlari Mektuplarida**, Taşkent, 1990, s. 53.
[21] Ali Şir Nevâyî, **Mecâlisü'n-Nefâyis**, haz. Hüseyin Ayan v. d., I. Meclis, s. 24, II. Meclis, s. 66, VIII. Meclis, Erzurum, 1995, 189- 224; Nevâyî, **Leylâ vü Mecnûn**, haz., Ülkü Çelik, Ankara, 1996, beyit numaraları : 390,391,393,394, 400, 404; Nevâyî, **Münşeât**, Azer Neşir, Bakû, 1926, s. 44, 46, 55-57, 62,70, 71, 78,79, 80,82, 83, Nevâyî, **Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve**, haz., Kemal Eraslan, İÜ, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 395.
[22] Ali Şir Nevâyî, **Ferhâd ü Şîrîn**, haz., Gönül Alpay -Tekin, Ankara, 1994, s. 496; Nevâyî, **Münşeât**, s. 51; Nevâyî, **L. Mecnûn**, 3452-3527; Togan, a.g.md., **İA**, C. I, s. 354.
[23] Levend, a.g.e., C.I, s. 5.
[24] İsmail Hikmet, *"Emîr Alî Şîr Nevâî'nin Hayatı ve edebi Mevkii*, **Büyük Türk Şâiri Mîr Alî Şîr Nevâyî** Bakû, 1926, s. 56.
[25] Ali Nihad Tarlan, *"Ali Şîr Nevâyî"*, **Prof Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler**, Ankara, 1990, s. 142.
[26] Bkz. Nevâyî, **Lisânü't-Tayr**, Haz. Mustafa Canpolat, Ankara, 1995, s. 22.

Eserlerinin dinî ve tasavvufî cephesinde çok kuvvetli tevhîdleri, samimî na'atleri ve İslâmî esaslara istinâd eden didaktik manzumeleri görülür. Hz. Peygamber'e derin, samimî muhabbetini genellikle aşk şiirlerinin yazıldığı gazellerle de ifâde etmiştir.[27]

Cemiyetin aydınlatılması gereğine inancı, Nevâyî'yi içinde bulunduğu toplumun diliyle eser yazmaya sevk etmiştir. Türk olan halkın Farsça ve Arapça konuşan insanların sâhip olduğu kültürel kaynaklara sâhip olmaması, Nevâyî'yi, eserlerini Türkçe yazmaya mecbûr etmiştir. "*Kavminin lisânıyla hitap etmek*" [28] hakîkatine inanmış bir mürşid olarak bu konuda çevresine de telkînleri olmuştur. [29]

Nevâyî'nin eserlerinin sahası geniştir. Birçok konuda eser vermiştir: [30]

A. Dinî ve Tasavvufî Eserleri

Nevâyî, hayatını dînin ana gâyelerine bağlamış, bütün meşgûliyetini onun her meselesiyle ilgilenmek olarak görmüştür. Dindeki hakîkatler ona hayat vermiş, onlarla meşgûliyetten büyük haz duymuştur. Doğrudan dînin meselelerini ihtivâ eden eserlerini hayâtının sonlarında yazmış olması onun rûhî kemâlinin hayatının sonlarında hayli yükseldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu muhtevâdaki eserleri şunlardır:

1. Münâcât:

Münâcât, bütün eserlerini içine alan *Külliyât*'ın besmele, hamdele, tesbîhatı makamında, Nevâyî'nin tazarrû ve niyâzlarını hâvi küçük risâleciktir. Nevâyî bu eserinde Allah'ın isimleri, sıfatları ile onu ta'zîz ve tevhîd eder. Allah'ı tavsîf ve medh ü senâ ederek ona yalvarır.

---

27 Ali Nihad Tarlan, "*Ali Şîr Nevâyî*", **Makalelerinden Seçmeler**, s. 142.
28 İbrâhîm 14/4.
29 Nevâyî, **Muhakemetü'l-Lugateyn**, Haz. F.Sema Barutçu, Özönder, Ankara, 1996, s. 165-192.
30 Rükneddîn Humâyûn Ferruh, "*Mukaddime*" **Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, s. 14.

Bu eser mensûr yakarış eserlerinin en güzellerindendir. Nevâyî'nin mensûr eserleri arasında da dil ve üslûp bakımından en üstünü sayılabilir. *Münâcât*, Topkapı ve Fâtih kitaplıklarındaki *Külliyât* nüshalarının başında yer alır.

Agâh Sırrı Levend, Ali Şîr Nevâyî hakkında hazırladığı dörd ciltlik eserinin dördüncü cildinde bu küçük risâleciği neşretmiştir.[31]

2. Çihl Hadis

Nevâyî'nin küçük yaştan beri kaleme aldığı gazel ve kasîde tarzı şiirleri dışında ilk eseridir. Çihl Hadis'in yazıldığı tarih 1481'dir. Câmî'nin *Hadîs-i Erbaîn'* [32] inin Çağatay Türkçesine çevirisidir.

Câmî'nin Buhâri ve Müslim'den toplayıp Farsça'ya çevirdiği kırk hadîsi, Farsça bilmeyen Türklerin yararlanması için Türkçe'ye çevirdiğini söyleyen Nevâyî eserine, "Hadîslere dünyada uyana, hadîsi ifâde buyuran yarın âhirette şefaatçi olur." sözleriyle başlar ve hadîslerin asıllarıyla birlikte nazım olarak tercümesini verir. Seçilen hadîsler, *kardeşliği, insanlarla iyi geçinmeyi, cömertliği, hırs göstermeme, tûl-i emelden sakınma, iyiliğe karşı teşekkür etmenin gereğini, insanlara merhametli davranma, zikirde devamlı olma, temizlik, sözünde durma, sır saklama, borcuna sâdık olma, ölüm hakîkati, nefsine hâkim olma... gibi* ahlâkî ve rûhî kemâle sebeb olacak konuları ihtivâ eder.

Nevâyî'nin *Çihl Hadîs*'i önce Hafiz Mehmet Zühtü tarafından, Câmî'nin Farsça ve kendinin Türkçe çevirileriyle birlikte *Zübdetü'l-Ef'ide* adı altında bastırılmış (Trabzon 1324), sonra da Necip Asım tarafından, Câmî, Nâbî ve Münif'in hadis-i erbaîn çevirileriyle birlikte yayımlanmıştır.[33]

---

[31] Geniş bilgi için bkz.: Agâh Sırrı Levend, "*Münâcât*" **Ali Şîr Nevâî Dîvanları ile Hamse Dışındaki Eserleri**, C. IV, Ankara, 1968, s. 1, 17,18; Ali Şîr Nevâyî, "*Münâcât*", **Külliyât**, Fatih Kütüphânesi, K. 4118 mikrofilim arşivi no: 483; Günay Kut, a.g.md, **DİA**, C. II, s. 452.

[32] Eser "Çihl Hadis" adıyla da anılır. Bkz. Ömer Okumuş, "*Abdurrahman Câmî*" **DİA**, C. VII, s. 97

[33] Geniş bilgi için bkz.: Nevâyî, **Çihl Hadis**, haz , Agâh Sırrı Levend, C. IV, s. 1, 17-24; Levend, a.g.e., C.I, s. 73; Ahmed Zeki Velidi Togan. *Alî Şîr*, **İA**, C. I, s. 352; Levend, **Millî Tetebbu'lar Dergisi**, 1331, C. II, sayı 4; Günay Kut, a. g. md., **DİA**, C.II, s. 452; Abdülkadir Karahan, "*Câmî'nin Arbaîn'i ve Türkçe Tercümeleri*" , **TDED**, C. IV, İstanbul, 1952, s. 4.

3. Nazmü'l-Cevâhir:

Nazmü'l-Cevâhir, Hz. Ali'nin *Nesrü'l-Leâl* adı altında toplanmış olan sözlerinin rubâîler hâlinde çevirisidir. Nevâyî, *Hz. Ali*'nin (ra) eserinin muhtelif dillere tercüme edildiğini ancak Türk diline tercüme edilmediğini, bunu yapmak istemesine rağmen işin zorluğundan teşebbüs edemediğini ifâde eder. Bu arada *Sultan Baykara* kendisini senâ eden bir risâle yazar. Şâir bunun minnet ve şükrânesi olarak Sultana bir şeyler takdîm etmek ister. İşte bu sırada Hz. Ali'nin sözlerini tercümeye karar verir.

Eseri rubâî tarzında tercüme eder. Adını da *Nazmü'l-Cevâhir* koyar. Ona göre Hz. Ali'nin *la'ller'i*, kıymetli taşları *nesir*le saçılmıştı, bu *cevherler* de *nazım*la kaleme alınmış oluyordu. [34]

4. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve

Bu eser, *Câmî*'nin "*Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*" adlı sûfî velîler tezkiresinin ilâveli tercümesidir. Nevâyî eserinin başında, çok beğendiği Câmî'nin bu eserini, Türk münevverlerinin istifâdesine sunmak ve Türk ve Hind meşâyıhına ait eksiklikleri tamamlamak gâyesiyle tercümeyi düşündüğünü, eserin Farsça oluşu sebebiyle, Türk münevverlerinin bu eserden faydalanmaktan mahrum olduklarını, Eseri H. 881'de tercümeye niyet ettiğini, fakat işin güçlüğü dolayısıyla bu işi ancak H. 901'de tamamladığını, tercümesinin kelime kelime olmayıp yer yer kısaltmak tarzında olduğunu zikreder.[35]

"*Fütüvvet kokularından doğan sevgi esintileri*" mânâsına gelen eserde, *Nefahâtü'l-Üns*'deki 601 şahsa mukâbil 770 sûfînin tercüme-i hâli bulunmaktadır. Nevâyî, Nefahât'ta olmayan sûfîleri de ilâve etmiştir. Meselâ Şeyh Üveys-i Karânî Nesâyim'de ilk söz edilen sûfîdir. [36] Nefahât'ın zikrettiklerinden önce yedi sûfî hakkında bilgi vardır. Bu sûfîler: Şeyh Üveys-i Karani, Habîb-i Acemî, Ebu Hâzim

---

[34] Nevâyî, **Külliyât, Nazmu'l-Cevâhir**, vrk. 5; Levend, a.g.e., C. IV, s. 1; Levend, a.g.e., C. IV, s. 39-42.
[35] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 1.
[36] Nevâyî, a.g.e., s. 12.

Mekkî, Atabe b. Gulâm, Mâlik-i Dinâr, Muhammed-i Vâsî, Abdullah-i Mubârek'tir. Nefahât'te ele alınan ilk sûfi, Ebu Hâşim es-Sûfi'dir.[37]

Nevâyî, tercümesini yaparken bâzı sûfiler hakkında şahsî değerlendirmeler de yapmış,[38] ayrıca Nefahât'taki bâzı evliyâ sözlerini zamanın insanlarının ihtiyâcı olmadığı için çıkardığını ifâde etmiştir.[39] Nefahâtin girişi ile Nesâyim'in başlangıç bölümü tamâmen birbirinden farklıdır. Nevâyî tamâmen kendisine ait bir girişle eserine başlar.[40]

Nevâyî, tercümesinde kişilerin sırasını değiştirmiş, gereksiz ayrıntıları ortadan kaldırmış, mübâlâğalı ifâdelere yer vermemiştir.[41] Bâzan da tamâmen yeni isimlere yer vermiştir.[42] Kısaltmalarında özellikle lâtif olmayan, hiss-i zâhirîye muhâlif vak'aları geçmiş,[43] meşâyihin zühde ve güzel ahlâka dönük taraflarını özenle işlemiş,[44] meselâ şeyhler arasındaki mücâdeleyi almamıştır.[45] Yanlış anlamalara vesîle olabilecek teferruâtı terk etmiştir. Meselâ Nefahât'ta, Fâtiha sûresini yanlış okuyan, ama yine de mânevî hâl sâhibi zâtın durumundan bahsedilir. Nevâyî bunu terk etmiştir.[46]

Nevâyî, bazan tevâzû göstererek sözlerinin bu konuda kâfi gelmeyeceğini ifâde ederek ayrıntıları Nefahât'a havâle eder. Meselâ *İbn Arabî* için bu şekilde özür taleb etmiş ve Nefahât'a göre daha kısa bilgiler vermiştir.[47]

---

[37] Krş.: Nevâyî, **Nesâyim**, s, 12-16; Abdurrahman Câmî, **Nefahâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds**, neşr., Mehdi Tevhîdî Pur, Tahran, 1337, s. 31.
[38] Krş. **Nesâyim**, 716, s. 423 - Câmî, **Nefahât**, s. 600; **Nesâyim**, 718, s. 426 - **Nefahât**, s. 604; **Nesâyim**, 713, s. 418 - **Nefahât**, s. 592.
[39] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 2.
[40] Nevâyî, a.g.e., s. 3.
[41] Bkz., Zünnûn-ı Mısrî ile ilgili bilgiler: **Nesâyim**, s.17-19; Feridüddin Attâr, **Tezkiretü'l-Evliyâ**, nşr, Muhammed İsti'lâmi, Çaphane-i Bânk, Tahran, 1346, s. 190; **Nefahât** s. 150; **Nesâyim**, Ebu Ahmed-i Kalanisî, 117, s. 66; İmâm-ı Azam, İmâm-ı Şâfi, **Nesâyim**, 19-21 (Nefahâtta yok.). Krş., **Nesâyim**, s. 191 - **Nefahât**, s. 300; **Nesâyim**, s. 263 - **Nefahât** s. 419 ; **Nesâyim**, s. 268 - **Nefahât** s. 424; **Nesâyim** , s. 281 - **Nefahât** s. 439; **Nesâyim**, s. 494 - **Nefahât**, 449; **Nesâyim**, s. 495- **Nefahât**, s. 452; **Nesâyim**, 568 - **Nefahât**, 515.
[42] İmam malik ile ilgili bölüm Nesâyim'de var, Tezkire ve Nefahâtta yok. Bkz, **Nesâyim**, s. 21.
[43] Krş Nevâyî , **Nesâyim**, Hâtem-i Asam, s. 41- **Nefahât**, s. 64, **Nesâyim**, s. 43; Abbas b. Hamza-i Nişâburî - **Nefahât**, 68, **Nesâyim**, s. 73-**Nefahât**, 120; Krş., **Nesâyim**, 305 Ebu'l- Hayr-i Mâlikî - **Nefahât**, s. 236.
[44] Bkz., Nevâyî , **Nesâyim**, Ebu Hamza Horasânî, s. 44.
[45] Krş., Nevâyî , **Nesâyim**, s. 206 -**Nefahât**, s.326; **Nesâyim**, s. 500- **Nefahât**, s. 458.
[46] Krş., Nevâyî **Nesâyim**, İbrahim b. Ahmed el-Müvellid es-Sûfi er-Rakkî, s. 136, **Nefahât**, s. 216.
[47] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 361.

Görüldüğü gibi *Nesâyîm*, alışık olduğumuz tercümelerin dışında, telif sayabileceğimiz özellikler arz eden bir eserdir.[48]

5. Lisânü't-Tayr

Lisânü't-Tayr, Nevâyî'nin *Attâr*'ın *Mantıku't-Tayr*'ını göz önünde tutarak yeniden kaleme aldığı önemli tasavvufî eseridir. Lisânü't-Tayr, *Mantıkü'l-Tayr*'ın bir çevirisi değildir. *Fânî* mahlâsıyla H. 904 / M. 1498-99'da yazılan bu eser 3553 beyit tutmaktadır.

Nevâyî, eserin başında tevhîd, münâcat, na't, mîrâc manzûmelerine yer vermiş, *Dört Halife*'yi ve *Attâr*'ı övdükten sonra mevzûya girmiştir. Eserde kuşların *Hüdhüd*'e soruları ve Hüdhüd'ün onlara cevapları, her cevaptan sonra eklenen hikâyeler dikkat çeker. Bu cevaplar ve hikâyelerden sonra sırayla "*talep, aşk, mârifet, istiğna, tevhîd, hayret, fakr u fenâ*" vâdileri anlatılmakta, bu bahislere de birer hikâye eklenmektedir. Eserin sonuna doğru yeniden "talep, aşk, mârifet, istiğnâ, tevhîd, hayret, fakr u fenâ" tariklerinde birer münâcât yer almakta ve bunları birer temsîl izlemektedir. Son olarak Nevâyî kitabı niçin yazdığını açıklar:

Nevâyî, mektepte, çocukluk çağında talebelerin dersleri daha iyi takib etmeleri, çabuk yorulmamaları için hocalarının *Bostan, Gülistan* veya *Mantıku't-Tayr* gibi nazım veya nesir parçaları okuduklarını, kendisine Mantıku't-Tayr'ın çok hoş geldiğini, hatta onu okumak için insanlardan koptuğunu ifâde eder. Kendi kendine uzlete çekilmeye karar verir. Çocuklar bu arzusunun farkına varırlar. Ailesi de durumdan haberdâr olunca kendisine bir zarar gelebilir endişesiyle Ali Şir'in Mantıku't-Tayr'ı yazdığı defterini saklarlar. Hatta onu da bu uzlet hâlinden ve Mantıku't-Tayr üzerine konuşmaktan men ederler. Ancak tedbir işe yaramaz, çünkü kitap Nevâyî'nin *ezberinde* olduğu için gizlice o yine kendi kendine tekrar eder. Başka sözlere meyletmez. Çünkü gönlü kuş diline sırdaş olmuştur.

---

[48] Geniş bilgi için bkz. Ali Şîr Nevâyî, **Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve**, haz.: Kemal Eraslan, İst. 1979, s. XL-XLVI; H.Ritter, "*Câmî*" **İA**, C. I, İstanbul, 1986, s. 20; Günay Kut, a.g.md, **DİA**, **DİA**, C.II, s. 451; Nevâyî, **Nesâyim**, haz., Eraslan, s. XXXVII; Abdülkadir Karahan, "*Lâmiî*", **İA**, C. VII, s. 10.

Aradan yıllar geçer, Nevâyî Türkçe eserleriyle her tarafta tanınmıştır. Dört adet *dîvân* ve beş hazine gibi değerli *Hamse* yazmıştır. Yazdıkları *yüz bin* beyti geçmiştir. Ama hatırından Mantıku't-Tayr hiç kaybolmaz. Nevâyî sonunda kararını verir. "Altmış yaşıma geldiğimde kuş dilini şerh etmek için kalem yonttum. Şeyhin rûhundan istimdâd edip her gece kırk elli beyit yazdım. Şeyh'in rûhundan çok himmet ulaştı, kısa zamanda kitabı tamamladım." der.

Nevâyî yaptığı işte kendisini bir dalgıca benzetir. Deniz dibinden hakîkat incilerin toplamakta çok zorluk çekmesine rağmen çıkardıkları inci olmayıp çerçöp de olsa bu onun kaderidir. Kısmetine düşen odur. "Fakat ümîdim odur ki kim bu esere göz atsa, gönlüne bir ateş düşse bilsin ki Şeyh'in feyzindendir. Bizi de bunda bir tufeyl olarak görsün. Gönlüne bir ikilik gelmesin. Eserdeki feyzi Attâr'dan bilsin." diyerek tevâzu'nu ve Attâr'a saygısını gösterir.

Nevâyî bu tevâzu ifâdelerinden sonra nükteli bir hikâye ile eseri yazmasının esas sebebini açıklar. *Fakr ve fenâ yoluna meylinin bu eserin yazılmasında asıl sebep olduğunu* îmâ eder:

Bir gün bir *tâlib,* şehirde yıkılmış bir duvarın yolu kapattığı yere gelir. Yıkık duvarın olduğu yerde kalabalık birikmiştir. O anda tâlibde vecd hâli zuhûr eder. Halk tâlibe vecdinin sebebini sorar. O da gelip geçerken duvarı bir tarafa meyilli gördüğünü, şimdi de yıkılmasına şâhit olduğunu söyler. Bundan anladım ki duvar cansız olduğu halde bir tarafa meylederse, meylettiği tarafa yıkılmaktadır. Ben de maksûduma meyil gösteriyordum, fakat ona yetişmeye ümîdim yoktu. Şimdi bu duvar remziyle anladım ki ben de maksadıma yetişebilirim. Bana da ümîd geldi der. [49]

Nevâyî Lisânü't-Tayr'da, kuş diliyle, hakîkate ermenin yolunu, seyrini ve mâhiyetini, [50] yani tevhîdi ortaya koymaya çalışmıştır. Bütün anlattıklarının tevhidî hakîkatler, [51] bütün murâdının *mercî ve meâd* meyli olduğunu ifâde etmiştir.[52] Nevâyî

---

[49] Nevâyî, **Lisânü't- Tayr**, 3476-3526.
[50] Nevâyî, **L. Tayr**, 3184, 3209-3220.
[51] Nevâyî, a.g.e., 3256-3261, 3293-3309.
[52] Nevâyî, a.g.e.,3563.

kendisi ile Attâr'ı kıyaslarken saygıyı elden bırakmamış, fakat kendi çabasını, kendi orijinalliğini de bir şekilde hissettirmiştir.[53]

6. Sirâcü'l-Müslimîn

Akâid ve ilm-i hâl kitâbıdır. Nevâyî bu eserde İslâm dîninin itikadî ve amelî umdelerini manzûm olarak anlatmıştır.

Nevâyî, hayâtının sonlarına doğru müslümanların bilmeleri gereken *zarûriyâtı*, inanç esaslarını açıklayan, farz, vâcib ve sünnetleri öğreten, kendi ifâdesiyle "*müslümanlıkta vazgeçilmez şartlar*"ı beyân eden bir eser yazma arzusu duyar. Ancak buna zaman bulamadığını ifâde eder. Sonunda devrin büyük tarîkat kutbu *Ubeydullâh Ahrâr* da kendisini teşvîk edince *Sirâcü'l-Müslimin'i* telif eder.

Nevâyî eserinde "Şeriatta iki türlü hüküm olduğunu, bunların *akîde* ve *amel* kısımlarından meydana geldiği, birinciye "*akâid*" denildiğini ve bu kısmın asıl olduğunu söyler. İkinci kısmın *fürûât* olduğunu, akâidin amelden önce geldiğini ifâde eder. Daha sonra altı imân esâsının ayrıntılarını verir.

Akâide dâhil esaslardan Allah'ın sekiz sıfatına, kabir azâbı, kabirde iki meleğin sual sorması, sırat, mîzan, cennet ile cehennem, Peygamberin şefâati, Peygamberlerin mûcizeleri ve evliyâların kerâmetine inanmak gerektiğini bildirir.

Nevâyî, sonra amelî rükünleri izah eder. İslâmın beş şartını bildirir. Ayrıca namazın şartları, temizlik ve çeşitleri, abdest, gusül ve teyemmüm anlatılır. Namazdaki

---

[53] Eser hakkında geniş bilgi ve *Mantıku't-Tayr* karşılaştırmaları için bkz., Ali Şîr Nevâyî, **Lisânü't-Tayr**, haz.: Mustafa Canpolat, Ankara, 1995, beyit nu: 3345-3351; Mustafa Canpolat, *"Çağatay Türkçesi ve Nevaî"* **Ali Şir Nevâyî ve Lisanü't-Tayr**, Ankara, 1995, s. 1; Bertels, "*Nevai i Attâr*, **Mir Ali Şir**, Leningrad , 1928, s. 22. Abdülkadır İnan, "*Bibliyografya*" **Belleten**, C. XIII, Ankara, 1949, s. 839. Levend, a.g.e., C. I, s. 236-238; Bertels *"Nevâyî ve Attâr"*, **Tasavvuf ve Edebiyât-ı Tasavvuf**, Farsça'ya tercüme, Sirus İzdî, Tahran, 1977, s. 519; Asgar Dilberipur, *"Türk Diyârlarında Attâr'ın İzleri(Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ı ile Nevai'nin Lisânü't-Tayr'ının Karşılaştırması)"*, **Nâme-i Aşinâ** Ankara, 1996, s. 45-60; Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm Sanatı ve Mâneviyâtı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, s.119-133.

farz, vâcip, sünnetler izah edilir. Daha sonra zekât, oruç, hac hakkındaki ayrıntılar verilerek eser tamamlanır.[54]

7. Mahbûbu'l-Kulûb:

Nevâyî, devlet yönetiminde faal rol almış bir kişi olarak her çeşit insanla karşılaşmış, sultandan sokaktaki insana kadar toplumun bütün kesimlerini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Dervişlerle hemhâl olduğu gibi, menfî insanlarla da karşılaşmak durumunda kalmıştır. Hülâsa Nevâyî, her çeşit insan ve her çeşit durumla karşılaşmış biri olarak kazandığı tecrübeleri Mahbûbu'l-Kulûb ile aktarmak istemiştir. Eser, uzun bir hayatın tecrübelerini yansıtan, ahlâk, terbiye ve muâmele düsturlarını içine alan didaktik bir eserdir.

Müellifin, eserin başında mutasavvıfâne ve ârifâne yazdığı bir mukaddime dikkat çeker. Nevâyî üç bölüme ayırdığı bu eserin *birinci bölüm*ünde, padişahlardan başlayarak vezirler, devlet adamları, şeyhülislamlar, kadılar, müftüler, müderrisler, tabîbler, şâirler, kâtipler, öğretmenler, imâmlar, hâfızlar, vâizler, müneccimler, tâcirler, askerler, bekçiler, ekinciler, çalgıcılar, dilenciler, kuşçular, hizmetçiler, kâhyâlar, şeyhler, harabatîler ve dervîşler üzerinde durarak bunları tablo hâlinde tasvir eder.

Eserin *tasavvufî açıdan önemli olan ikinci bölümü*nde, *Hamîde Ef'âl ve Zemîme Hısal* başlığı altında "*tevbe, zühd, tevekkül, kanâat, sabır, tevâzu, zikir, teveccüh, rıza ve aşk*" konularına yer verir.

*Üçüncü bölüm*de "*Müteferrika, Fevâyid ü Emsâl Sûreti*" başlığı altında bölümler halinde, "tenbih" başlıklarıyla çeşitli ahlâkî konular üzerinde durur. Her bahse eklenen beyitler, kıtalar ve rubâiler, birer atasözü ve deyim niteliğini taşımaktadır.

---

[54] Geniş bilgi için bkz., Nevâyî, "*Kitâbu Sirâcu'l-Müslimîn*" **Külliyât,** Fâtih Nüshası s. 6-9; Agâh Sırrı Levend, "*Sirâcül-Müslimîn*", **Ali Şir Nevai, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler**, C. IV, Ankara, 1968, s. 4, 222, 225.

Nevâyî, eserini Münâcât'taki gibi, secîlerle dolu orijinal bir nesir üslûbu ile yazmıştır. *Mahbûbu'l-Kulûb, Nevâyî*'nin vefatından biraz önce kaleme aldığı son eseridir. [55]

B. Dîvânları

1. Hazâinü'l-Ma'ânî ***(Garâibü's-Sıgâr, Nevâdirü'ş-Şebâb, Bedâyiü'l-Vasat, Fevâyidü'l-Kiber)***

Nevâyî, dîvânlarını dört ayrı dîvân olarak toplamış ve buna *Hazâinü'l-Maânî* adını vermiştir. Yaş durumuna göre küçük yaşta yazdıklarına *Garâibü's-Sıgâr*, gençlikte yazdıklarına *Nevâdirü'ş-Şebâb*, Orta yaşta yazdıklarına *Bedâyiü'l-Vasat*, yaşlılıkta yazdıklarına *Fevâyidü'l-Kiber* adını vermiştir. Bu dörtlü tertîbi Sultan Hüseyin Baykara'nın isteği üzerine yapmıştır. Aynı düzenlemeyi Nevâyî'ye Câmî' de tavsiye etmiştir. [56]

Nevâyî, önceleri tertiplediği ilk dîvâna *Bedâyiü'l-Bidâye* adını vermişti. Bu ilk dîvânından sonra, 1476-1486 yılları arasında yazdığı şiirleri *Nevâdirü'n-Nihâye* adını verdiği ikinci dîvânında toplamıştı. Nevâyî, *Bedâyiu'l-Bidâye* ve *Nevadirü'n-Nihâye*'yi son şiirleriyle harman yaparak, bunları yukarda andığımız dört dîvâna ayırmış ve hepsine birden *Hazâinü'l-Maânî* adını vermiş, dîvânlarını, yeni ismiyle Sultan'a sunmuştur. [57]

Nevâyî'nin dîvânlarında gazellerin bir kısmı tamâmen mutasavvıfâne edâ ile yazılmıştır. *Aşk-ı mecâzî* edâsıyla yazılanları da aslında *aşk-ı hakikî* terennümleridir.

Nevâyî'nin dört dîvânının da bir arada bulunduğu nüshaların başında *Külliyât* gelir. *Nevâyî Külliyâtı*'nın, ikisi İstanbul'da olmak üzere beş nüshası vardır. Nevâyî'nin

---

[55] Geniş bilgi için bkz.: Nevâyî, **Mahbûbu'l-Kulûb**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289; Ali Şîr Nevâyî, **Mahbûbu'l-Kulûb**, Haz. Zuhal Ölmez, Hacettepe Ünv., Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, 1993; Levend, a.g.e., C. IV. s. 5 ; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 68.
[56] Tahir Üzgör *"Dibâce"*, **Türkçe Dîvân Dibâceleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1990, s. 79; Nevâyî, **Münşeât**, Azer Neşîr, Baku, 1926, s. 41.
[57] Nevâyî, **Münşeât**, s, 42.

dört dîvânını bir arada toplayan nüshalar, Türkiye kitaplıklarında *Külliyât-ı Devâvîn* başlığını taşır. [58]

2. Farsça Dîvânı

Nevâyî'nin Türkçe dört dîvânından başka, Farsça yazdığı şiirlerini topladığı bir dîvânı daha vardır. Bu dîvânda, Farsça yazdığı gazellerle, 6 kasîde, 1 müseddes, 1 terci'i-i bend ile kıtalar, rubâîler, tarih kıt'aları, muammâ ve lügazlar yer almaktadır.

Nevâyî, dîvândaki üslûbunun Hâfız tarzı olduğunu, beyitlerin sayısının altı bini geçtiğini, eserde altı kasîde olduğunu, bu kasîdelerdeki hamd, na'at, senâ ve mev'iza ile maksâdının, kişinin nefsini ve Rabbini tanımasını sağlamak olduğunu beyân eder.

Fânî mahlâsını kullandığı dîvânın başında bir *dibâce* vardır. Farsça dîvânın Türkiye kitaplıklarında ancak iki nüshası vardır. *Müze nüshası*: Türk-İslam müzesi No. 1952. *Nuruosmaniye nüshası*: Nuruosmaniye Ktp., No. 3850.

Yabancı ülkelerdeki kitaplıklarda Nevâyî'nin Farsça dîvânı yoktur. Ancak Paris'te *Bibliotheque National*'deki Farsça yazmalar arasında 1765 numarada kayıtlı nüshada, Mecâlisü'n-Nefâyis'ten sonra şâirin 6 kasîdesi, 1 müseddesi, 1 mersiyesi ile mukattaât, ferdiyât ve muammâlarından bir kaçı bulunmaktadır.

Eseri *Rükneddîn Hümâyûn Ferrûh* bir inceleme yazısıyla 1963 yılında Tahran'da neşretmiştir. Ali Asgar Hikmet esere bir takdîm yazısı yazmıştır.[59]

---

[58] Divanlar hakkında geniş bilgi için bkz. Gönül Alpay, **Ali Şîr Nevâyî'nin Birinci Dîvânı, Garâibü's-Sıgâr**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1965 (İ.Ü. Doktora Tezi), Kaya Türkay, **Ali Şîr Nevâyî, Bedâyiü'l-Vasat** (İnceleme, metin, dizin), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988 (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi); Metin Karaörs, **Ali Şîr Nevâyî'nin İkinci Dîvânı Nevâdirü'ş-Şebâb**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1984 (İÜ, S.B.E. Doktora Tezi) 1995; Önal Kaya, **Ali Şîr Nevâyî, Fevâyidü'l-Kiber**, Ankara, 1996; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 56; Agâh Sırrı Levend, "*Türkiye Kitaplıklarında Nevâyî El Yazmaları*" **TDAY, Belleten**, 1958, s. 127-209; **Journal Asiatique**, 5. Seri, c. XVII, Şubat-Mart 1861 s. 175.

[59] Geniş bilgi için bkz. Rükneddîn Humâyûn Ferruh, **Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, Tahran, 1342; Levend, a.g.e, C. II, s. 10; Ali Şîr Nevâyî, **Muhâkemetü'l- Lugateyn**, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, Ankara , 1996, s. 186, 221; Levend, a.g.e., C. I, s. 68.

C. Hamse

Fars edebiyâtında ilk *hamse*, *Genceli Nizâmî* tarafından yazılmış, ikinci hamse ise *Emir Hüsrev Dihlevî* tarafından meydana getirilmiştir. Sonradan birçok şâirler "*penc genc*"e [60] el atmışlarsa da içlerinde beş mesnevîyi tamamlayan pek azdır. Bunun içindir ki *hamse* meydana getirmek, eski şâirlerce ustalığın ve başarının ölçüsü sayılmıştır.

Nevâyî'nin Hamse'deki ilk teşebbüsü Hayretü'l- Ebrâr'dır. Câmî ile Nevâyî, 1483 yılında birlikte Hamse yazmaya başlamışlardır. Nevâyî, iki yılda 46 bin beyit tutan 5 (beş) mesnevîsini tamamlamıştır. Nevâyî Hamse içindeki mesnevîlerden birisi olan *Sedd-i İskenderî*'de *Nizâmî* ve *Hüsrev*'i anarak birinin 30, ötekinin de 10 yıla yakın bir zamanda hamselerini tamamladıklarını, kendisinin ise sabahtan akşama kadar halkın derdiyle uğraştığı halde, iki yılda, hatta çalışma saatleri hesap edilirse beş mesnevîyi altı ayda bitirdiğini söyler.

Nevâyî Hamse'de kendisi de devlet adamı olduğu için, kahramanlarında özellikle devlet idârecilerine örnek olacak sıfatları öne çıkarmıştır. Meselâ *Sedd-i. İskenderî*'de, İskender bir hükümdar peygamber olarak görülür. Onun şahsında adâlet, kahramanlık, cömertlik gibi esaslar, hikâye ortamı içinde Nevâyî'nin ilim, edebiyât, siyâset tecrübesi, kişiliğinin verdiği rûh zenginliğiyle işlenir. Ayrıca Nevâyî'de kişiler tam onun isteğine göre rol almaktadırlar. Meselâ Sedd-i İskenderî'de Aristo hikmet sâhibi bir din büyüğü olarak tanıtılır.

Mevlânâ Câmî, Ali Şîr'in Hamse'sinin *Nizâmî* ve *Dihlevî*'nin *Hamse*'sinden üstün olduğunu ileri sürmüştür. Câmi, *Hırednâme-i İskenderî* adlı eserinin hâtimesinde Ali Şîr Nevâyî'nin Hamse'sini şu sözlerle över:

"Türk diliyle öyle garip bir nakış belirdi ki, câdû nefeslilerin dudakları mühürlendi. İnciler saçan şâirler Farsça'ya Derî [61] lehçesiyle ne cevherler bağışladılar. O Türkçe nakışlar Derî lehçesiyle olsaydı artık başkaca şiir söylemek imkânı kalmazdı.

---

[60] *Beş hazine* mânâsıyla *hamse* türü kastedilmiştir.
[61] "Fasîh Farsça" demektir. Bkz., Muallim Nâci, **Lugat-i Nâci**, İstanbul, 1995, s. 409.

O mûcize gibi sözlerin yüksek değeri karşısında Nizâmî kim oluyor? Hüsrev necidir? Eğer başka dille nükte söylemiş olsaydı aklın onu çözmeğe tâkati yetişmezdi."

Hamse'nin mâhiyeti mutasavvıfânedir, telkîni irşadîdir. Eserdeki bütün fikirler, hisler, hayâller muayyen asırların sürükleyip getirdiği âdetler, îtikâtlar sembollerden ibârettir. Hakîkat şâirin fikrinde, rûhundadır. O da "mutlak hakîkat"tir. Şâir ona yetişmek için timsallerden yararlanır. Vahdet-i vücûdun tesirini gösterir. Hikâyelerdeki olayın yaygın şekli Nevâyî için sâdece ana konudan uzaklaşmamak için işâret taşı gibidir. Nevâyî o olayın iskeletini tamamen kendine göre doldurarak yep yeni bir cesed elde etmektedir. Kahramanlar onun idealine uygun kimlikler kazanmaktadır. [62]

Nevâyî'nin Topkapı Revân Kitaplığında 808 ve Süleymâniye Kitaplığı Fâtih bölümünde 4056 numarada kayıtlı iki *Külliyât* nüshasındaki Hamse'lerden başka, ayrı nüshalar hâlinde bulunan Hamse'ler bulunmaktadır.[63]

Hamse içindeki *mesnevî*ler sırasıyla şunlardır:

1. Hayretü'l-Ebrâr

Hamsenin ilk mesnevîsi *Hayretü'l-Ebrâr*, Hüsrev-i Dihlevî, Nizâmî ve Câmî'nin yazmış olduğu benzer mesnevîlere *cevâb* niteliğindedir. [64] Onlar Farsça yazmış, Nevâyî de Türk halkının yararlanması için Türkçe yazmıştır.

---

[62] Geniş bilgi için bkz. Bkz. Ali Şîr Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, Haz. Hatice Tören, Ankara, 2001, 7033, 7039, 7044, 7147; **S. İskenderî**, XXI, XXII. Bölümler; Levend , a.g.e., C, I, s. 75-81; Nevâyî, **Ferhad ü Şîrîn**, s. 386/45, 46 Nevâyî, **S. İskenderî**, 17. Başlık; İsmail Hikmet, a.g.e., s. 59; A. A. Hikmet, **Câmî**, s. 327; Togan, a.g. md. C. I, **İA** , s. 353., Nevâyî, **S. İskenderî**, 1469; Hüseyin Ayan, "*Dîvân Edebiyâtında Hamseler*", **AÜ. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, A. Caferoğlu Özel Sayısı**, Ankara, 1979, s. 87.

[63] Levend, a.g.e., C. III, s. 5.

[64] ***Nazire, cevap, tercüme*** terimlerinin Türk edebiyâtında özel anlamı vardır. Bazı Türkologlar "tercüme" kelimesini Batıdaki anlamıyla alarak yanlış hükümler vermişlerdir. Fars dili ve Edebiyâtı uzmanı olmakla beraber aynı zamanda Türkolog olan *Bertels, Mir Ali Şîr* dergisinde (Leningrad 1928) çıkan "Nevâyî ve Attâr" adlı incelemesinde:

"Farsça'dan çevrilen eserleri Batı'daki anlayışla "tercüme" saymak asla doğru değildir. Avrupalı Türkologlar bu Türkçe eserler hakkında okumadan "Farsça eserlerinin kötü tercümeleri" hükmünü vermeleri çok yanlıştır. Bu eserlerde öyle parçalar vardır ki ilk müellifin eserinden daha yüksek bir sanat değeri taşır. Şâirler ele aldıkları konuları yeniden işlemişlerdir. Ve eserlerine alçak gönüllükle ilk müellifin eserinin adını vermişlerdir.

Nazîre ve cevap terimleri için de aynı şey söylenebilir. Nevâyî'nin mesnevîleri kendinden önce yazılmış olan mesnevîlere birer cevap hükmündedir. Daha geniş bilgi için bkz., Agâh Sırrı Levend, a.g.e., C. I, s. 81-83.

Eser başlangıç manzumesi, tahmîd, 4 münâcat, 5 na't, *Nizamî* ile *Hüsrev*'e övgü *Câmî*'ye övgü, söz hakkında iki manzume, *Baykara*'ya övgü, gönül hakkında, *Hayret* başlığı altında tasavvufi 3 manzume, *Hâce Bahâüddin Nakşibendî*'ye övgüden sonra imân, İslâm, adâlet, kerem, vefâ, aşk ateşi, doğruluk, bilginin değeri gibi, İslâmî, ahlâkî, tasavvufî konuları ele almaktadır. Nevâyî'nin konuları örnek aldığı diğer şâirlerin eserlerinden tamâmen farklıdır.[65]

2. Ferhâd ü Şîrîn

Nevâyî'nin Hamse'sinin ikinci mesnevîsi olan Ferhad ü Şîrin, Nizamî'nin Hüsrev ü Şîrin ve Emir Hüsrev ile Eşref Merâgî'nin Şîrin ü Hüsrev mesnevîlerine *cevap*tır. Fakat büsbütün değişik niteliktedir ve orijinaldir. Nevâyî konuyu ve kahramanların adını almış, olayları büsbütün değiştirerek yepyeni bir eser meydana getirmiştir. Nevâyî'nin başka meşgûliyetleri olmasa dört haftada yazabileceğini söylediği eseridir. Nevâyî ayrıca Türk halkın mahrûm kalmaması için eseri Türkçe yazdığını ifâde etmiştir.

Nevâyî eserlerinde kahramanları hep idealize etmiştir. Onlara tamamen kendi ideallerine göre bir kişilik vermiştir. Meselâ eser içinde Ferhad'a verilen dersler, Ferhad''ın öğrenmesi gereken şeyler olarak gösterilen hususlar, Nevâyî'nin kendi düşünceleridir.[66]

---

[65] Geniş bilgi için bkz: Ali Şîr Nevâyî, **Hayretü'l-Ebrâr**, haz: Muhammed Sâbir, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1961, XIII/27,28; Agâh Sırrı Levend, a.g.e., C. I, 84-89; *Hayretü'l Ebrâr* ile *Mahzen-i Esrâr*'ın benzer yönleri için bkz. Mirzâ Muhsin İbrahimi'nin *Fars Edebiyâtı'nın Ali Şîr Nevâyî'ye Tesiri*, **Büyük Türk Şâiri Nevâyî**, Azerbeycan Edebiyât Cemiyeti Neşriyâtı, Bakü, 1926 s. 89-101. Krş: Nizâmî, **Mahzenü'l-Esrâr**, çev., Nuri Genç Osman, Ankara 1946.
[66] Geniş bilgi için bkz. Ali Şîr Nevâyî, **Ferhâd ü Şîrîn**, İnceleme-Metin, haz. Gönül Alpay ,TDKY., Ankara, 1994; Faruk Kadri Timurtaş , *"Ali Şîr Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri"* **Ali Şîr Nevâyî'nin Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyâtı, İstanbul, 1962 , s. 34; Nevâyî **F. Şîrîn**, s. 240-243; s. 248/60.

3. Leylî vü Mecnûn

Hamse'nin üçüncü mesnevîsinin konusu, Leylâ ve Mecnûn hikâyesidir. Bu da *Nizâmî*'nin ve *Emîr Hüsrev*'in aynı konuda yazdıkları *mesnevî*lere cevaptır.

Nevâyî'nin eserinde, hikâyeden önce şu manzûmeler yer almaktadır: "Başlangıç, münâcât, na't, mîrâciye, söz gevheri vasfında, Câmî, Sultan Hüseyin, ve veliahd Bediüzzaman'a övgü, gece tasviri ve *aşk* hakkında manzume." Sonra hikâyeye girilmektedir. Son bölümde Nevâyî, maksadının efsâne yazmak olmadığını, ancak cihânı tutan bu aşk hikâyesinin Türklerce de bilinmesi için kaleme aldığını anlatır. [67]

Nevâyî'nin, eserlerini yazarken vermek istediği mesajlar vardır. Leylâ vü Mecnûn mesnevîsi her ne kadar Bütün İslâmî doğu edebiyâtlarının yaygın işlenen bir aşk hikayesi olsa da Nevâyî açısından bu hikâyenin önemi *"aşkın hakikatı"*nı bildirmektir.[68]

Nevâyî, mesnevîsinin sonundaki "Işk tarifi" bölümünde mecâzî ve gerçek aşktan bahsettikten sonra, Mecnun'da her ikisinin de bulunduğunu belirtir. Şâir bölümün sonunda aşk ateşinin kendi gönlünü de yakmasını diler. [69]

4. Seb'a-i Seyyâr

Nevâyî'nin Hamse'sinin dördüncü mesnevîsi olan *Seb'a-i Seyyâr*, Nizâmî'nin *Heft-Peyker* ve Emîr Hüsrev'in *Heşt-Behişt* mesnevîlerine cevaptır. Eser, İran hükümdarlarından Behrâm-ı Gûr'un hikâyesidir.

Nevâyî bu mesnevîsinde de konuyu Nizamî'den almak ve Emir Hüsrev'den de yararlanmakla birlikte, olayları ve olayları birbirine bağlayan nedenleri hayli

---

[67] Ali Şîr Nevâyî, **Leylî vü Mecnûn,** haz. Ülkü Çelik., Ankara, 1996, 3591-3599. Beyitler.
[68] Bkz. : Nevâyî, a.g.e., 3488, 3489, 3590. Beyitler.
[69] Geniş bilgi için bkz.: Ali Şîr Nevâyî, **Leylî vü Mecnûn,** haz. Ülkü Çelik, Ankara, 1996; Agâh Sırrı Levend, **Arap Fars Türk Edebiyâtlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi,** Ankara,1959; Nevâyî, **L. Mecnûn,** 3443-3451; Levend, a.g.e., C.I, s. 111, 113-125; E. Bertels, *"Ali Şir Nevâî, Leylî ve Mecnûn"*, **Türkiyât Mecmuası**, C. IX, 1951 s. 47.

değiştirerek, aynı çerçeve içinde kendi düşüncesine uygun yepyeni bir eser meydana getirmiştir.

Eserde, "tevhîd, münâcat, na't, mîrâc" manzûmelerinden sonra şu manzûmeler sırayla yer alır: "Söz, nazmın nesirden güzel olduğu, Câmî'ye övgü, Sultan Hüseyin Baykara'ya 'ya ve eşine övgü, esere başlamadan önce hikâyeyi değiştirmenin özrü."

Nevâyî eserde tamamen kendi düşünce ve ideallerine uygun değişiklikler yapmıştır. Ana temalar olarak aşkta sadâkat, dostlukta vefâ, arkadaşlıkta doğruluğu öne çıkarmış, sonuçta iyiliğin kötülüğe üstün gelmesini sağlamıştır. Şâir Seb'a-i Seyyar'ı beş bin beyit olarak yazmıştır. Dört ay içinde bitirmiştir. [70]

5. Sedd-i İskenderî

Nevâyî'nin beşinci mesnevîsi olan Sedd-i İskenderî, Nizâmî'nin *İskendernâme (Şerefnâme, İkbâlnâme)*'siyle, Emir Hüsrev'in *Ayine-i İskenderî*'sine *cevap*tır. Her iki mesnevî, Makedonya kralı Philipos'un oğlu *İskender*'in serüvenlerini hikâye eder. *Zülkarneyn* adı Kur'an'da da geçmektedir.[71]

Nevâyî'de İskender, insanların iyiliği ve mutluluğu için çalışan, *Ye'cüc ve Me'cüc*'e karşı yaptırdığı sedle halkı zulümden koruyan adaletli ve yüksek bir bilge, velî hükümdar ve nebidir.

Nevâyî eserinde gereksiz gördüğü birçok ayrıntıları atarak konuyu sadeleştirmiş, merak uyandırıcı olaylarla, mesnevîsini bir mâcerâ hikâyesi şekline çevirmiştir. Nevâyî birtakım efsanevî unsurları atarak konuyu tarihî çerçeve içine sokmak istemiştir.

[70] Geniş bilgi için bkz. Ali Şir Nevâyî, **Yeddi Seyyâra**, Bakü, 1947 (Önsöz Hâmid Araslı tarafından kaleme alınmıştır); Parsa Şemsiev, **Ali Şir Nevâyî, Hamse**, Özbekistan Fenler Akademisi Yayını, Taşkent, 1958 ve 1960; Nizâmî-i Gencevî, **Heft Peyker**, Tahran, 131481897); Bahattin Kahraman, "*Heft Peyker Çevirileri, ve Ali Şir Nevâyî'nin Seba'-i Seyyâre'si*", **SÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi** sy. 9-10, Konya, 1995, s. 345; Levend, a.g.e., C. I, s. 149-150; Levend, a.g.e., C. I, s. 126; Levend, *Dîvân Edebiyatında Hikâye*, **TDAY, Belleten,** 1967, s. 71; H. T. İlaydın, *Behram-ı Gûr Menkıbeleri*, **Türkiyât Mecmuası** , C. V., İstanbul, 1935, s. 275; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C. I, Dergâh yayınları, İstanbul, 1977, s. 397.
[71] Kehf suresi, 83/100.

Nevâyî'nin hikâyecilikteki kudreti, bu eserde öteki mesnevîlerinden daha çok göze çarpar.

Nevâyî Sedd-i İskenderî'de yüksek amaç gözetmiştir. Eser bir siyâsetnâme vasfı taşır. Nevâyî, İskender'in şahsında himmet, adâlet, af, doğruluk gibi vasıfları yücelterek bütün pâdişâhlarda bulunması gerektiğini vurgulamak istemiş, ayrıca İskender'in şahsiyetini dünyanın geçiciliğine, dünyevî saltanat, mal, mülk ve şöhretin sona ermesine ibretli bir örnek olarak sunmuştur. Nevâyî bu vasıfların özellikle Sultan Baykara ve oğlu Mirzâ Bediüzzamân'da olmasını arzu ettiği için de verdiği öğütler ve söylediği hikâyelerle birinci derecede onlara hitâb etmiştir.[72]

D. Dil ve Edebiyâtla İlgili Eserleri

1. Mecâlisü'n-Nefâis

Mecâlisü'n-Nefâyis, Türkçe yazılan ilk *şâirler tezkiresi*dir. Eser *sekiz meclis*e ayrılmaktadır. Birinci Meclis'te Nevâyî'nin, zamanlarına yetişemediği şâirler, İkinci Meclis'te hayatlarını gördüğü şâirler, Üçüncü Meclis'te çağının şâirleri, Dördüncü Meclis'te çağının tanınmış kişileri, Beşinci Meclis'te Horasan ile bazı bölgelerin mîrzâdeleriyle emîrleri, Altıncı Meclis'te Horasan'dan başka yerlerin tanınmış kişileri, Yedinci Meclis'te sultanlarla şehzâdeler, Sekizinci Meclis'te ise *Sultan Hüseyin* yer almaktadır.

Eserde Nevâyî'nin bizzat görüştüğü, kendilerine destek verdiği, yetişmeleri için imkân hazırladığı kişilerden de bahsetmesi, esere belge niteliği kazandırmıştır. Mecâlis,

---

[72] Geniş bilgi için, bkz. Parsa Şemsiev, **Ali Şir Nevâyî, Hamse (Sedd-i İskenderî)**, Özbekistan Fenler Akademisi Yayını, Taşkent, 1958 ve 1960; Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, haz. Hatice Tören, İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, 1990; Levend, a.g.e., C. I, s. 151, 154-157, 169, 177-178.

tasavvufla yakından ilgisi olanlar hakkında bilgiler verdiği için Nesâyim'in mütemmimi sayılabilir.[73]

2. Mîzânü'l-Evzân

Mîzânü'l-Evzân bir *aruz* kitabıdır. Nevâyî, eserin başında aruzu *nazım vezinlerinin terâzisi* olarak görmektedir. Nazım ilminin rütbesinin yüceliğinden dolayı "Hak Teâla'nın Kelâm-ı Mecîd"inin pek çok yerinde nazım görüldüğünü, âyetlerin büyük bir kısmının aruz kaidelerine uygunluk gösterdiğini belirtir. Bu konuda âyetlerden misâller verir ve onların uyduğu aruz kalıplarını gösterir.

Aynı uygunluğun Peygamberimizin hadîslerinde de görüldüğünü misalleriyle aktarır. Ayrıca Hz Ali'nin, meşâyıhın, eimme ve evliyâullâhdan kimselerin şiirleri olduğunu, dîvânları ve mesnevî tarzında kitapları olduğunu hatırlatır. Bu konuda delil göstermeğe gerek olmadığını, çünkü eserlerin halk tarafından tanındığını ifâde eder.

Nevâyî, eserinin nazım hakkında bilgi veren ilk Türkçe kaynak olması bakımından önemine işâret eder. Aruz tekniği üzerine ön bilgiler verdikten sonra eserini üç bölüme ayırarak birinci bölümde, vezinlerdeki *zihaf*ları açıklar, ikincide *aruz bahirleri*ni *dâire*lere ayırarak bunları şekiller içinde gösterdikten sonra her birini örneklerle anlatır, üçüncüde ise *takti* üzerinde durduktan sonra rubâi vezinlerini ele alır. Nevâyî daha sonra Türk vezinlerine geçerek bunları *tuyuk, koşuk, çenge, mahabbet-nâme, müstazat, âzervâri* olarak tasnif eder ve örnekler verir.[74]

---

[73] Geniş bilgi için bkz. Nevâyî, **Mecâlisü'n-Nefâyis**, haz. Hüseyin Ayan v.d., Erzurum,1995; Ahmet Kartal, "*Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâ'is İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi*, **Bilig**, sy., 13, Ankara, 2000; A. K. Borovkov, "*Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâyî*", çev. Rasime Uygun, **Belleten**, 1954, s. 60; Levend, C. IV, s. 2; İristay Kuçkartayev, "*Özbek Dilinin Gelimesinde Ali Şir Nevâyî'nin Rolü*", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi - Ali Şir Nevaî Özel Sayısı**, sy, 13, Ankara, 1997, s. 11.

[74] Geniş bilgi için bkz.: Nevâyî, **Mîzânü'l-Evzân**, haz. Kemal Eraslan, Ankara, 1993, s. 1, 60, 112, 113, 118; A. S. Levend, **Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler,** C. IV, s. 3; Fuad Köprülü, "*Aruz*", **İA,** C. 1, s. 647.

3. Muhâkemetü'l- Lugateyn

Nevâyî'nin Türkçe ile Farsça'yı mukâyese ettiği, Türkçe'nin edebiyat dili olarak Farsça'dan üstün olduğunu ispatladığı eseridir. Nevâyî'yi bu eseri yazmaya iten sebep, Türk şâirlerinin de Farsça yazmaya özenmeleridir. Sanatta toplumun aydınlatılmasını ön plânda tutan Nevâyî, yazılacak eserlerde cemiyetin bilgi ve kültür eksikliklerinin giderilebilmesi için, münevverlerin halkın anlayacağı dille topluma hitâp etmesi gerektiğine inanır. Eğer bunu gerçekleştirmede Türkçe yetersiz görülüyorsa, gerçeğin öyle olmadığını, bu hususta Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu, Türkçe ile de güzel eserler yazılabileceğini savunur.

Nevâyî, eserde önce sözün önemi üzerinde durur. İnsanın konuşabilmesinin çok hayret verici bir nimet, aynı zamanda Cenâb-ı Hakk'ın kudret eseri olduğunu beyân eder. Dillerin çeşitliliğini de Allah'ın kudretinin tezâhürü olarak görür.

Konuşulan diller içinde Arapça'nın Kur'an dili ve Cennet lisânı olması ile öne çıktığını, Hintçe'nin güzel bir dil olmadığını, Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu beyân ederek buna delil olacak değerlendirmeler yapar.

Kendisinin aslında Farsça'yı çok iyi bildiğini, kendisinin de Farsça eser verecek derecede Farsça'ya hâkim olduğunu, Farsça yazılan eserleri çok iyi tetkîk ettiğini bu arada en usta şâirlerin Farsça eserlerine nazîreler yazdığını ve bunların takdir gördüğünü, hattâ Farsça eser yazan şâirlerin kendisine eserlerini getirerek tashîh ettirdiklerini ifâde eder. Farsça'ya bu derece hâkimiyetiyle, Farsça hakkında kendisinin değerlendirme yapabilme gücü ve yetkisine hâiz olduğunu, buna binâen Türkçe'nin Farsça'dan üstünlüğü, ondan daha şiire yatkın özellik taşıdığı hakkındaki sözlerinin kuru bir iddiâdan ibâret olmadığını ifâde eder. Dolayısıyla Türk gençlerinin Farsça yazmaya heveslenmemelerini, Türkçe yazmalarını tavsiye eder. Her milletin sanatçılarının kendi dillerinde yazmasının kendi toplumlarını aydınlatmaları açısından önemli olduğunu söyler. [75]

---

[75] Geniş bilgi için bkz. Ali Şîr Nevâyî, **Külliyât, Muhâkemetü'l-Lugateyn,** s. 776b-784b-Fâtih nüshası, E. A Osmanov, "Muhakemetu'l-Lugateyn, **Alişera Nevai**, Taşkent, 1948; Parsa Şemsiev, "*Muhakemetü'l*

E. Diğer Eserleri

Nevâyî'nin *târihî* eserlerinden ***Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ***'da , Hz. Âdem'den (as), Hz. Muhammed'e (as) kadar gelip geçen peygamberlerle, belli başlı filozoflar ve çağlarındaki başlıca olaylar özetlenmektedir. Ayrıca peygamberler ve peygamberlik hakkında umumî bilgilere, Hz. Peygamber'in yaratılmasının bütün mahlûkâttan önce olduğuna, peygamberlerin sayısı, peygamberler arasındaki farklara ve diğer ayrıntılara yer verilmiştir.

Nevâyî, diğer bir *târihî* eseri ***Târîh-i Mülûk-i Acem***'de İran'ın efsâneleşmiş eski târihini özetlemiş, özellikle sultanlara ibret olacak bilgilere yer vermeye çalışmıştır. Nevâyî'nin Fars sultanlarını anlatmasının sebebi o konuda önceden çok eser verilmiş olmasıdır. Onun gâyesi Fars sultanlarını tanıtmak değil, onların hayatlarından yaşayan sultanlara ders olacak hakîkatleri aktarmaktır. Nevâyî mevcûd kaynaklardan sultanlar için bir nevî *siyâsetnâme* çıkarmıştır. Nevâyî'nin eserini yazarken bir hayli kaynaktan yararlandığını görürüz. Tartışmalı konularda, farklı rivâyetleri de belirtmiş, üzerinde ittifak edilenleri kendi görüşü olarak sunmuştur. İtibâr ettiği kaynakların isimlerini vererek onların rivâyetlerini ayrıca belirtmiştir. [76]

Nevâyî'nin *hatıra* türünde yazdığı bir eseri ***Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big***'dir. Bu eseri Nevâyî, babası gibi saydığı ve sevdiği Hasan Erdeşîr'in ölümü üzerine kaleme almıştır. Eserde Erdeşîr'in hayâtı, üstün karakteri, olgunluğu anlatılmıştır.[77]

- *Lugateyn*", **Alişera Nevai**, Taşkent, 1971; Nevâyî, **Muhakemetü'l-Lugateyn**, Haz. F.Sema Barutçu, Özönder, Ankara, 1996, s. 165-192; Ali Nihad Tarlan, "*Ali Şîr Nevâyî*" **Makalelerinden Seçmeler**, s. 140; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 32, 43; V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)** , s. 41; Levend, a.g.e., C. I, s. 191-193; Bekir Çobanzâde, "*Nevâî-Dilci*", **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî,** Azer Neşr, Bakü, 1926, s. 68; Kafesoğlu v.d. **Ali Şîr Nevâyî**, s. 25; Borovkov, *Özbek Dilinin Kurucusu*, Çev, Râsime Uygun, **Belleten**, 1954, s. 72; Timurtaş a.g.m., s. 27; Fuad Köprülü, "*Çağatay Edebiyatı*", **İA**, C. III, s. 270; Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1971, s. 423.

[76] Geniş bilgi için bkz. : Ali Şîr Nevâyî, **Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-ı Acem, Münşeât,** haz. Deniz Abik, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993; Levend, "*Târih-i Enbiyâ ve Hukemâ*" **Ali Şîr Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler,** C. IV, s. 1, 2, 45-46,49; Aziz Kayumov, "*Nevâyî'nin Umûmî Tarihga Aid Bir Kitabı Togrisida*", **Belleten**, 1985'ten ayrı basım, Ankara, 1985.

[77] Kemal Eraslan, "*Ali Şîr Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risâlesi*", **Türkiyât Mecmuası**, İstanbul, 1971, s. 89; Levend. a.g.e., C. IV, s. 2.

Hamsetü'l-Mütehayyirîn ise, Nevâyî'nin büyük dostu, pîri ve üstâdı Câmî'nin vefâtından sonra kaleme aldığı eseridir. Eser bir "mukaddeme" ile üç "fasıl" ve bir "hâtime"den meydana gelmektedir. Mukaddimede Câmî'nin soyu, doğumu, hayatı ve öğrenimi özetlenmekte; birinci fasılda, aradaki dostluklar, Câmî'nin kendisine iltifâtları, Nevâyî'nin Câmî'ye saygısı, aralarında vuku bulan lâtifeler anlatılmakta; ikinci fasılda mektuplaşmalar, üçüncü fasılda Câmî'nin eserleri yer almaktadır. Hâtime'de Câmî'nin kerâmetleri, son demleri, ölümü, halkın üzüntüsü, bir yıl yas tutulması, bir yıl sonra Sultan'ın emriyle verilen ölü yemeği anlatılmakta ve Câmî'nin ölümü üzerine yazılan mersiyeler aktarılmaktadır.[78]

Hâlât-ı Pehlevân Muhammed, Nevâyî'nin çok sevdiği dostu *Pehlevân Muhammed*'in ölümü üzerine yazdığı diğer bir hatıra eseridir. Eserde Pehlevân'ın kişiliği ve onunla ilgili hatıralar ve fıkralar anlatılmaktadır.[79]

Nevâyî, vakfetmiş olduğu hayrât için önce Farsça olarak hazırladığı **Vakfiyye**'yi sonradan Türkçe olarak özetlemiş, böylece bu eser meydana gelmiştir. Bakü'de 1926'yılında bastırılmıştır. [80]

Münşeât, Nevâyî'nin mektuplarının bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir. Nevâyî, mektupların belli seviyede güzel ifâdelerle yazılmasını arzu eder. Farsça'da bu mânâda güzel örnekler olduğunu ifade ederek Türkçe mektuplara örnek olmak bakımından önceden yazdığı mektupları neşreder. Mektuplar sanatlı bir üslupla yazılmıştır. Yazılan mektuplar devrin iç yüzünü göstermesi bakımından önemlidir. Mektupların kime yazıldığı belli değildir. Ancak sultan Hüseyin ve oğlu Bediüzzaman'a yazdığı mektuplar mektupların muhtevâsından anlaşılmaktadır. Eser, Bakü'de 1926 yılında yayımlanmıştır.[81]

---

[78] A. S. Levend, *"Hamsetü'l-Mütahayyirîn"*, **Ali Şir Nevaî, Dîvânları ile Hamse Dışındaki Eserleri**, c. IV, s. 101; Levend, a.g.e. C. IV, s. 3; A. A. Hikmet. a.g.e, s. 12.

[79] Kemal Eraslan, *"Ali Şîr Nevâyî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi"*, **Türkiyât Mecmuası**, C. XIX, İstanbul, 1980, s. 99; Levend, a.g.e. C. IV, s. 3.

[80] Levend, a.g.e., C. IV, s. 1.

[81] Ali Şîr Nevâyî, **Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-ı Acem, Münşeât,** haz. Deniz Abik, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara, 1993; Nevâyî, **Münşeât**, Azer Neşir, Bakü, 1926, s. 1, 2, 88; Levend. C. IV, s. 2; A. Orinbayev, M. Hasanov, **Navai Zamandaşlari Mektuplarida**, Taşkent, 1990.

Yukardaki eserlere ilâve olarak Agâh Sırrı Levend, ***Nevâyî'nin Arapça Sözlüğü***'nden de söz eder. Eser ***Seb'atü'l-Ebhur*** adını taşımaktadır. Ayasofya kitaplığında 4862 numarada kayıtlı bulunmaktadır. [82]

Nevâyî'nin bugün elimizde bulunmayan fakat kaynaklardan varlıkları tespit edilen diğer eserler şunlardır: *Nevâdirü'n-Nihâye* için yazılmış olan ***Dibâce, Zübdetü't-Tevârih, Risâle-i Mu'ammâ, Vakfiye (Farsça) ve Münşeât (Farsça).***[83]

III. Şahsiyeti

Nevâyî tefekkür, sanat, şiir ve ilim vâdisindeki muvaffâkiyeti yanında, evvelâ büyük bir insan olarak dikkat çeker. [84] O, bir çok karakter sınavı geçirmiş ve hepsinden başarı ile çıkmıştır. Ömrünü, maddî ve mânevî olarak halkının yararı yolunda geçirmiş; okumayı, yazmayı, fırsat buldukça dostları ve sevdikleriyle sohbet etmeyi en büyük zevk bilmiş, "kâmil insan" olarak yaşamıştır.[85]

Sultan Hüseyin hacca gitmeye niyet eden Ali Şîr'e yazdığı bir mektupta: "İkimiz arasında beşikten bu güne kadar devam eden birlik, dostluk ve arkadaşlığın hangi seviyelerde olduğunu, her zaman ve her halde şerefli kalbinizin arzularını tamâmen kendi isteklerimizden üstün tuttuğumuzu herkes bilmektedir." der. Bir sultan üzerinde bu seviyede saygı uyandırabilmek için, onun vesîlesiyle sunulan ikbâlden kaçmış olmak ve ona değer vermemek irâde ve samîmiyetini göstermiş olmak gerekir.[86]

---

[82] A. S. Levend, "*Nevâyî'nin Arapça Sözlüğü*" **Belleten** Ankara ,1956, s. 239-245.
[83] Geniş bilgi için bkz. Günay Kut, *Ali Şîr Nevâî*, **DİA,** C. II, s. 453.
[84] Ali Nihat Tarlan , "*Ali Şîr Nevâî*" **Prof Dr. Ali Nihat Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler**, Ankara, 1990, s. 133; G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, **Özbek Tili ve Edebiyatı**, s. 126.
[85] Nurullah Ahmedov, "*Türk Halk Edebiyatında Ali Şir Nevaî'nin Betimlemesi*", **Bilig,-4**, Ankara, 1997, s. 194; Levend, a.g.e, C. I, s. 242; Rükneddîn Humâyûn Ferruh, "*Mukaddime*"**Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, s. 39.
[86] Tarlan, "*Ali Şir Nevâyî*, **Makalelerinden Seçmeler**, s. 134.

*Devletşâh, Tezkire*si'nde [87] şöyle der : "Ben bu hakikatler gelinini gayb haclesinden çıkardım. Şimdi hangi gönül sahibi bu temiz, afif kızın kıymetini bilecek diye düşündüm. Gaybdan bana şöyle ilham olundu: Altının kıymetini sarrâf, cevherin kıymetini kuyumcu bilir; bunun değerini anlayacak da zamanımızda yüksek ve kerîm vezîrdir. Fazîlet, onun sâyesinde hâkim olmuş; cehâlet ise onun azametinin heybeti ile yıkılmıştır". *Devletşâh* burada Nevâyî'nin adâlet, insaf ve irâde husûsundaki büyüklüğünü anlatırken şu vasıfları ilâve etmiştir: "O, zayıfları tehlikeden kurtarandır. Keremin temelini atmış, büyüklüğün esaslarını diriltmiştir. Âlimlerin yardımcısı, fâzılları yetiştiren, fakirleri kuvvetlendiren odur. İlimlerin bütün şûbelerini selîm tabiatının ölçüsü ile ölçüp tartan; iyisini kötüsünü ayıran odur. O kalemin ve kılıcın hakikî efendisi, millet ve dini nizâma koyan Ali Şîr'dir. Yüce değerinin kemâlinden dolayı onu anlatmaya medhetmeye hâcet yoktur. Yalnız iki vasfını söyleyelim: Lâkabı "*Sahibü'l-hayrât*" ve "*Mukarreb-i Hazreti Sultan'dır.*" der. [88]

Babür Şâh da: "Ali Şîr tabiatinin nezâketi ile meşhûrdur. Fâzıl ve hüner ehilleri için Ali Şîr Bey kadar mürebbî ve hâmi olan bir adamın hiçbir zaman zuhûr ettiği mâlum değildir. Mirzâ'dan (Hükümdar Mirzâ Hüseyin Baykara) hiç bir şey almazdı. Bilakis kendisi her sene Mirzâ'ya mühim mikdarda hediye verirdi. Ali Şîr ne yükselişinde ve ne de düşüşünde hâl ve hareketini asla değiştirmeyen nezâket ve zerâfet sâhibi zât idi." der. [89]

Nevâyî dostlarına gönülden bağlıdır. Sevdikleri zâtlarla ilgili eser verecek kadar da kadirşinâs ve vefâkârdır.[90]

Nevâyî, pek küçük yaşta iken zekâsıyla, etrafındakileri hayret ve takdire celb etmişti. Tanınmış şâirlerin eserlerinden *elli bin* beyit ezberlemiş; nihâyet zamanın ilim

---

[87] *Devletşâh-ı Semerkandî* tarafından yazılan eser, ilk devirlerden XV. yüzyılın nihâyetine kadar İran dili ile yazan şâirleri ihtivâ eder.
[88] Devletşâh, **Tezkire-i Devletşâh**, çev., Prof. Necâti Lugal, İstanbul, 1994, s. 28.
[89] Gâzî Zâhirüddîn Muhammed Bâbur, **Vekâyî, Bâbur'un Hâtıratı**, haz. Reşit Rahmeti Arat, C. II, Ankara, 1987, s. 193; Tarlan, **Makalelerden Seçmeler**, s.135-139.
[90] Câmî'nin vefatı üzerine söylediği Farsça mersiyeden başka, ayrıca kaleme aldığı *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* ile Seyyit Hasan Erdeşîr ve Pehlivan Mehmet için yazdığı eser buna örnektir. Geniş bilgi için bkz. A. S. Levend, **Ali Şîr Nevâî Hayatı Sanatı ve Kişiliği**, C. I, s. 242.

ve edebiyâtını otuz seneden fazla bir zaman aksamadan sevk ve idâre etmişti. [91] Zamanındaki âlimleri, sanatkârları bilerek, anlayarak yetiştiren, himâye eden o idi. Onun *nâmına telif edilen* eserler, o kadar çoktur ki hiçbir padişah veya vezir bu mazhariyete ermemiştir.[92]

Nevâyî evlenmemiş mücerred yaşamıştır. Yalnızlığını telifâtla gidermiş, eserleri kendisine "gam-güsâr, refik" dertleşme vesîlesi olmuştur.[93]

Nevâyî çevresi tarafından hâmi olarak bilinmiş, özellikle zor durumda olanların yardım isteyecekleri ilk isim olmuştur. [94] Herkes ona herhangi bir işi için başvurmuş, o da elinden geldiğince bu işleri yapmaya çalışmıştır. Karşılığında ne bir maddî karşılık kabul etmiş ne de istemiştir. Hatta teşekkürü bile kabul etmekten istiğnâ göstermiştir.[95]

Nevâyî'nin imkânı yerinde olmasına rağmen, maddeten rahat bir hayat arzusunda olmadığını görürüz. Elindeki zirâat alanlarını boş kalmaması için ektirmiş, çıkan mahsûlü olduğu gibi dağıtmıştır. Çıkan mahsulden ancak kendi ifâdesiyle "soğuk sıcaktan koruyacak bir elbise" almakla yetinmiştir.[96]

Nevâyî, Herat ve çevresinde gayr-ı menkûllerinin hepsini vakfetmiştir.[97] Herat ve Horasan'da *370* hayrat, 100 kadar ribat yaptırmış bunların idâresi için hususî bir vakıf idâresi kurmuştur. Nevâyî'nin yaptırdığı medreselerden *İhlâsiye* medresesinin iki müderrisinden her birine yılda 1200 altın ve 24 yük zahîre, 22 talebeden her birine de tahsil derecelerine göre 12 altından 24 altına kadar aylık ve ayrıca da zahîre veriliyordu. [98]

---

[91] G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, **Özbek Tili ve Edebiyâtı**, Taşkent, 1995, s. 141; Tarlan, a. g. e., s. 139; Rükneddîn Humâyûn Ferruh, *"Mukaddime"* **Dîvân-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, s. 33.
[92] Tarlan, a. g. e., s. 134-136.
[93] Nevâyî, **Münşeât**, Az. Neşr. s. 41.
[94] Nevâyî, **Mecâlis**, II. Meclis, s. 47.
[95] Nevâyî, **Vakfiyye**, s. 28.
[96] Nevâyî, a.g.e, s. 29.
[97] Nevâyî, a.g.e., s. 30-31; V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)**, s. 90
[98] Devletşah, **Devletşah Tezkiresi**, çev., Necati Lugal, İstanbul, 1977, s. 580; G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, a.g.e., s. 144; Fuad Köprülü, *"Çağatay Edebiyâtı"*, **İA**, C. III, İst. 1986, s. 298; Togan, a.g.m., **İA**, .C. I, s. 352. Banarlı, a.g.e. C. I, s. 424.

Nevâyî, medresesinin batı tarafında bir mescid binâ ettirmiş, burada güzel sesli, kırâati düzgün imam ve müezzin görevlendirmiş, beş vakit namazın mahalle sâkinleriyle, cemâatla kılınmasını istemiştir. Medresenin yukarı kısmında bir kümbet yaptırmış, burada güzel kuran okuyan hâfızların Kur'an hatmetmelerini ve bunu Hz. Peygamber'in ruhâniyetine bağışlamalarını istemiştir. Bu kümbede de *Dâru'l-Huffâz* adını vermiştir. Medresenin şark ve garb sofasında iki müderrisin, birisi *fıkıh usûlü ve fürû'u*, diğerinin de *hadis fürû ve usûlü* derslerini vermelerini istemiştir. Medresesinin ismini de *İhlasiye* koymuştur.

Medresenin karşısında ise, bir *hankâh* yaptırmıştır. Burada her gün fakir ve yoksullara yemek verilmesini, her sene ihtiyacı olanlara giyecek verilmesini istemiştir. Bu hankâha da *halâsiyye* adını vermiştir. [99]

Nevâyî İslâmî hayatı yaşamakta çok dikkatli ve istekli olmuştur. İnsanın ebedî devlet, sermedî saâdet ümîd etmesinin ancak İslâm'ın beş sütûnluk erkân binâsına girmesiyle mümkün olacağını ifâde etmiştir.[100] Bu beş şartla ilgili olarak şükürler olsun ki kelime-i tevhîdi "elif" gibi gönlümün içine nakşetmişim. İkincisi beş vakit namazdır. Onu da "he" gibi zihnimde tesbît ettim, üçüncüsü Ramazanın otuz gün orucudur. Allah'a şükür onu "lâm" gibi kalbimde gizledim. Dördüncüsü zekâttır. Can sermâyem ona zekât olsun ki Hak gönlüme, nisâba ulaşacak kadar mal biriktirme meyli vermedi, nisâba yeten malı ayırınca da elimde mal kalmadı. Birisi de hacdır. O da mâzeretimden dolayı nasîb olmadı. Ümîdim odur ki İslâmî şahsiyetim beş duyudan birinin eksikliği gibi nâkıs olmasın, müslümanlığımın eli bir parmak yokluğu sebebiyle ma'lûl kalmasın" [101] diyerek haccı da îfâ etme temennîsini dile getirmiştir.

Nevâyî aslında devlet işlerini yakını olan Sultan'ın ricâsıyla sürdürmüştür.[102] Aslında o hep uzleti arzulamış, ilmî tetebbuât ve eser yazmakla vakit geçirmek istemiştir.[103]

---

[99] G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, *"Ali Şir Nevâî"*, **Özbek Tili ve Edebiyâtı**, s. 141.
[100] Nevâyî, **Vakfiyye**, s. 31.
[101] Nevâyî, a.g.e, s. 31.
[102] G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, a.g.e., s. 141.
[103] Nevâyî, **Vakfiyye**, s.32.

Bu arada zamandan şikâyet ettiği de olmuştur. Çünkü özellikle resmî görevi îcâbı çok çeşitli insanlarla temâsı olmuş, kendisine iyilik yaptığı kişilerden bile vefâ görmediği de olmuştur. Nevâyî bunları dünyanın fânîlik ve alçaklığına delîl olarak görmüştür. [104]

A. İlmî Şahsiyeti

Nevâyî ilim öğrenmeye düşkün bir şahsiyettir. Tahsîl hayatında katlandığı zorluklara rağmen ilim tahsilinden vazgeçmemiştir. *Hayretü'l-Ebrâr* mesnevîsinde, ilim aşkıyla gönlünde ateş, sırtında eski hırka, şehirden çıkıp yalın ayak, üstü başı çıplak, dikenlerden ayağı incinerek yola düşen bir gencin acıklı hâlini anlatır. Aslında burada tasvîr ettiği genç kendisidir. Bu onun Ebû Saîd Mirzâ zamanında Herat'tan ayrılıp Semerkand'a ilim tahsili için gidişinin hikâyesidir.[105]

Nevâyî, Fıkıh ilmi ve Arapça'yı *Fakîh Hâce Fazlullâh Ebu'l-Leysî*'den iki yıl ders alarak mükemmel mânâda tedrîs etmiştir. Nevâyî, bu şöhretli âlimin iltifâtına mazhar olduğunu, onun kendisine "ferzend" diye hitâp ettiğinden söz eder.[106] Nevâyî, ilmî merâkını hayâtının sonuna kadar devam ettirmiş, sâdece gençlik yıllarına münhasır bırakmamıştır. Zamanının âlim insanlarından ilim kazanmaya devam etmiştir. Kendi nezâretinde ilmî sohbet ortamları oluşturmuştur.[107]

Nevâyî resmî işlerinden dolayı müderrislik yapmamakla beraber zamanına göre âlim şahsiyettir. *Târîh, ahlâk, din, tasavvuf, felsefe, şiir* onun fikrini ve kalemini mütemâdiyen meşgul etmiştir.[108] O aynı zamanda devlet adamı kimliğiyle ilim hâmisi olmuştur.[109]

---

[104] Nevâyî, **F. Kiber** 412/1, 98/8, 229/2, 623/2, 711/1, 2; **S. İskenderî,** 2354, 2355.
[105] Nevâyî, **Hayretü'l- Ebrâr**, s. 54; Levend, a.g.e. C. I, s. 89.
[106] Nevâyî , **Mecâlis,** II. Meclis, s. 27. Nevâyî, **Nesâyim** , s. 682, s. 406.
[107] Nevâyî, **Mecâlis,** s. 26.
[108] İsmail Hikmet, a.g.m., s 32; G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, a.g.e., s. 140.
[109] Bartold, a.g.m, **Ülkü,** s. 145.

B. Edebî Şahsiyeti

Nevâyî, tasavvuf cereyânı ile Fars edebiyâtının kuvvetle hâkim olduğu bir devir ve muhîtte yetişmiştir. *Câmî* başta olduğu halde *Süheylî, Hatîfî, Hilâlî, Bennânî* gibi şâirler Baykara-Nevâyî devrine değer veren büyük üstâdlar olarak tanınmakta idiler.[110] Onun devrinde *Emirî, Hâce Ebü'l- Hasan Türk, Mevlânâ Kutbî, Mukimî, Harimî, Kalender, Lutfi, Yakinî, Sekkâkî, Süheylî* gibi Türkçe yazan sanatçılar vardı. Başta *Sultan Hüseyin Baykara* olmak üzere hanedân mensupları da Türkçe şiirler yazıyorlardı.[111]

Nevâyî, klâsik nazım ve nesrin her nev'inde ve her şeklinde eserler yazdı; [112] *Nizamî, Feridüddîn Attâr, Hüsrev Dehlevî, Sadî, ve Hâfız* gibi İran edebiyâtının en büyük üstadlarının muhtelif vâdilerdeki yüksek sanat mahsulleri ile ölçüşebilecek eserler vücûda getirdi. Devamlı bir edebî faâliyet sâyesinde Çağatayca'nın sâde bir klâsik şiir dili değil, nazım ve nesrin her nev'ini her şeklini ifâde kudretine mâlik ve Farsça ile her hususta rekâbete muktedir bir kültür dili olduğunu parlak misâller ile gösterdi.

Nevâyî, Türkçe ve Farsçayı müsâvî bir kuvvetle kullanmıştır. "Küçüklüğümden beri İran'ın büyük şâirlerinden Emir Hüsrev-i Dihlevî, Hâfız-ı Şîrazî ve Câmî'yi bir çok kereler okudum. Belki hepsini ezberledim. Hatta en orijinal ve güzel olanlarına nazîreler söyledim. *Hâfız* tarzında takriben altı bin beyitlik Farsça bir dîvân yazdım. Büyük âlim, sanatkâr ve edîblerin en büyük merkezi olan *Horasan*'da otuz seneyi aşan bir zaman yaşadım. Bu müddet zarfında bütün büyük şâirler ve muhterem fasîhler ne yazmışlarsa benim meclisime getirip tashîh ettirirler ve fikrimi itirazsız kabul ederlerdi. İtiraz edenleri delillerle iknâ edip onların şükrân ve minnetlerini kazanırdım." [113] sözlerinden onun edebî selâhiyetini anlamak mümkündür.

---

[110] Tarlan, **Ali Şîr Nevâî**, s. 136.

[111] Tarlan, a.g.e., s. 139; Nevâyî, **Muhâkemetü'l-Lügateyn**, haz., Özönder, s. 186; İsmail Aka, **Timurlular**, Ankara 1995, s. 196-200; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 48; Mirzâ Muhsin İbrahimî, "*Fârisî Edebiyâtının Ali Şîr Nevâyî'ye Tesiri*", **Nevaî**, Azerbeycan Edebiyât Cemiyeti Neşriyatı, s. 86; Abdülkadir İnan, **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 84.

[112] Bartold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev., Fuat Köprülü, 84 no'lu dipnot, s. 217.

[113] Nevâyî, **Muhakemetü'l-Lugateyn**, haz., Özönder, s. 185.

O, bütün Horasan'ın ilim ve sanat mihrakı idi. Hatta İran'ın son ve büyük şâiri *Câmî*, eserlerinin müsveddelerini Nevâyî'ye gösterir, onun ilâve ve tâdillerini dâimâ beğenirdi. [114] Her kalem ve şiir müntesibi, her kâbiliyet, muhakkak ondan en büyük teşvîki görmüştü.[115] *Hüseyin Vâiz Kâşifî, Abdullah Mervârid* gibi bilginler, *Abdürrezâk-ı Semerkandî* ile *Mîrhond, Hondmîr* ve *Devletşâh* gibi tarihçiler ve tezkireciler Nevâyî'nin yakın ilgi ve teşvîkine mazhar olmuş kişilerdir. Mirhond ile Hondmîr başlıca eserlerini ona ithaf etmişlerdir. *Devletşah, Tezkiretü'ş-Şuara*'sını onun nâmıma yazdı. *Mevlânâ Câmî*, sûfîlerin hayatına ait eserini onun teşvîkiyle telif etti.[116]

Nevâyî, Türk edebiyâtında ilk *hamse* yazan şâirdir. Onun Hamse'si Osmanlı sahasındaki Türk şâirlerine de örnek olmuştur denilebilir.[117] İlk *Şuarâ tezkiresi*ni o yazmıştı.[118] Edebiyâtın muhtelif mevzûlarını eserleriyle o işlemiştir. Hâtırâta dâir eserleri bir devrin sanat, ilim hayatı ile içtimâî durumunu aydınlatır.[119]

Nevâyî eserlerinin bir çoğunu Türkçe yazmıştır. Gençleri bu yolda teşvîk de etmiştir.[120] Bu davranışını mutaassıp bir dil milliyetçisi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Onun itirâzı, edebî eserlerin, bilhassa şiirin doğrudan doğruya Farsça yazılmasına idi. Yoksa kendi şiirlerini de saf Türkçe ile yazmamış, ortak İslâm medeniyetinin Türkçe'ye lüzûmlu kelimelerini Türkçe'nin kendi kelimeleri kadar yerinde ve tabiî olarak kullanmıştır.

Nevâyî Arapça'nın büyük ve zengin bir dil olduğunu ifâde etmiş; bu dilin güzelliğini ve önemini çeşitli misâllerle izah etmiştir. Buna mukâbil Türk ve Fars dillerini âdeta tarafsız bir görüşle mukâyese ve muhâkeme etmiş, Türkçe'nin üstün ve ağır basan taraflarını birer birer belirterek, bunları *Muhâkemetü'l-Lügateyn*'de ifâde ve ispât etmiştir.[121]

---

[114] Tarlan, *"Ali Şîr Nevâyî"*, **Makalalerinden Seçmeler**, s. 140.
[115] Levend, a.g.e., C. I, s. 227-228; Tarlan , a.g.e., s. 3.
[116] Nevâyî, **Mecâlis**, III. Meclis, s. 67-123; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 39.
[117] Levend, a.g.e., c. I., s. 251.
[118] *"Mecâlisü'n-Nefâyis"*, Türk edebiyatında yazılan ilk şâirler tezkiresidir.
[119] Tarlan, a.g.m., s. 2; Bartold a.g.e., s. 218.
[120] Nevâyî, **M. Lugateyen**, s. 179.
[121] Nevâyî, a.g.e., s. 169; V. Zahidov, a.g.e., s. 41; Banarlı, a.g.e. s. 425-426. Levend, a.g.e., C.I, s. 191.

Nevâyî de klâsik edebiyâtının geleneklerine uymuştur. Bu edebiyâtın kabul ettiği esaslar, şekiller ve mazmûnlar onun eserlerinde de yer alır.[122] Nevâyî eserlerini yalnız şiir söylemek, eser sâhibi olmak, bilgide ve sanatta üstünlüğünü göstermek düşüncesiyle değil, belirli bir amaçla kaleme almıştır. [123] San'atın hüner ve mârifet göstermekten ibâret sayıldığı, fikrin ikinci plâna atıldığı bir çağda, Nevâyî'nin mânâya değer vermesinin önemi çok büyüktür. [124] Bunun yanında eserleri şeklen de pürüzsüzdür. Fesâhat ve belâğatın hakkı verilmiştir. Çünkü o mühim bir nazariyatçı ve münekkiddir. [125] Devrinin edebî hayatını yakından takip etmiştir.[126]

Hüsrev-i Dihlevî, Hâfiz-ı Şîrazî, Mevlânâ Câmî her biri gazel nevinde büyük ustalardır. Ayrı, ayrı meziyetleri vardır. Fakat Nevâyî üçünün de meziyetlerini kendisinde toplanmıştır. [127] Nevâyî'nin nazımdaki kâbiliyeti o dereceye varmıştı ki yanında şiir okunduğu zaman kâfiyesini ondan önce söylerdi.[128]

Nevâyî'nin eserlerinde daha çok bütün güzelliği göze çarpar. Tasarladığı bir düşünceyi, ya da bir duyguyu toplu halde vermiştir.[129] Nevâyî'de fikir her zaman esas, üslûp ise bir araç olmuştur. Nevâyî Türk edebiyâtında görülen bütün vezinleri şiirlerinde kullanmıştır. Dîvânlarındaki müstezatlar, tercî' ve terkipler, muhammes, müseddes ve müsemmenler, mesnevîler ve kıtalar hep değişik vezindedir. Nevâyî'de vezin zorunluluğu denilen aksaklıklar ve zorlamalar pek görülmez. [130] Nevâyî kasîde ve gazelden tuyuğa kadar bütün nazım şekillerini muvaffâkiyetle kullanmıştır.[131]

Hülâsa Nevâyî, çok parlak ve büyük bir yekûn teşkil eden eserleri ile yalnız klâsik Çağatay şiirini, en yüksek derecesine çıkarmakla kalmamış, "*Çağatay Türkçesi*"nin yüksek bir kültür dili olabileceğini de mükemmel örnekler ile ispat ederek bu şîveyle oluşan edebiyâtın 16. asırdaki inkişâfında başlıca âmil olmuştur. [132]

---

[122] İsmail Hikmet, a. g.m., s. 50
[123] Levend, a.g.e., C. I, s. 213.
[124] Levend, a.g.e., C. I, s. 212.
[125] Tarlan, a.g.m., s. 141.
[126] Nevâyî, **Mecâlis**, s. 8.
[127] Nevâyî, **S. İskenderî**, 707/1-6.
[128] Nevâyî, **Mecâlis**, II. Meclis, s. 49.
[129] Tahir Üzgör, "*Ali Şir Nevâyî*" **Türkçe Dîvân Dibâceleri**, s. 80.
[130] Zeki Velidi Togan, "*Ali Şîr Nevâyî,*" **İA.**, C.I, s. 350.
[131] Levend, a.g.e., C. I, s. 212-217.
[132] Köprülü, "*Çağatay edebiyâtı*", **İA.** C. III, s. 301-302.

Nevâyî'nin övgüleri, yaranmak, ikbâl yolu aramak, câize beklemek gibi hasîs düşüncelere bağlı değildir. Onun gözünde Baykara ile oğlu Bediüzzaman, devleti koruyacak ve sürdürecek iki kişidir. Nevâyî onlara şefkat göstermiş, her ikisini de büyük görmüş, başkalara da büyük göstermek istemiştir. [133]

Edebî sanatları kullanmada İran'ın en yüksek, en nâmlı şâirlerinden aşağı kalmayan bir kuvvet ve mahâreti vardır.[134] Nevâyî'nin dili kendinden öncekilerin diline nazaran sâde ve açıktır. [135]

Nevâyî'nin nazım anlayışının tamâmen tasavvuf çerçevesinde özellikte olduğunu görürüz. Öne çıkardığı ustaların özelliklerini ifâde ederken, onun mezkûr çerçevenin dışında bir şey düşünmediğini söyleyebiliriz:

"*Kur'an*'da, *hadis*te nazım vardır. Gerçi Kur'an'da ve hadîste asıl maksad nazım değildir. Halk da hürmetinden onlara şiir olarak bakmaz. Fakat bu değerli topluluğun önderi, başı, velâyet bahrinin cevheri, kerâmet evcinin yıldızı *Emîrü'l-Mü'minîn Ali (ra)*dır ki nazım dîvânı vardır. İçinde sır ve nükteleri sayılamayacak kadar çoktur. Bu acâibi izhâr eden zâta kimlerin tâbi olduğunu arz edersek bunlar, nâzım-ı cevâhir-i Esrâr *Feridüddin Attâr* ve gavvâs-ı bahr-i yakîn *Mevlâna Celâleddîn Rûmî*'dir ki bu iki zâtın esrâr-ı ilâhinin beyânı, sınırsız mârifetin imlâsından başka maksatları yoktur.

Bunlarla birlikte hem *evliyâ-yı âgâh* ve *meşâyih u ehlullâh* var ki bunları tetebbu kılmışlardır. Ve bunların tarzlarını, hakâyık-ı mânâlarını güzel bulmuşlardır. Bunlar hakîkat yolunun sühan-veri, belki kimyâ-geri ve kibrit-i ahmeridirler. Yine bir kısım var ki hakîkat esrârına mecâz tarîkını karıştırmışlardır. Kelâmlarını bu üslûbda merbût kılmışlardır. Öyle ki ma'âni ehlinin nükte-perdâzı olan *Şeyh Muslihiddîn Sâdî Şîrâzî* ve aşk gürûhunun pâk-bâzı ve pâk-revi *Emîr Hüsrev-i Dehlevî* ve tasavvuf müşkillerinin düğümlerini açan *Şeyh Zahîrüddin Senâyî* ve ferîd-i ehl-i yakın *Şeyh Evhadüddîn* ve maânî edasında söz söyleyen *Hâce Şemsüddîn Muhammedü'l-Hâfız* bu cümledendir.

---

[133] Levend, a.g.e., C. I, s. 218.
[134] İsmail Hikmet a.g.m., s. 62; Nevâyî, **Muhâkemetü'l-lugateyn**, s. 94.
[135] Bartold, a.g.e., s. 71.

Yine bir kısım var ki mecâz tarzı onların nazmında ağırlıklıdır ve onlar bu tarz söylemeyi üstün tutarlar. *Kemâl-i İsfahânî, Hakânî-i Şîrvanî, Hâcu-yi Kirmânî, Mevlânâ Cemâl, Hâce Kemâl, Enverî, Abdülvâsî, Selmân-ı Sâvecî, Nâsır-ı Buhârî, Kâtib-i Nişâburî, ve Şâhi-i Sebzvarî* gibi zâtlar böyledir.

Yine hakîkat ve mecâz tarîkında kâmil, ilmiyle de vâfi ve şâmil, nazım ehlinin muktedâsı ve imâmı, Hazret-i Şeyhülislâm Mevlânâ Nûrü'l-milleti ve'd-Dîn *Abdurrahman Câmî (ks)* ki ilk tabaka tarz ve söyleyişinde de şerîf sözlü ve son tabakanın üslûbu letâfetinde kemâl sâhibidir ki âlemde zevk ü hâl ehli bunların letâifi ile mesrûrdurlar ve bunların maârifi ile huzûr bulurlar." [136] derken Nevâyî, aynı zamanda devrindeki mutassavvıf şâirleri de tanıtmış olur.

Nevâyî; ince ruhlu bir sanatkârdır. Bu ince ruh ve hassâsiyete yakın kuvvetli bir zekâ onu siyasî cephede olduğu kadar ilim ve sanat yolunda da muvaffak kılmıştır. Zamânındaki tezkirecilerin ifâdelerine nazaran hayatı müddetince dâima çalışan Ali Şîr, Asya'da bir büyük şiir dehâsı olarak yaşmıştır.[137]

Türkçe eserlerinde "*Nevâyî*", Farsça eserlerinde ise "*Fânî*" mahlasını kullanan[138] şâirin eserlerinde Fars tesirini görmek kâbil olmakla birlikte bu tesir kuru bir taklit olmaktan ziyâde canlı nazîreler şeklindedir.[139] Onu tamâmen İran edebiyâtı mukallidi görmek yanlıştır. [140]

Onun eserlerinde Timur devri edebiyâtına has canlılık görülür.[141] Duygularıyla tabiat arasında kurduğu benzetmeler, iç âlemiyle dış dünya arasında kurduğu anlam ilişkileri, edebî zevki olanları kendine celp edecek niteliktedir. Eserlerinde sanat güzelliği yanında fikrî olgunluk ve derinlik de kendini hemen gösteriveren özelliklerdir. Sanat, ilim, düşünce, hayâl, tecrübe, çevre, âilesinden gelen maddî ve mânevî mîras,

---

[136] Nevâyî, **Mahbûbu'l- Kulûb**, İstanbul, 1279, s. 30.
[137] Tarlan, a.g.m., s. 137; V. Zahidov, **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi** , s. 12
[138] İsmail Hikmet, a.g.m., s. 32.
[139] Mirzâ Muhsin İbrahimî, *"Farisi Edebiyâtının Ali Şîr Nevâyî'ye Tesiri"*, **Nevâyî,** s. 87.
[140] Bartold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev., Fuat Köprülü, s. 71 ve 84 numaralı dipnot, s. 217; Timurtaş v. d. **Ali Şîr Nevâyî**, s. 33-34.
[141] Bartold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 71.

ahlâkî yapısı, kâbiliyetlerindeki zenginlik ve hemen hemen hepsindeki inkişâf birleştiği zaman Nevâyî, bütün güzellik ve ihtişâmiyle göz önünde canlanmaktadır. [142]

Nevâyî aynı zamanda *hattat*tır, *ressam*dır, *mûsikişinâs*tır. Birçok besteler meydana getirmiştir. [143] *Kat'* ve *tezhîb* sanatlarına vâkıftır. Bunların hepsinin üstünde ise o bir *şâir*dir. [144] Onun eserlerini incelemek anlamak için lugatler ve gramer kitapları yazılmıştır. Meselâ ilk kelimesi abuşka olduğu için *Abuşka Lugati* [145]denilen lugatin bir adı "*Nevâyî Lugati*"dir. [146]

Ali Şîr Nevâyî, kendinden evvel gelmiş şâirlerin hepsini gölgede bıraktı. Eserleri Tobol şehrinden İstanbul'a kadar olan sahalarda bütün Türkler için klâsik edebiyât mâhiyetini aldı. [147]

Hülâsa Nevâyî, çok parlak ve azametli bir bütün teşkil eden eserleri ile yalnız klâsik Çağatay şiirini en yüksek derecesine çıkarmakla kalmamış, Çağatay Türkçesinin yüksek bir kültür dili olabileceğini de mükemmel örnekler ile ispat ederek Çağatay edebiyâtının 16. asırdaki inkişâfında başlıca âmil olmuştur. [148]

Ali Şîr Nevâyî, Türk vatanlarının hepsinde, çağdaşlarından başlayarak zamanımıza kadar üstad bilinmiş büyük bir şâirdir. Nevâyî'nin eserlerinin Doğu ve Batı kütüphanelerinde çok sayıda yazmalarının bulunması, onun asırlarca nasıl ve ne çok okunduğunu gösterir. Nevâyî, aynı zamanda eski, yeni, Doğulu, Batılı ilim ve edebiyât adamları tarafından hakkında çok sayıda araştırma yapılıp eser ve makale neşredilen en şöhretli Orta Asya edîbidir. [149]

---

[142] Nevâyî, **S. İskenderî**, 7106, 7109,7114, 7134, 7141.

[143] Gazi Zâhirüddîn Muhammed Bâbur, **Vekâyi Bâbur'un Hâtıratı** c. II, s. 186-187; Nevâyî, **Mecâlis**, II. Meclis, s. 46.

[144] Eraslan, **Türk Klâsikleri**, C. III, s. 109; Kut, a.g.m., **DİA**, C. II, s. 450-451; Levend, a.g.e., C. I, s. 229, Tarlan, a.g.e, s. 137; İsmail Hikmet, a. g.m., s. 33.

[145] Bkz. **Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü**, haz., Besim Atalay, Ankara, 1970.

[146] Geniş bilgi için bkz. Fatma Özkan, "*Nevayi Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı İstılâhât-ı Emlahu'ş-Şuara Mevlânâ Nevâyî*", **Bilig**, sy. 1, Ankara, 1996, s. 198; Faruk Kadri Timurtaş v.d. "*Ali Şîr Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri*" **Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyâtı, İst. 1962, s. 29, 31.

[147] Bartold, a.g.c., s. 71.

[148] Köprülü, "*Çağayat Edebyâtı*" **İA**, C. III, s. 301-302.

[149] Geniş bilgi için bkz., Levend, "*Türkiye Kitaplıklarında Nevaî Yazmaları*" **Belleten**, Ankara, 1958, s. 127-209; Janos Eckmann, "*Nevâî'nin İlk Divanları Üzerine*", **Belleten**, Ankara, 1970, s. 253; Levend,

Nevâyî, başta Sultan Hüseyin Baykara, Câmî, Devletşâh ve diğer çağdaşları olmak üzere XV. yüzyıldan bu yana, Orta Asya Türk şâirleri tarafından ısrarla takdîr ve tâkip edilmiş, eserlerine birçok *nazîre*ler yazılmıştır. [150] Onun sâyesinde *Çağatay Türkçesi ve Edebiyâtı Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'dan Delhi'ye Tebrîz ve İstanbul'*a kadar büyük bir coğrafyada XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar büyük itibâr kazanmış; onun eserleri *Türkistân, Horasan, Harezm, Volga boyları Kırım ve İran*'da erişilmesi imkânsız bir örnek telâkki edilmiştir. O, Osmanlı ve Azerî şîveleri dışında *yeni bir edebî dil birliği* meydana getiren şahsiyettir. Başta *Fuzûlî* olmak üzere *Azerî Edebiyâtı şâirleri* ve başta *İkinci Sultan Bayezid, Ahmed Paşa, Yavuz Sultan Selim, Bâkî, Nedim ve Şeyh Gâlib* olmak üzere birçok *Anadolu Dîvân şâirleri* Nevâyî'yi tanımış, eserlerini takdirle okumuşlardır. İçlerinde onun şiirlerine nazîreler söyleyenler olmuştur. Yukarda belirtilen belli başlı şâirler yanında *Üsküplü Atâ, Aşkî, Lâmiî, Sâfî, İbn-i Kemâl, Mesîhî, Sevdâî, Ulvî, Azâdî, Zihnî* v.b. gibi isimleri nazîre yazanlar listesine eklemek mümkündür. Türkiye'de Nevâyî'nin şöhreti *Tanzimat*'dan sonra da devâm etmiştir. Nevâyî'nin şiirleri, *Ziyâ Paşa'nın Harâbât*'ında mühim yer almış ve onun *Mahbûbu'l-Kulûb*'u *Ahmet Vefik Paşa* tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.[151]

C. Tasavvufî Şahsiyeti

Tasavvuf, insanın gönlünde mânevî pencereler açarak onun iç âlemini aydınlatmak, ona gerçek sevginin yollarını göstermek, insanın ilâhî irâde ile kucaklaşmasına vesîle olmaktır.[152] Nevâyî tasavvufu, bu vasfı yanında imân hâlinin yaşandığı tarz olarak görmüştür.

---

a.g.e., C. I, s. 258-294; Abdülkadir İnan, *"Bibliyografya"* **Belleten**, C. XIII, sy, 52, (Ekim 1949)dan ayrı basım, Ankara, 1949, s. 839.

[150] Yakup Karasoy, *"Şiban Han Dîvânında Nevâî'ye Yapılan Nazîreler"*, **SÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, sy, 7-8, Konya, 1992, s. 53.

[151] Geniş bilgi için bkz., O. Fikri Sertkaya, *"Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri-I"* **TDED**, XVIII, İstanbul, 1970, s. 133-138; Aynı yazar ve dergi., sayı XIX, 1971, s.171-184; Sayı XX, s.157-184; Sayı XXII, 1977, s. 169-189; Banarlı, a.g.e., C. I, s. 436; Levend, a.g.e., C. I, s. 250-255. Köprülü, a.g.m., **İA**, C. III, s..305; Kut, a.g.m. **DİA**, C. II *s. 450;* İbrahim Kafesoğlu v.d. *"Devrin Tarihine Bir Bakış"* **Ali Şîr Nevâyî**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyâtı, İst., 1962, s. 25.

[152] Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Edebiyât Yazıları**, İstanbul, 1997, s. 40.

Prensiplerini İslam'ın iki kaynağı Kur'an ve Sünnet'ten alan [153] tasavvufu Nevâyî, şu sözleriyle değerlendirme konusu yapmıştır:

"Tasavvuf rızâ ehlinin vasfıdır. Onun tâbirleri, ziynet ve görüntüsü güzel ahlâktır. Tasavvuf kuru kuruya zühd, takvâ ve tâattan ibâret değildir. Çünkü güzel ahlâk olmadan bu vasıflar riyâya yol açar. Tasavvuf, riyâsız hâlis takvâ, hâlis ubûdiyet, yumuşak huyluluk ve lutûfkâr olmaktır. Halkın işine de sözüne de tecâvüzle cevap vermemektir. Hakk'ın emir ve nehyinde kendine göre tasarruftan çekinmektir. Kendisini ihtiyarsız bilmektir. Tereddüd ve teessüften eser olmamak, tam tevekkül halinde olmaktır. Tasavvuf yoluna girende muhâlefet yoktur, teslîmiyet vardır. Tasavvuf, Hak vücûdunda kendini fânî kılmaktır." [154]

Nevâyî yukarda değindiği esaslara bağlı kalarak, kemali mânevî sahada aramıştır. Bulunduğu yüksek mevkî içinde dâimâ mütevâzî olmuş, ibâdet ve tâat ile meşgûl olmak maksâdıyla inzivâya çekilebilmiş, dünyevî makâmını terk edebilmiştir. [155] O, hoşgörülü, iki yüzlülükten uzak, geniş düşünceli, uyanık ve aydın bir müslümandı. Ciddî bir tasavvuf kültürüne sâhipti ve onu hayatına hâkim kılmıştı. Eserlerinin büyük çoğunluğunda, bazılarında yoğunluğu artmış olarak tasavvufun değişik meselelerine değindiği, o anlayışla beyitler tanzim ettiği görülür. Bu çalışmalarında kendi büyüklüğüne yakışır bir sanat yüceliği, fevkalâde bir ifâde güzelliği göze çarpar. [156]

Nevâyî, tasavvufu, eserlerinin özüne sindirmiştir. Ondaki tasavvuf, samimî ve İlahî bir neş'e olmuştur. [157] Nevâyî, gönülden bağlandığı *Nakşibendî* tarikatının büyüklerine karşı derin saygı beslemiş, özellikle tarîkatın büyük pîrlerinden olan *Hâce Bahâüddin-i Nakşibendî*'yi tasavvufla ilgili eserlerinin hemen hepsinde saygı ile yâd etmiştir. [158]

---

[153] Hasan Kamil Yılmaz, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, 1998, s. 28; Osman Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1998, s. 52.
[154] Nevâyî, **F. Kiber**, 319. Gazel.
[155] Tarlan, a.g.m, 56
[156] Levend, a.g.e., C. I, s. 245-246.
[157] Levend, a.g.e., C. I, s. 234.
[158] Levend, a.g.e., C. I, 233-239

Nevâyî'nin tasavvufa ilgisi daha çocukluk yaşlarında görülür. *Lisânü't-Tayr*'da daha ilk mektepte *Attâr*'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserine ilgisini anlatmıştır: "Çocuklardan kimi *Gülistân*'ı, kimi *Bostân*'ı okurlardı. Benim ateşli, ihtiraslı tabiatım Mantıku't-Tayr'ı istiyordu." der. Ancak Nevâyî'nin yaşına göre olmayan bu düşkünlüğü zararlı gören ailesi, onun Mantıku't-Tayr'ı yazdığı defterlerini imhâ ederler. [159] Bu düşkünlük, ileri yaşlarda tasavvufu, Nevâyî'nin edebî anlayışında istinâd ettiği noktalardan biri hâline getirmiştir.

Bartold, "Hükümet işlerinden usanan ve dervişlerin sâdık taraftarı ve dostu olan Ali Şîr, *fakr* ve *fenâ* hayatına atılacak bir cesâret göstermişti. Bu suretle kendi irâdesiyle en yüksek iftihâr makamlarına ve mansıplarına ehemmiyet vermeyerek *tecerrüd* ve *fenâ* yoluna sülûk etmeğe, yani mânevî hayata, tasavvufa atılmağa karar verdi." diyerek Câmî'nin Nevâyî hakkındaki kanâatini aktarırken Nevâyî'nin tasavvufî yönüyle ilgili kendi tespitlerini verirken de: "Ali Şîr Nevâyî, pâdişahın itimat ve muhabbetine rağmen dünyevî işlerden elini çekmek istemiş, uzlet hayatını özlemişti. Âile hayatının güzelliklerinden de uzak kalmak istemiş bu sebeple evlenmemişti. O edebî çalışmalara ve tasavvuf hayatının neşesine dalmıştı." der. [160]

Nevâyî, büyük mevkîlerde bulunmasına rağmen zühdî bir hayat yaşamıştır.[161] Nevâyî, özellikle mesnevîlerinde tasavvufu rûhî bir salâhiyetle terennüm etmiştir. [162] Hamse içinde yer alan mesnevîlerinde *aşk-ı mutlaka* varmayı amaçlar. Diğer eserlerinde olduğu gibi *Hamse*'sinde de *vahdet-i vücûd* tesirini görmek mümkündür. [163]

Onun tasavvuf sahasında mühim bir hizmeti, tanınmış evliyâ tezkirelerinde kayıtlarına rastlamadığımız Orta Asya Türk sûfîlerini ilim âlemine tanıtmış olmasıdır.[164]

---

[159] Ali Şîr Nevâyî, **Lisânü't-Tayr**, haz., Mustafa Canpolat, Ankara, 1995, s. 267; Abdülkadir İnan, "*Çağatay Edebiyâtı*" **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., C. III, Ankara ,1992, s. 89.
[160] W. Bartold, "Mîr Ali Şîr ve Siyâsi Hayâtı", çev., Ahmet Caferoğlu, **Ülkü Mecmuası**, Sayı: 59, 1938 , s. 524.
[161] İsmail Hikmet, "*Emir Ali Şîr Nevâyî'nin Hayâtı ve Edebî Mevkîi*" **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî**, , s. 56.
[162] Ali Nihad Tarlan v.d., "*Ali Şîr Nevâî*" **Ali Şîr Nevâî Hayâtı ve Eserleri**, s. 2.
[163] İsmail Hikmet, a.g.m., s. 59.
[164] Geniş bilgi için bkz.: Alî Şîr Nevâyî, **Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve**, haz., Kemal Eraslan, İstanbul, 1979.

Babür, Hâtıratı'nda Hüseyin Baykara'nın çevresi arasında tanıttığı mutasavvıf Kemaleddin Hüseyin Gâzürgehî'den söz ederken "Ali Şîr Beg yanında böyle mutasavvıflar toplanıp vecdle semâ ederlermiş" kaydını düşer.[165] Bundan da anlaşılıyor ki Nevâyî tasavvufla iç içe olan bir sanatkârdır.

Nevâyî, mutasavvıf şâir olarak kalmıştır. Bu tavrında Mevlânâ Câmî'nin etkisini aramamız gerekir. Çünkü Câmî bütün şeyhlik evsâfına rağmen *hahkâh* açmamıştır. İsteyenlere husûsî olarak tarîkat âdâbı ve dersi vermiştir.[166] Camî, kendi devrinde mürşidlik iddiasında bulunup dergâh ve tekke kurarak geçimini sağlayanların farkındaydı.[167] Nevâyî de taşıdığı yüksek rûh hâliyle, bu çeşit anlayış ve tatbikâttan uzak kalmıştır. Bu anlayış pek tabiî ki hem hankâh açıp hem de binlerce insanın mânevî terakkîsine sebeb olan büyük mürşidlerin fazîletlerine noksanlık getirmez. Aksine onları menfîliğe düşmedikleri için değerlerini yükseltir.

Nevâyî'nin devlet yönetiminde olmasına rağmen maaşı terk ettiğini, kazancının hemen hemen tamâmını hayır hasenâta, hatta devlete yardım ederek değerlendirdiğini hatırlarsak, onun kalben dünyayı terk, elindekileri de Allah için sarf etme düşüncesine sıkı sıkıya bağlı bir tasavvufî hayat yaşadığını söyleyebiliriz.

Nevâyî, yerleşmiş bazı tasavvufî ıstılahlara yeni isimler ve yorumlar ilâve etmiş, yeni tasnîfler yapmıştır. Mesela "*Usûl-i Aşere*"yi uyulması gereken ahlâk kâideleri olarak görmüştür. Bu sebeble seyr ü sülûk esaslarını "*hamîde hısâl*" başlığı altında ele alır. Bilinen mevcûd tasnîfte tasarruf ederek ilâveler ve çıkarmalar yapmıştır. Bu husus ilerde *seyr ü sülûk kavramları* içinde geniş olarak işlenecektir.

Nevâyî, tarîkat büyüklerine hizmetin önemine işâret etmiş, bu davranışla kişinin kazanacağı mânevi hallere dikkat çekmiştir. [168] Onun devrindeki büyük sûfîlerle alâkası hep ileri seviyede olmuştur. Onların sık sık ziyâretine gitmiş, sohbetlerinde bulunmuştur. Meselâ bunlardan birisi "kâşif-i ulûm-i Rabbânî" olarak vasıflandırdığı *Mevlânâ Muhammed-i Tebâdegânî* (ks)'dir. Nevâyî onun yakını konumunda bulunmuş

---

[165] Bâbur, a.g.e., C. II, s.186.
[166] Ali Asgar Hikmet, **Câmî Hayatı ve Eserleri**, s. 264
[167] A. Asgar Hikmet, a.g.e., 260.
[168] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 142, 143.

ve tasavvufî sohbetlerinden istifâde etmiştir.[169] Tebâdegânî de Nevâyî'ye iltifât etmiştir. Nevâyî ondan şu *hadîsi* nakleder: *"İman iki parçadır. Bunlardan birisi sabır diğeri şükürdür."* [170] Ayrıca Tebâdegânî'nin yakınları olan zâtlarla da dostluğu ve samîmiyeti vardı.[171] Meselâ bunlardan birisi şeyhin halîfesi *Seyyid Hasan Pehlivân* idi. Sık sık erbaînler çıkaran Seyyid Hasan Beg, birkaç gün kendine gelmek için Nevâyî'nin misafirhânesinde kalırdı. Nevâyî'yi kendi ifâdesiyle "*fakr tarîki*"ne irşâd edenlerden birisi de Seyyid Hasan Beg'dir. Nevâyî onun vasıfların sayarken aslında bir tasavvuf erbâbında bulunması gereken özellikleri de saymış oluyordu. Bunlar, *cömertlik, şefkat, lutf, tevâzu, edeb ve yumşak söz, tahammül, gönül yumuşaklığı, zengin fakir farkı gözetmemek*tir. [172]

Nevâyî'nin yakın temasta olduğu büyük zâtlardan birisi de *Hâce Ubeydullah Ahrâr*'dır. Câmî'nin de ömrünün sonuna kadar müridlik halkasını boynunda taşıdığı *Hâce Ahrâr* lâkabıyla meşhur zât *Nâsıruddîn Ubeydullâh*'tır.[173] Nevâyî, Nesâyim'de onunla ilgili Câmî'nin verdiği bilgileri kısaca özetledikten sonra, özellikle kendisiyle ilgili olanlarını, ayrıntılı olarak anlatır. Verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla onunla çok yakın alâka tesis etmiştir. Yine kendi verdiği bilgilerden *Ahrâr*'ın Nevâyî'ye bazı işlerinin halledilmesi için mektup yazdığını öğreniyoruz. Nevâyî de bu ricâları saygıyla yerine getirmiştir. Hatta Nevâyî, bu mektupları bir araya getirip bir nüsha gibi hürmetle yanında taşımıştır. Bu hususu şöyle ifâde eder:

"Ve bu hakîr bile iltifâtları köp bar üçün vahy-âsâr rik'aları bile müşerref kılıp işlerge me'mur kılurlar irdi. Ol ruk'alarnı murakka yasap mücelled kılıp cedvel ve tekellüfât bile teberrük yosunu bile asrap min. Ümidim ol ki alarnın bereketiding bu işning zevki ve talebi nasip bolgay." Yani "Bu hakîre iltifâtları çok fazla olduğu için ilhâm eseri yazdıkları mektuplarla bizi şereflendirip yapılmasını istedikleri işlere bizi memur kılırlardı. O mektupları bir araya toplayıp ciltletip teberrük âdetiyle muhâfaza etmekteyim. Ümîdim o ki onun bereketinden bu işin zevki ve talebi nasîp olsun" [174] der.

---

[169] Bkz. Nevâyî, **Nesâyim**, s. 59, 100.
[170] Nevâyî, a.g.e., s. 396.
[171] Nevâyî, a.g.e, *"Mukaddime"*, s. 9.
[172] Nevâyî, **Külliyât**, Fatih nüshası, var., 743b. "Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risâlesi", **Türkiyât Mecmuası**, C. XVI, İstanbul, 1971.
[173] Ali Asgar Hikmet, a.g.e., s. 117.
[174] Geniş bilgi için bkz. A. Orinbayev, M. Hasanov, **Navai Zamandaşlari Mektuplarida**, Taşkent, 1990, s. 8; Nevâyî, **Nesâyim**, s. 258.

Ubeydullah Ahrar (ks), vefâtına sebep olan hastalığından biraz evvel, 1490 târihinde, doğrudan doğruya Mir Ali Şîr'e bir mektup göndererek Herat'tan doktor göndermesini rica etmiştir. Bunun üzerine Nevâyî, hekim Nizâmeddin Abdülhayy'ı şeyhin nezdine göndermiştir.[175]

Nevâyî, *Ubeydullah Ahrâr*'ın yakınlarından *Mevlânâ Kâsım* ile de temasta bulunmuştur. Mevlânâ Kâsım, Ahrâr'ın sultanlar nezdine gönderdiği en ileri gelen yakınlarındandır. Câmî'nin de mânevi büyüklüğüne şehâdet ettiği bir mürşiddir.[176]

Nevâyî'nin babasının da tasavvufa ilgisini görürüz.[177] *Hâce Şemseddîn Muhammed el-Kusevî el-Câmî (ks)* ile çocukluğunda babası vesîlesiyle görüşmüş onun iltifâtına ve duâsına mazhar olmuştur. [178] Ayrıca Nevâyî, zamanının büyük meşâyihinden *Şeyh Şâh-i Ziyaretgâhi'nin (ks)*'de iltifâtlarına ve duâsına mazhar olmuştur. [179] *Mevlânâ Ebu'l-Hayr*'ın (ks) arkasında *Câmî* ile beraber namaz kılmıştır.[180] *Mevlânâ Sa'duddîn'in (ks)* duâ ve iltifâtına nâil olmuştur.[181] *Derviş Mansûr (ks)* Nevâyî'nin küçüklüğünde kendisinden arûz dersi almak için sultan tarafından görevlendirmekle beraber ondan tasavvufî yönüyle de faydalanmıştır. [182] *Mevlânâ Muhammed Horasânî*'nin (ks) iki defa sohbetinde bulunmuştur.[183] *Derviş Seyyid Hasan* (ks) Nevâyî'yi mânevî evlâdı olarak görmüş ve kendisine iltifât etmiştir.[184] *Hâce Evhad-i Müstevfî* (ks) kendisine çok defa duâ etmiştir. [185]

Ebu Said-i Ebu'l Hayr (ks) evlâdından *Hâce Müeyyed-i Mehîne* (ks) kendisine "evlâdım " diye hitabetmiş ve onun çok kere duâlarını almıştır. [186] *Hâce Pir Ahmed-i Nakkâş* kendisine duâ etmiştir. Aslı Rumeli'nden olan ve Nevâyî'nin "*seyyid, fânî-i mahz belki fena-yi mutlak bir ehl-i velâyet zât*" olarak vasıflandırdığı *Baba Sarig Pulâd*

---

[175] Hondmîr, **Habîbü's-Siyer**, s. 339; Bartold, a.g.m., s. 518.
[176] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 258.
[177] Nevâyî, a.g.c., s. 410.
[178] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 320.
[179] Nevâyî, a.g.c, s. 395.
[180] Nevâyî, a.g.c, s. 399.
[181] Nevâyî, a.g.c, s. 399.
[182] Nevâyî, a.g.c, s. 402, İsmail Hikmet, a.g.c, s. 8; Ali Şîr Nevâyî, **Mecâlis**,. s. 9, 34, 35.
[183] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 403.
[184] Nevâyî, a.g.c., s. 403.
[185] Nevâyî, a.g.c, s. 404.

ile dostluğu ve ülfeti olmuştur.[187] *Mevlânâ Şerefüddîn-i Yezdî* (ks) ki zamânının büyük mutasavvıf ve âlimlerinden olup aynı zamanda Timur'un tarihçisidir. Küçüklüğünde onun huzurunda bulunmuş ve duâsını almıştır.[188] *Mevlânâ Hümâmu'd-din-i Kelebâdî* (ks)'nin de küçüklüğünde huzurunda bulunmuştur.[189] *Attâr*'ın eserlerini şerh eden büyük âlim ve mutasavvıf *Hâce Hâfiz Alî- i Câmî*'nin sohbetinde bulunmuş ve ondan epey müddet ders almıştır.[190] Büyük mutasavvıf şâirlerden *Mevlânâ Lutfî*'nin kendisine çok iltifâtı olmuş ve duâ etmiştir.[191] Nevâyî, *Emîr Kasım Envâr'* ın "*cârup-keş*"i yani süpürgecisi olmakla iftihâr eder.[192] Zeynüddîn hulefâsından *Şeyh Sadrüddin Revâsî* 'nin sohbetiyle müşerref olmuştur.[193]

Ali Şîr, Meşhed'e gidince orada *Şeyh Kemal Türbetî* ile tanışmış sohbetleri olmuştur. O ara on yedi yaşlarında bulunan Ali Şîr, Meşhed'de vecd ve murâkabe hayâtına girmek ve ilâhî ilimler tahsili yapmak istemiştir. [194]

Nevâyî, *Mecâlis*'te *Şeyh Sadreddîn Revâsî* hakkında verdiği mâlûmatta, ondan kalbini teshîr eden kişi olarak bahseder.[195] Timur devri meşâyihinden Baba Hâkî'yi velâyetine delîl olacak şekilde rüyâsında gördüğünü söyler.[196]

Nevâyî kendisini "*tâlib*" olarak görür. Talebinde Allah'tan *kemâl* ister. Hak'tan gâfil olmamayı, Allah'ın kendisine yoldaş olmasını ve ondan dâimâ haberdar olmayı niyâz eder. [197] Nevâyî ilâhî aşktan nasiplenmeyi arzu eder. Gerek eserlerindeki kahramanların dilinden aktardıklarıyla, gerek fikrî ve hissî olarak mâhiyetini ortaya koymaya çalıştığı *aşkı*, kendisi de samimî olarak ister:[198] Bir âşık olarak [199] ve bir *ârif*

---

[186] Nevâyî, a.g.e, s. 406.
[187] Nevâyî, a.g.e, s. 414.
[188] Nevâyî, a.g.e, s. 415; **Mecâlis**, II. Meclis, s. 25.
[189] Nevâyî, a.g.e, s. 416.
[190] Nevâyî, a.g.e, s. 422; Nevâyî, **Mecâlis**, II. Meclis, s. 35.
[191] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 436, **Mecâlis**, II.meclis, s. 58.
[192] Nevâyî, **Mecâlis**, I. Meclis, s. 4.
[193] Nevâyî, a.g.e, II. Meclis, s. 29.
[194] İsmail Hikmet, a.g.m., s. 8; Nevâyî, **Mecâlis**, s. 9, 34.
[195] Nevâyî, **Mecâlis**, *s. 28;* Bartold, a.g.m., 431.
[196] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 409.
[197] Nevâyî, **Lisânu't-Tayr**, 3359-3370.
[198] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 3443, 3444, 3445; Nevâyî, **L. Tayr**, 3372-3387; **F. Kiber**, 16/1-2-3; 243/3; 243/3; 24/5; 26/8 ; 85/6; 26/8 ; 85/6; 26/8 ; 85/6; 415/6; 26/2; 26/2; 30/7; 725/1,2; 1/9; Nevâyî, **B. Vasat**, 33/3; Nevâyî, **G. Sıgâr**, III / 9.
[199] Nevâyî, **L. Tayr**, 3372-3387.

olarak münâcât eder.[200] Nevâyî, *istignâ* makamında gayrdan istiğnâ talep eder.[201] *Hayret,*[202] *tevhid,*[203] *fakr ve fenâ* makâmlarında münâcât kılır.[204]

Nevâyî, devrinde yaşayan meczûb bir pîrden söz eder. Adı *Baba Pirî*'dir. Bu zât bir yerde yıkılmış ve kırk yıl yerinden kalkmamıştır. Halk arasında gelip geçenlere galîz sözlerle sövmektedir. Nevâyî onun bulunduğu yerden geçmez, ta ki kendisini de sövmesin. Bir arkadaşı "Onun kerâmeti var diyorlar, gel, onun önünden geç. Velî bir zât ise sana sövmez." der. Nevâyî, *egerçi imtihan irdi, amma ol digen dik ileyidin öttüm, sögmedi, adetining hilâfı duâ kıldı, yani* "Gerçi bu bir imtihân idi, ama onun dediği gibi önünden geçtim, sövmedi âdetinin hilâfına duâ etti." der.[205]

Nevâyî'nin anlattıklarından, onun tasavvufun meselelerine ilgisini, tasavvufun onun rûhunda ne kadar etkili olduğunu hissettirecek ipuçlarını elde ediyoruz. Meselâ, *Şeyh Fahrüddîn Irakî*'den bahsederken *Lema'ât*'ı "şerîf risâle" olarak tavsîf etmesi, ayrıca *Câmî*'yi *Eşi''a*'yı yazmaya teşvik etmesi, eser hakkında da "*Onu mütâla'a kılıp mânâlarından feyz alanlar bu ilimde onun nefâsetini bilirler.*" demesiyle Nevâyî'nin bu konudaki ilgi ve bilgi seviyesini sezebiliyoruz.[206] Ayrıca Kur'an yazan hattatla ilgili anlattıkları da bu niteliktedir: Şeyh *Süherverdî*, halîfenin huzurunda onun tahtına oturmuş olarak sohbet ederken bir an başını kaldırınca dinleyenler arasında güzel hattıyla meşhur *Yâkut*'un olduğunu da görür, ona saygı gösterir. Halîfe, Sühreverdi'den hattâta bu saygısının sebebini sorunca o da şu cevâbı verir: "Onun işi Mushaf yazmaktır. Hak sözünü süsleyen bu kişiye saygı göstermek gerekir." der. Bu sözü işiten halîfe onu da tahta oturtur.[207]

Nevâyî'den aktaracağımız şu anekdot da onun tasavvuf mensuplarına taşıdığı kalbî yakınlığın işaretidir: *Mevlânâ Şemseddîn Mudevça* (ks) *Câm* vilâyetinde bir mescidde *otuz yıl* gündüzü oruçlu, geceyi ibâdetle geçirmiş bir zâttır. Abdest tazelemek dışında dışarı çıkmamış, halktan herhangi bir şey almamıştır. Peygamberimizin

---

[200] Nevâyî, **L.Tayr,** 3388-3394; 3395-3401.
[201] Nevâyî, a.g.e, 3409-3417.
[202] Nevâyî, a.g.e, 3418-3424.
[203] Nevâyî, a.g.e, 3440-3446.
[204] Nevâyî, a.g.e, 3462-3468; 3474,3475.
[205] Nevâyî, **Nesâyim,** s. 413.
[206] Nevâyî, a.g.e., s. 424.
[207] Nevâyî, **Hayretü'l-Ebrâr,** XII. Makale, s. 69.

Uhud'da iki dişinin şehîd olmasından dolayı ona benzemek için otuz iki dişini kırmıştır. Otuz yıl, bir hasır ve başının altında bir kerpiçle idâre etmiştir. "Kiçik Mirzâ" o vilâyetten geçerken bu azîzin mezkûr sıfatlarını işitip onun ziyâretine gider. Mevlânâ, Mirzâ yanına gelince üstünde eski bir hırka ve başında eski börküyle oturmaktadır. Onun bu hâlini görünce Mirzâ'nın gönlüne acımak düşer, bir miktar dirhemi, muhtaç durumunu gördüğü için vermek ister. Mevlânâ "Ben kendime şunu âdet etmişim ki hiçbir şeye ihtiyâcım yoktur. Eğer bunu senin hâtırın için alsam bana söyleyin ki ben bu parayı ne yapayım ve nereye saklayayım? Memnûn oldum beni kabul etmekten mâzur tutun." der. Kiçik Mirzâ bu sözü ağlayarak dinler yer öpüp çıkar. Nevâyî, *"Özi rahimehullâh bu fakirga mundak takrir kıldı"* diyerek Mirzâ'nın bunu kendisine bizzat anlattığını ifâde eder.

"Bir nice vakittin songra bu fakîr hem Mevlânâ hıdmetiga müşeref bolup sîretini bu tarîk bile muvâfik taptım belki artugrak hem." diyerek kendisinin de epey zaman geçtikten sonra Mevlânâ'nın huzûruyla müşerref olduğunu ve onun mânevî hâlinin nakledildiği gibi, hattâ daha ilerde gördüğünü beyân eder. Sonunda Nevâyî "Hak Ta'âlâ, bütün tâlib niyâzmendlere o gül bahçesinden bir nefes ve o kokulardan bir kokucuk nasîb kılsın." [208] diyerek dua eder.

Nevâyî, tasavvufta ve tasavvufî edebiyâtta önemli yeri olan *Feridü'd-Dîn Attâr*'ı *"kudvetü'l-ahrâr ve kıbletü'l-ebrâr"* sıfatlarıyla tavsîf ederek medh eder. Kendisi de kuşlarla dile getirilen "*Özge til, özge söz ve özge hal*"i şeyhin rûhuna iktidâ ederek izhâr etmek istemiş ve *Lisânü't-Tayr*'ı yazmıştır.[209]

Nevâyî, tarîkatine mensup olduğu Bahâüddîn Nakşibend (ks) için medhiyeler yazmıştır. Onu çeşitli evsâfıyla övmüştür.[210] Bazı sözlerini nakletmiş, bazı sözlerini de şerh etmiştir.[211]

Nevâyî'nin en sık görüştüğü, istifâde ve istifâza ettiği mürşid, devrinin en büyük sûfilerinden *Câmi* (ks)'dir.[212] Ali Şîr, Mevlânâ Câmî tarafından Nakşibendî tarîkatına

---

[208] Nevâyî, **M. Kulûb**, 79, 80.
[209] Nevâyî, **L. Tayr**, 3279-3282.
[210] Nevâyî, **H. Ebrâr**, Hâce Bahaüddîn Nakşibend (k.s) Medhi, s. 40.
[211] Nevâyî, **F. Kiber**, 731/1, 2, 3.

kabul edilmiş onun mürîdi ve bendesi olmuştur. [213] Eserlerinde ondan pek çok söz etmiştir. Nevâyî'ye göre o mânâ ehlidir, Hak üzerinde yol göstericidir. Hak'tan gelen İslâm içinde kutb-ı mutlaktır. Ona tâbi olanlar tarîkat ve hakîkat ehlidir. Göğsünün vüs'ati yüz bin âlemdir. Gönlünün genişliği ise arş-ı âzamı kaplar.[214]

Nevâyî Câmî'yi hiçbir zaman unutmaz. Ona olan bağlılık ve saygısını her fırsatta dile getirir. Câmî'ye karşı en samimî duygularını *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*'de dile getirmiş, onu çeşitli vasıflarıyla medh ü senâ etmiştir.[215] Câmî vefât edince tâziyesi Nevâyî'ye sunulmuştur. [216] Câmî, Nevâyî'nin husûsî işlerine karışabilecek kadar ona yakındır. Meselâ Câmî, Nevâyî'nin resmî görevinden ayrılışına memnûn olmamış ve bunu Nevâyî'ye bildirmiştir. Hatta Nevâyî Câmî'nin kendisine, vazifesine geri dönme emri vermesinden endişe etmiştir. [217]

Nevâyî, Câmi'nin *Nefahât, Şevâhidü'n-Nübüvve, Eşi''atü'l-Lemâât* gibi önemli eserlerin yazılmasına vesile olmuştur. [218] Câmî'nin ömrünün dörtte birine varan müddet içinde meydana getirmiş olduğu eserlerin hemen hepsi Ali Şîr'in saygı ve teşvîklerinin mahsulüdür.[219] Câmî, dîvânlarını Nevâyî'nin dileğiyle yeniden tanzim ederek isimlendirmiştir. [220] Câmî, Farsça'daki vukûfiyeti, şâirlikteki üstünlüğü herkesçe kabul edilen ustalığına rağmen yazdığı bütün eserlerin müsveddelerini Nevâyî'ye vermiş ve onun tashîhini istemiş herhangi bir değişiklik aklına geldiğinde muhakkak kendisine söylemesini istemiş ve Nevâyî'nin bütün mülâhazalarını kabul etmiştir. Ayrıca 10 (on) dan fazla eserinde Câmî, onun adını, [221] Nevâyî de Câmî'nin adını anmıştır. [222]

---

[212] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 258; E.J.W. Gibb, **Osmanlı Şiiri Tarihi**, çev.: Halide Edip, C. I, İstanbul, 1943, s. 14; V. Zahidov, a.g.e., s. 56.
[213] Lâmiî , **Nefahât Tercümesi**, s. 457.
[214] Nevâyî'nin Camî'den söz ettiği yerler için bkz. Nevâyî, a.g.e., **F. Kiber**, 689 / Sâkinâme, 306-320; 200/6; 204/8; **F. Şîrin**, 99/1-34.beyitler; **Seddi-i İskenderî**, VII / 521-564, 7191; **Nesâyim**, s. 258; **Mecâlis**, III. Meclis, s. 67, III. Meclis'in sonu, s. 123; **Münşeât**, s. 70.
[215] Bkz. Nevâyî, **Hamsetü'l-Mütehayirîn**, s. 103.
[216] Nevâyî, a.g.e, s. 104.
[217] Nevâyî, a.g.e., s. 106.
[218] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 1; A. A. Hikmet, s. 53.
[219] A.A. Hikmet, a.g.e., s. 49.
[220] Nevâyî, **H. Mütehayyirîn**, s. 109.
[221] Nevâyî, **M. Lugateyn**, s. 187.
[222] Bazı örnekler için bkz.: Nevâyî, **H. Ebrâr**, s. 28. XIII/1; Nevâyî, **S. Seyyâr**, s. 300; Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 109.

Nevâyî'nin meşâyih için kıldığı duâlar, onun bu mevzûdaki duygularını ve samîmiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Nevâyî dualarında, "meşâyihin şerefli nefesleri, güzel ahlâk ve sıfatlarını vesîle ederek onların muhabbetinden nasibdâr olma, onların gönül zenginliklerinden feyizlenme"yi niyâz eder. Ayrıca kendisini günahkâr görerek evliyaullâh olarak gördüğü meşâyihin kendisine yol gösterici olmasını niyâz eder. [223] Başka bir yerde de tarîkat pîrleri için söylediği "Ümîdim odur ki dalâlet vâdisinde yolunu kaybeden bahtsızlar bu hidâyet âleminin doğru yol kılavuzlarının ayağı toprağı ile, kararmış gönül gözlerini parlatmakla nasiplensinler ve toz toprak içinde perişan kalmış başlarını o zâtların ayaklarına toprak olmakla kendilerini yükseltsinler." [224] temennîsi onun mâneviyât erlerine bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.

Hüseyin Baykara'nın oğlu Bediüzzaman'a yazdığı tavsiyelerinden birinde:

Şehler deseng olgay elinge pest
Pest ol dervişlerga peyvest
Tapsang neçe şehler üzre şehlık
Fakr ehliga eyle hâk-rehlık.

"Dervişlere karşı dâimâ mütevâzi olursan sen şâhların üstünde olursun. Nice şâhlar üzerinde şâhlık elde etsen yine de fakr ehliyle yol arkadaşlığı yap, onlarla beraber ol." [225] der.

Nevâyî'nin tasavvuf büyüklerinin kabirlerini, ribatları tâmir ettirmesi de onun bu zümreye bakışındaki saygı ve muhabbetinin bir başka yönden göstergesidir.[226]

Kısaca Nevâyî, maddî imkânlarla oluşan dünyevî rahat ve huzurdan, sıkıntısız bir hayat talebinden ziyâde, hayatına mânâyı hâkim kılmıştır.[227] Nevâyî'nin tasavvufî hayatını şekillendiren asıl menbâ, onun tasavvufî fikirleridir. Bir sonraki bölümde, eserlerine yansıyan şekliyle onun *tasavvuf anlayışı* ele alınacaktır.

---

[223] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 259, s. 455; Nevâyî, **Münşeât**, Azer Neşr., s. 80.
[224] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 11,12.
[225] **Leyla vü Mecnûn**, 3478, 3480.
[226] Bartold, **Ülkü**, sy., 60, 1938, s. 528.

[227] Nevâyî, **Vakfiyye**, s. 36.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN TASAVVUF ANLAYIŞI

I. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE ULÛHİYET

Ulûhiyet, İslâm dîni başta olmak üzere bütün dinlerin ana meselesidir. Bu konudaki bütün fikrî yönelişlerin odaklandığı temel mevzû *Allah* kavramıdır. Bu kavram öteden beri gerek felsefenin, gerekse dinlerin, temel ilgi alanı olmuştur. [1]

Allah kavramı, İslâmiyet'in ilk devirlerinde Kur'ân'a ve Peygamberimizin bu konudaki hadîslerine dayanarak îzâh edilen ve inanılan bir mefhûmdu. Sonradan İslâm coğrafyasının genişlemesi ve çeşitli mezheb ve an'anelere sâhip milletlerin İslâm toplumuna dâhil olmasıyla, İslâm'ın ilk devirlerindeki sâfî anlayış ister istemez değişmiş, sâdece *inanılan* kavram olma vasfı yanında *tefekkür* edilen bir nitelik de kazanmıştır. Çeşitli fikri çalkantılar sonucunda ortaya çıkan İslâmî ilimlerden *Kelâm*'ın temel gâyesi, İslâmî mânâda tevhîd akîdesini izah ve ispat etmek olmuştur. Mutasavvıflar da tevhid konusuyla epey meşgul olmuş, değişik yorumlar ve görüşler ortaya koymuşlardır. [2]

Tevhîd, mârifet, vahdet-i vücûd gibi konular bu hususta tartışılan mevzuların ana meselelerini teşkîl etmiştir. Bu sebeble biz de "Ali Şîr Nevâyî'de Ulûhiyet" başlığı altında *Allah* ile doğrudan ilgisi bulunan mevzûları ele almak istiyoruz. Konuyu ele alırken önce bu husustaki genel yaklaşımlar aktarılacak, daha sonra Nevâyî'nin görüşleri verilecektir.

---

[1] Geniş bilgi için bkz., Gazâlî, "*Kavâidl'l-Akâid fi't-Tevhîd*", **Mecmû'u Resâil,** Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1416/1416, s. 160; Suad Yıldırım, **Kur'an'da Ulûhiyet**, İstanbul, 1997, s. 41; Abdülkerim el-Cîlî, **İnsan-ı Kâmil**, çev., Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul , 1998, s. 76; İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, İstanbul, 1339, s. 75; Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, 6. bs., İstanbul, 1995, s. 241; Hilmi Ziya Ülken, **İslâm Düşüncesi**, İstanbul 1995, s. 55; Abdülhakîm Yüce, **Râzi'nin Tefsirinde Tasavvuf**, İzmir, 1996, s. 153; Süleyman Uludağ, *"Tasavvufta Ulûhiyet Telâkkîsi"*, **Hareket Dergisi**, Mart 1981.

[2] İbranim Düzen, **Aziz Nesefi'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan**, Ankara, 1991, s. 66; Fazlur Rahman, **İslâm**, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara, 1996, s. 119; Bekir Topaloğlu, **İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)**, Ankara, 1995, s. 15; İlyas Çelebi, "*Tasavvuf Geleneneğinde İtikadi Problemlere Bakış (Gazzali Öncesi)*", **Erciyes Üniversitesi Kelâm- Tasavvuf Sempozyumu**, Kayseri, 1998; Ethem Cebecioğlu,"*Seyyid Burhaneddin Muhakkık –I Tirmizi'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar*", **Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, Ayrı Basım, Ankara, 1998, s. 151.

A. Allah

1. Allah'ın Zât, Sıfat ve İsimleri

Allah, lâfza-i celâl, ism-i âzâm, yüce yaratıcının en büyük ve en muazzam ismi. Ma'bûd-ı bi'l-Hak, haklı ve meşrû surette sadece ona kulluk edilen mutlak ilâh. Gerek *ilim* ve *ayn (hakikat)* [3] mertebesinde, gerekse *fiil*ler ve *eser*ler mertebesinde tüm zât sıfatlarını ve kemâl vasıflarını kendinde toplayan, varlığı zarurî olan zâtın ismi. [4]

Allah İsm-i Celâl'i bütün esmâya mukâbildir. Bu isim bütün isimleri kapsadığı için Allah diğer isimlerinin arasından bu ismi seçmiştir.[5]

Hak Teâlâ kendisini hangi sıfatlarla vasıflandırmışsa o sıfatlarla, hangi isimlerle adlandırmışsa o isimlere sahiptir. O isim ve sıfatlarıyla kadîmdir, ezelîdir. Hiçbir yönden yaratıklarına benzemez. Zâtı diğer zâtlara, sıfatları öbür sıfatlara benzetilemez. Mahlûk olan varlıkların sonradan meydana geldiklerini gösteren hiçbir emâre ve işâret onda mevcûd değildir. Sonradan olan şeylerden evveldir. Ondan başka ezelî varlık ve ondan gayrı ilah yoktur. O cisim, madde, şekil şahıs cevher araz değildir. Onda birleşme, ayrılma, hareket, sükûn, fazlalık, eksiklik yoktur. "O nedir?" dersen bil ki onun hüviyeti ve mâhiyeti her şeye zıddır. Hem evveldir hem âhir, hem zâhirdir hem bâtın. Hem yakındır hem uzaktır. Bu özelliği ile yaratıkların ona benzemeleri imkânsız olmuştur [6]

---

[3] "Ayn" kelimesinin farklı kullanımları için bkz. M. Tahralı, *"Ayn ve Ayniyyet"* (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi-IV'** ün girişinde), İstanbul, 1992, s. 9.

[4] Ebu'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, **er-Risâleletü'l-Kuşeyriyye**, Beyrut, 1413/1993, s. 47; el-İmâmu'l-Gazâlî, *"Kavâidi 'l-Akâid fi 'l-Tevhîd"* **Mecmû'u Resâil**, Dârü'l Fikr, Beyrut, 1416/1996, s. 160; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, El Fütûhât el Mekkiyye**, Ankara, 1990, s. 386; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 65; Nihat Keklik, **Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah Kâinat ve İnsan**, İstanbul, 1967, s. 1; Ömür Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, İstanbul, 2000, s. 172; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1995, s. 42; Toshihiko İzutsu, **İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar**, çev., Ahmed Yüksel Özemre, İstanbul, 1998, s. 79, 163.

[5] Afîfüddîn Süleyman et- Tilmsânî, **Esmâü'l –Hüsnâ**, çev., Selahaddin Alpay, İstanbul, 1996; M. Ali Aynî, **Tasavvuf Târihi**, İstanbul, 1341, s. 203; Ömür Ceylan, a.g.e. s. 171; T. İzutsu, **Füsûs'daki Anahtar Kavramlar**, İstanbul, 1998, s. 149.

[6] Kelâbâzî, **Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf**, haz., Süleyman Uludağ, İstanbul, 1992, s. 61.

Nevâyî, yukarda hulâsa edilen ehl-i sünnet îtikâdı çerçevesindeki sûfî inancına mensûb bir mutasavvıf sanatkârdır. O Allah mevzûunu ele alırken Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri noktasındaki tasavvufî, kelâmî ve felsefî tartışmalara girmez. Bu konuda kabul görmüş kanâatleri aktarır. O mevcûd tartışmalardan istifâde ederek belli bir sonuca varmaktan ziyâde Kur'ân ve hadîslerde belirtilen ehl-i sünnet inancı çerçevesindeki bir Allah inancının esaslarıyla Allah'ı tanıtmaya çalışır. Bu konudaki hususî kanâati *vahdet-i vücûd*dur.

Bu sebeble Allah'ın zâtını söz konusu ettiğinde kemâlâtını ortaya koyar. Zâtından takdîs ve tekbîr için söz eder. Zaman ve mekândan münezzeh oluşuna dikkat çeker. Onun celâlî ve cemâlî sıfatlarını anarak, mahlûkâtında tecellî eden isimlerini zikrederek ona olan ubûdiyet hâlinin hâlen, hissen, fikren yükselmesini arzu eder.

Ona göre Allah, zâtî kemâlâtla mevsûftur. Tenzîhini dil şerh edemez. Takdîsini halk lâyıkıyla yapamaz. Azametinin bağında dönen felek bir nilüferden küçüktür. Kudreti önünde sâbit ve seyyâr yıldızlar o nilüfer yüzündeki şebnem gibidir. [7] Her kimin ki bekâsı yoktur, tapılmaya lâyık değildir. Her kim ki birisine muhtaçtır, ulûhiyet ikliminden uzaktır. Hak Te'âlâ insana benzemediği gibi, insan da, işi de ona benzemez. Ona, ne zaman ve mekân ihtimali vardır, ne de zaman ve mekân ondan hâlîdir. Ne boş, ne de dolu olan yerler onun mekânı değildir.

Amma hem halâ hem melâ andın tola. Kibriyâ ve ceberût iyesi Hâlık Cebbâr'dur. Bu sıfatga ol sezâ ve bu sıfat anga sezâvârdur:

"Lâkin boş olan yerler de dolu olan yerler de onunla doludur. *Kibriyâ ve ceberût sâhibi Hâlık, Cebbâr*'dır. Bu sıfata o lâyık ve bu sıfat ona lâyıktır."[8]

Allah, *Hallâk-ı Ma'bûd*dur. Her ne varsa, yok iken o yaratmıştır. Varı da yok edecek odur.[9] Allah dalâlet ehline yol göstericidir. Eğer cemâli tecellî edecek olursa bütün eşyâ onun aynaları olur.[10] *Bağışlayıcı*dır, *Settâr*'dır. Her şey onun kazâ ve

[7] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 2.
[8] Nevâyî, a.g.e., s. 126.
[9] Nevâyî, **Sirâcü'l-Müslimîn**, s. 221.
[10] Nevâyî, **F. Kiber**, 4 / 1.

kaderiyle yaratılır. O *kibriyâ sâhibi*dir.[11] O inceden inceye, bir bir her şeye vâkıftır. Her şeye yakın ama her şey ondan uzaktır. Ondan bize vuslat, bizden ona firkat vardır. Onu akıl idrâk edemez. Biz ondan hadsiz uzağız ama o bize şah damarından daha yakındır.[12]

Onun kudret eli felekte cihân zâviyesi gibi yüz bin zâviye yaratmıştır. Varlık âleminde dünya onun binlerce zâviyesinden sadece biridir.[13] Bütün mahlûkâtı yaratandır. *Bâkî* olan odur. Ondan başkası fânîdir.[14]

Nimetler ve sıkıntılar ondandır. O istediğine istediği şekilde muâmele eder. Bir an olsun kâinâtta onun yaratması olmadan bir iş tecellî etmemektedir. O bütün faâliyetlerinde kendi öz hâline hayrandır.[15] Gönüle tecellî eden Allah *güzeller güzeli*dir.[16]

O varken kimseye muhtaç olunmaz. O varken pâdişâhlara el açan ancak gâfil bir köle olabilir.[17] Ancak onun lutf ve keremi insana çâredir.[18]

Allah, akla mânâları çoğaltandır. Bâkî olan o, fânî olan mahlûkâttır. O *her şeyi bilen*dir.[19] O, bedene can cevherini koyan, sonra geri alandır. Her hükmünde bir çok hikmet gizlidir. Akıl bu gizlilikleri çok düşünmesine rağmen bilemez. O *celâl sâhibi yaratıcı*dır. O zevâl bulmadığı gibi, zevâle de gitmeyecektir.[20]

O, bâkîdir, dâimîdir. Onun kemâline zevâl yetişmez.[21] Mürekkep veya basît olsun ne varsa her şey onun ilmindedir.[22] O korumazsa insanın ne hazinesi, ne malı

---

[11] Nevâyî, a.g.c., 4 /5, 6, 9.
[12] Nevâyî, **L. Tayr**, 222, 223, 326, 329.
[13] Nevâyî, **F. Kiber**, 4/4.
[14] Nevâyî, **L. Tayr**, 2.
[15] Nevâyî, **F. Kiber**, 43/1, 2, 6.
[16] Nevâyî, a.g.c., 87/1, 11.
[17] Nevâyî, a.g.c., 600/10.
[18] Nevâyî, **Farsça Dîvân**, 1/5.
[19] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 3.
[20] Nevâyî, **S. İskenderî**, 6455, 6460, 6461.
[21] Nevâyî, a.g.c., 6779.
[22] Nevâyî, **L. Tayr**, 370.

ona bir fayda sağlamaz. [23] Gedâyı şâh, şâhı da gedâ kılmak ona çok kolaydır. [24] O *zâtıyla vâcib*dir. Zerrât onun zâtına hamdedicidir. [25]

Evvelde ona başlangıç olmamıştır. Âhirde ona son yoktur. *Evvel* olan odur. *Âhir* olan odur. Evvel ile âhir arasında olan odur. Her şeyin yaratıcısı odur." [26]

Her zerre onun zikriyle zâkir, her katre onun hamdiyle hâmid'dir. Gündüz aynasını akşam külünden parlatan odur. Hükümdârlar ve dervişler onun dergâhına muhtaçtır. Câhil ve bilginler onun nimetine muhtaçtır. Gül yüzünde bülbül onun esrârını söyler, mum ışığında pervâne onun güzelliğiyle kendinden geçer.[27] Lâle ve gül onun tecellîsiyle güzelleşir. Bülbül onun şevkiyle çoşkundur.[28] Sabah nesîminin güzel kokusu ondandır. Ravzada görülen güzellik ondandır. Gül onun güzelliğinden bir nişândır. Yusuf'un yüzündeki güzellik onun güzelliğinin parıltısıdır. [29]

O uzuv içinde kan gibidir. Cismin hayatında cân gibidir. Bize tende candan yakındır. Hiçbir şey ondan daha yakın değildir. [30] Onun irâdesi olmadan bir nefes bile alınmaz. [31]

Kişi ondan ayrı olsa, canın ne faydası var ? Onsuz olan candan kime ne fayda var? Bir an olsa bile onun vuslatına ermek iki âlem padişâhlığından yeğdir. Ondan ayrı düşmek ölümden beterdir. Hatta öyle ki bu durumda sekiz cennet bile yedi cehennemden beterdir.":

Andın ayru kimsege cândın ni sûd
Can ki ansız bolgay ol andan ni sûd
Vaslı bir demlık ki tüşkey ittifak
İkki alem şehligıdın yahşırak

---

[23] Nevâyî, **S. İskenderî**,6810.
[24] Nevâyî, **Münşeât,** s. 17.
[25] Nevâyî, **H. Ebrâr,** II / 1.
[26] Nevâyî, a.g.c., s. 19 III / 2, 3.
[27] Nevâyî, **G. Sıgâr,** III / 3, 4, 6, 7, 8.
[28] Nevâyî, **Farsça Dîvân**, 2 / 2.
[29] Nevâyî, a.g.c., Rubâiyyât / 4, s. 214; 2 / 2, s. 1.
[30] Nevâyî, **L. Tayr,** 367, 372, 373.
[31] Nevâyî, a.g.e., 367.

Furkatıda kim ölümdindür hatar
Sikkiz uçmak yitti duzahdın beter [32]

Allah'ın ilminde şüphe yoktur. O ilmiyle gayb âlemini de bilir. [33] Onun sonsuz ilmi yanında bütün bilgi sâhipleri câhil kalır. *Kahhâr*lığının soğuk ve şiddetli rüzgarı karşısında yıldızlar nesterenin saçılan yaprakları gibidir. *Cebbâr*lığının kasırgası savurursa gaddâr felek "*hüzün kulübesi*"nin [34] dökülen toprakları gibi olur. Yoku var kılmak ve varı yok kılmak onun kudretine kolaydır.[35]

Nevâyî, münâcâtlarında da onu tavsîf eder:

Ey ademdin barçaga hallâk-ı cûd
Barı cûd ehliga feyyâz-ı vücûd
Lutf u ihsânıga yok pâyân u had
Bahşiş ü in'âmınga san u 'aded
Her ni kim vasfıngda tahrîr eylegüm
Sihr eger kılgum ki taksîr eylegüm

Yani o, bütün mahlûkatı yokluktan yaratan *Cevâd*'dır. Bütün cömerdlere vücûduyla feyz veren *ilâh*'tır. Lutf ve ihsânında sınır yoktur. Bahşiş ve nimetleri sayıyla ifâde edilmez. Onun vasfı her neyle anlatılmaya çalışılsa yeterli olmaz, meğer sihir göstermeli ancak o da kâfi gelmez.[36] "Ben senin hakkında ne diyebilirim, eğer allâmeler senin vasfını anlatmak için yıllarca kalem oynatsalar, insaflı iseler, âcizliklerini itiraf etmek zorunda kalırlar." [37] der.

---

[32] Nevâyî, **L. Tayr,** 375, 376, 377, 378.
[33] Nevâyî, **Münşeât**, s. 22.
[34] Hz. Yakub'un, Hz. Yusuf'un hasretiyle gözlerini kaybedip çok ağlayınca halkın kendisinden rahatsız olması üzerine halktan uzak kalmak için yaptırdığı ve içinde ağladığı kulube. Ahmet Talât Onay, **Türk Edebiyâtında Mazmunlar**, haz., Cemal Kurnaz, TDVY, Ankara, 1992, s. 178; İskender Pala, **Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü**, Ankara,1989, s. 306.
[35] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 2.
[36] Nevâyî, **L. Tayr** , 3251-3254.
[37] Nevâyî, a.g.e., 3256-3261.

Nevâyî, söylediklerini yeterli görmez, hatta bütün akılların onu tavsifte âciz kalacaklarını ifâde eder. [38]

"Senin için ne söylesem senin *Hazret*'in ondan yüz kere büyüktür. '*Ben Arabların en fasih konuşanıyım.*' [39] diyen *Hz. Rasûl*, âlemin en fasîhi olmasına rağmen senin hamdini layıkıyla yapamayacağını ikrâr etti. O aczini îtiraf etse, hamdini hakkıyla yapamamaktan yakınsa, ben seni nasıl tavsîf edebilirim. [40] Ma'rifet yoluyla Allah'ı tanımak için beyân edilenler onu anlatmaya kâfi değildir.[41] Allah'ı hangi târif ve tavsîfle bileyim dersen, vasıftan müstağnî ve tariften âzâd bil." [42] diyerek onu *kemâliyle tavsîf*in mümkün olamayacağına, beşer kudretinin onu tavsiften âciz kalacağına inanır.

Görüldüğü gibi Nevâyî, bütün kemâlât ve cemâl tecellîlerinin onun olduğuna inanmakta; tenzîh ve takdîs edici ruh hâliyle, kurbiyet isteyen gönülle Allah'a teveccüh etmektedir. Nevâyî'yi bu tarz yaklaşıma götüren sâik, Allah'ın yüceliği karşısında kendi acziyetinin ve kulluğunun farkına varmasıdır. Allah'ın (cc), bir taraftan kişinin kendisine ve bütün mahlûkâta ihsânları, diğer taraftan sonsuz yaratıcılığıyla kâinâtı kuşatan cemâl tecellîsi, vicdanî bir sonuçla onu sevmeyi, Rubûbiyetine hamd ve kudretine karşı boyun eğmeyi netice verecektir.

Allah'ın *isim ve sıfatlarının zuhûru, tecellî* hakîkatiyle yakından ilgilidir. Bu sebeble konuyu biraz daha açtığı için, tecellî üzerinde durulması gerekir. Tecellî bu vasfıyla *varlık* konusuyla da yakından ilgilidir. Böylece tecellî, bir başka açıdan daha ehemmiyet kazanarak *Nevâyî'nin varlık anlayışı*na da ışık tutmaktadır.

2. Tecellî

Lugat mânâsı, âşikâr olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhûr etmek mânâlarına gelir. Zıddı setr olup hakikatlerin gizlenmesiyle kulun beşeriyet gereklerine dönmesidir.

---

[38] Nevâyî, **L. Mecnûn**, II. başlık.
[39] Ali bin Sultan el-Kari, **el-Mevzuât**, Beyrut, 1389, s. 29.
[40] Nevâyî, **L. Mecnûn** , II-76, 77,78, 79.80,81,83.
[41] Nevâyî, **L. Tayr**, 363.
[42] Nevâyî, **F. Kiber**, 387/4.

Tecellî, kula mükâşefe ile sırların açılmasıdır. Gaybdan gelen ve kalbde zâhir olan nûrlardır.[43]

Tecellî kavramında dâimâ gaybdan şuhûda, karanlıktan aydınlığa, bilinmezlikten bilinirliğe, belirsizlikten belirliliğe geçiş vardır. Sâlike kimi zaman cezbe, kimi zaman sükûn verir.[44] Avâm setr perdesi içindedir. Havâs ise devâmlı olarak tecellî hâlini temâşâ durumundadır. Setr avâm için ukûbet, havâs için rahmettir. Çünkü eğer Allah onlara açtığı esrârı setretmese *Hakîkat Sultânı*'nın tecellîsinden dehşete düşer, kendilerinden geçip öyle kalırlar.[45]

Bahsi geçen tecellî, ilâhî nûrların kula görünüp gizlenmesiyle ilgilidir. Bir de Allah'ın kendi tecellîsi vardır ki bu da esmâ ve sıfatlarıyla kâinâta görünmesidir. Her ilâhî ismin tecellî ettiği yere ve yöne göre türlü türlü şekilleri vardır.[46] Cenab-ı Hakk'ın bâzan fiilleri, bâzan sıfatları bâzan da zâtı ile zuhûru şeklinde vukû bulur.[47]

Tasavvufta mâsivâ, Zât-ı İlâhî'nin sıfatıdır. Görünüş bütün sıfattır. Zât ise gizlidir. Onun hakkında düşünülemez. Çünkü hâdis, mahlûk olan insan, Kadîm, ebedî ve ezelî olan Hakkı idrâk edemez. [48] Alemdeki çeşitlenme ve çoğalma mutlak bilinmezlik mertebesindeki Zât-ı Ehâdiyet'in varlık plânındaki tezâhüründen ibarettir. Allah zâtı itibariyle ezelde var idi ve kendisiyle beraber hiçbir şey yoktu. Ancak o ilâhî isimlerini kendinde müşâhede etmeyi diledi. Bunun için zât mertebesinden çeşitli merhalelerden geçerek varlıklar âlemini yarattı. Böylece onları kendine ayna edinip kendi kemâlini ve cemâlini seyretti.[49]

---

[43] Kuşeyri, a.g.e., s. 74.; Necmüddin Razi Daye, **Mirsâdü'l-İbâd,** Tahran, 1352, s. 316; Seyyid Cafer Seccâdî, **Ferheng-i Lugat u Istılâhât u Ta'birat-i İrfânî** ,Tahran, 1350, s. 118; İzutsu, **Füsûs'taki Anahtar Kavramlar,** s. 219; Uludağ, **Tasavvuf Terimleri**, s. 514.
[44] Saffet Kemâlüddin Yetkin, "Tasavvuf ve Istılahları" **Ankara Ün. İlâhîyat Fakültesi Dergisi**, 1952, C. IV, s. 8.
[45] Kuşeyrî, **er-Risâle,** s. 74., Ömür Ceylan, a.g.e, s. 281.
[46] Süleyman Ateş, **İslâm Tasavvufu**, İstanbul, 1992, s. 458-460.
[47] Kelâbâzî, a.g.e., s. 80., Necmüdin Dâye, **Mirsâdü'l-Ibâd,** neşr., Muhammed Emin Reyâhî. Tahran, 1352; Bab 2, fasıl 19; Abdülkerim el-Cili, **İnsan-ı Kâmil**, çev., Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul , 1998, s. 105; Y.N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 243; Ali Nihad Tarlan, **Dîvân Edebiyâtında Tevhîdler,** İstanbul, 1936, s. 26-27.
[48] Tarlan, **Fuzûlî Dîvânı Şerhi,** C. I. Ankara, 1985, s. 16, 26.
[49] İbn Arabî, **El-Fütûhatü'l-Mekkiyye**, Mısır, 1293, C. I, s. 155'den naklen Osman Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Târihi**, İstanbul, 1998, s. 246; İbrahim Düzen, a.g.e. s., 226; M. Tahralı, "*Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık*" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-III'ün girişinde), İstanbul.

Câmî'ye göre bütün varlıkların sûretlerinde tecellî eden belirtiler gibi ilim, zevk ve irfân sahiplerinde, sülûk mertebesinin en son derecesine varmış olanlarda zâtî tecellîler vardır. Kulda Hakk'ın görünüşü, aynada hayâlin görünüşüne benzer. Câmî'ye göre tecelliyi *hulûl* mânâsıyla, varlıktaki birliği *ittihat* olarak anlamak ilhâd ve zındıklıktır. [50]

Nevâyî tecellîye, kalbe doğan mârifet nurları mânâsıyla değil, Allah'ın isim ve sıfatlarının tezâhürü noktasından bakmış, sıfat ve esmânın tecellîsî olarak ele almıştır. Tecellî aynı zamanda Nevâyî'nin varlık yorumudur.

Ona göre asıl olan *Bir olan Zât*'tır. Allah (c.c.) tecellîsiyle varlık mertebelerinden geçip varlıklar sayısınca görünmektedir. Yaratma ve sıfatlar nihâyetsiz olarak tezâhürdedir. Hakîkati görenler, sayıları yüz binler olsa da bütün her şeyi *Bir*'e delil olarak görür. [51]

Nevâyî'ye göre âlem esmâ tecellîsidir. Esmâ aynı zamanda Hak vasfıdır. Ne iş varsa onun sıfatı dâhilinde yapılır. O işin fâili Hak ismidir. Gördüğümüz kerem, o kerîm olduğu içindir. Acıma o rahîm olduğu içindir. Böylece her ismin bir tecellî hakikati vardır. [52]

Meselâ onun bir ismi *Musavvir*'dir. Çünkü iki kevnin suretini o çizmiştir. Bu tasvirler içinde çok şaşırtıcı sanatlar vardır. Nihâyetsiz acâiptir. Kim hangi sûreti tetkîk etse *musavvir* isminin kemâlini o surette müşâhade eder. Eşyâda gördüğü sanatın, gaybdaki Sâni'in kudretiyle olduğunu anlar. O hayret veren eserleri inceden inceye tetkîk etse Hakk'ın kemâline olan yakîni artar. [53]

Tasavvufta kâinat bir güzellik sergisidir. Her şey güzeldir. Bunu nazar ve tefekkür görür.[54] Güneşin tecellîlerinin sınırsızlığı gibi Allah'ın tecellîleri de öyle

---

1989, s. 23; M. Tahralı, "*Ayn ve Ayniyyet*" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi-IV**' ün girişinde), İstanbul, 1992, s. 15-26.

[50] A. A. Hikmet, a.g.e., 244-245.

[51] Nevâyi, **F. Kiber**, 125 / 7, 8.

[52] Nevâyi, **S. İskenderi**, 1361-1364; İbnü'l-Arabi, **Fütûhât**, I, 155.

[53] Nevâyi, **S. İskenderi**, 3109-3114.

[54] Tarlan, **Fuzûlî**, C. I, s. 65.

sınırsızdır.[55] Onun *cemal*i tecellî edince eşya birer ayna olur.[56] Bülbülün güle sevdası, gülde Allah'ın cemâlinden bir renk bulduğu içindir.[57] Güneş, Allah'ın güzelliğinin tecellîsine mazhar olmuş, Güneşteki parlaklık ve ışığı ile Hak güzelliğini izhar etmiştir. [58] Hakk'ın güzelliği zerrelerde de tecellî etmiştir. Eşyâ onun zuhûr yeridir. [59] Bütün güzellikler ondandır. Gül, yapraklarını, bülbül nağmelerini ondan almıştır."[60] Gülizar o güneşin ışığıyla parlaktır.[61]

Kâinâttaki her şey Hak'tandır. *Bütün âlem Hakk'ın kitâbıdır.* Zâhir olup görünen her şey Allah'ın *âyetleri*dir. O pâdişâh ancak bunlarla bilinir. İnsan da Hakk'ın tecellîsidir. İnsanın gözünü bekâ mumu aydınlatırsa o saltanat içinde kendi durumunu anlayabilir. Bütün mülk, bütün iklimler insana açılmıştır. Belki bütün cihan mülkü ona musahhar olmuştur. Daha da ileri düşünceyle o şunu anlar: *Mülk odır, taht odır, şâh odır.* Varlığıyla bütün varlıkların özünden haberdâr olur. Her şeyi ayrı ayrı tanıyınca ona *"Nefsini tanıyan Rabbini tanır."* [62]sırrı malûm olur. [63]

İnsanlar birbirine benzemekle beraber görüşleri, bilişleri farklı farklıdır. Bu netice, insana tecellî eden sıfatların farklı farklı oluşundandır.[64] Mahlûklardaki çeşitlilik ve terakkînin sebebi, aynalık kâbiliyetinin farklılığından kaynaklanır.[65]

Allah şâhlar şâhıdır, insan ise onun yanında gedâdır. İnsan hakîr, Allah yüceler yücesidir. İnsan katre ise o bir denizdir. Böylesi birbiriyle ölçüsüz farklı şeyler arasında nasıl bir bağ olur ki?" sorusuna Nevâyî'nin cevabı şudur:

Gencî irdi ışk mahfî zat anga
Yaşurun hüsn irdi yok mir'at anga
Öz zuhûrın çün temennî eyledi
Çıktı vü avval tecellî eyledi

---

[55] Nevâyî, **G. Sıgâr**, s. 20/3
[56] Nevâyî, **F. Kiber**, 4/1.
[57] Nevâyî, a.g.e., 2/3.
[58] Nevâyî **F. Kiber**, 5474.
[59] Nevâyî, **G. Sıgâr**, 56 / 1; Nevâyî, **F. Şîrîn**, II/13.
[60] Nevâyî, **B. Vasat**, I/1, Nevâyî, **N. Şebâb**, 14 / 2.4.
[61] Nevâyî, **Farsça Dîvân**, 58 / 2.
[62] Aclûnî, C. I, s. 266.
[63] Nevâyî, **H. Ebrâr**, III.hayret, s. 38-39.
[64] Nevâyî, **S. İskenderî**, 4521-4522, 4523.
[65] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 3.

Allah'ın zâtında aşk gizli bir hazîne idi. O gizli bilinmeyen bir güzel idi. Onun güzelliğini gösterecek bir ayna yoktu. O gizli güzel kendi güzelliğinin zuhûrunu istedi ve tecellî kıldı.

Bu tecellîsinde güneş gibi bin gölge aşikar etti. Böylece bütün varlıklar O ilâhî güneşin tecellîleri oldular. Onun güzelliğini gösteren aynalar oldular. Bütün varlıkların sûreti bil ki onun hikmet dolu gölgesi olmaktır ve onun varlık hikmetidir. Onunla nispet de işte bu gerçektir. Anladın ki varlık bir gölgedir. [66]

Nevâyî, gölge akisler olarak gördüğü mahlûkâtın ve onların içinden de insanın bir başka önemli husûsiyetine daha dikkat çeker:

Senin cemâlin cihânı aydınlatan bir güneş gibi oldu, fakat hafâ perdesinde gizlendi. Cemâline zuhûr istedin, Böylece güzelliğin, mahbûbluğunu izhar etmeyi iktiza etti. Güzelliğe aşk çok layık olduğu gibi, senin güzelliğine de âşıklar olmalıydı. Böylece iki harfle emrettin ve mahlûkâtı yarattın.[67] Böylece hüsnüne âşıklığını mübaşeret kılsın. İşte bu ayna *gönül*dür. Hakk'ın dâimî tecellîsi ondadır. O güzelliğini âşikâr kıldı. İnsan da gönlü ile ona daimî âyinedâr oldu.[68] Ancak perdesi insanın benliği idi. Benliği ortadan kaldırınca aşkının ışığı arttı. Böylece insan nereye baksa Hakk'ı gördü. Bütün varlık o oldu.[69]

Bu sırra eren Nevâyî de bu sebeple "Her nereye nazarım değse sen önümde duruyorsun. Ancak seni ağyar göremez." diyecektir.[70]

Senin güzelliğinin zuhûrundan her kimseye bir sevdâ düşünce bu sevdâlar yüzünden iki âlem pazarına yüz kavga indi. Seni bulmak güç, bulmamak kolay, zuhûrun gizli, ancak gizliliğin âşikâr. Güneşin tecellîlerinin çeşitliliği gibi senin de tecellîlerin

---

[66] Nevâyî, **L. Tayr**, 978, 979,980, 982, 983,987; E.J.W. Gibb, **Osmanlı Şiiri Tarihi**, çev., Halide Edip, C. I, s. 15.
[67] Nevâyî, **S. İskenderî**, 14-20.
[68] Nevâyî, **L. Tayr,** 993, 994, 995, 996.
[69] Nevâyî, **S. İskenderî**, 93-96.
[70] Nevâyî, **G. Sığâr,** 56 / 5.

yüz binlercedir. Senin tecellînle servi boylu güzeller elif gibi güzel endâmlı oldu. Bütün bu güzellik tecellîsi karşısında Nevâyî senin hamdini nasıl edâ etsin? [71]

Hüsn ehlinin her uzvu *Hüsn-i Hakîkî*'den haber verir. çünkü zariften gelen her şey zarîfdir .[72] Bu yüzden "güzelliğinin tecellîsi olan *güzeller* cihan içinde onun cemâlini gösteren ne güzel aynalardır.":

Zihî tecellî-i hüsnüng kilip cihân-ârây
Cemîller sanga âyîne-i cemâl-nümây[73]

Görüldüğü gibi Nevâyî'nin tecellî anlayışı *vahdet-i vücûd* düşüncesiyle doğrudan ilgilidir. Onun Allah'ın hakîkati îtibâriyle bir, ama tecellîleri îtibariyle sonsuz oluşuna dayanan bir anlayışı yansıttığı görülür. Allah'ın kâinatı yaratma maksadını, Allah'ın kendi gizli güzelliklerini bizzat müşâhede etmeyi istemesi olarak görmüştür. Allah'ın gizli güzellikleri isim ve sıfatlarıyla aşikar olmuş ve en mükemmel şekilde insanda tecelli etmiştir. Ayrıntılar "*Nevâyî'de İnsan*" konusunda ayrıca ele alınacaktır.

Allah'ın sıfatları, isimleri ve sonuçta zâtını gerçek olarak bilmek mümkün müdür.? Bu mevzuda Nevâyî'nin yaklaşımı nedir? Bu tartışmaların mihverinde *mârifet* konusu vardır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

3. Mârifet

İslâm âleminde doğan fikir cereyanlarının, üzerinde en çok tartışıp fikir teâtisinde bulundukları meselelerden birisi mârifet konusudur. Allah hangi metodla tanınacaktır? Bu sorunun cevabı gerek mutasavvıflar, gerek kelâmcılar, gerekse filozoflar arasında farklı mütâlaaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[74]

Üzerinde böylesi tartışmaların odaklandığı mârifet, lugatte, bilme, anlama, tanıma, irfân mânâlarına gelir. Tasavvufta ise Allah Teâlâ'nın sıfat, isim ve fiillerinin

---

[71] Nevâyî, **G. Sıgâr**, II/ 1,2, 5,7,8,11.
[72] Nevâyî, **F. Kiber**, 714.
[73] Nevâyî, **N. Şebâb**, 38 / 1.
[74] İbrahim Düzen, a.g.e., s. 66.

müşâhade edilmesi ve bu müşâhede ve temâşâyla elde edilen bilgidir. İlim bilmek, mârifet tanımaktır. İlim yolunda olanlara âlim, mârifet ve irfân yolunda olanlara ârif denir. İrfân, keşif, ilhâm, ilm-i ledün, sezgi gibi daha başka terimlerle de isimlendirilen mârifet, kalp kaynaklı vasıtasız bir bilgidir. Kısaca mârifet vecd ve ilhâm yoluyla Allah, onun sıfatları, isimleri ve gayb alemi hakkında elde edilen bilgilerdir.[75]

Mârifet, tasavvufta nefisle mücâdele ederek kötü sıfatlardan kurtulmakla, mâsivâ bağlarını keserek Allah Teâlâ'ya tam bir yönelişle elde edilir. İnsan ne zaman bunu yapsa Allah da onun kalbine teveccüh eder. Onu ilminin nurlarıyla aydınlatır. Kalbe rahmetini saçar. Orada nûru parlar. Böylece göğüs genişler, melekûtun sırları kula âşikâr olur. İlâhî rahmetin zuhûruyla kalbin önünden perdeler kalkar böylece ilâhî hakîkatler onda tecellî etmeye başlar. [76]

Nevâyî'ye göre *mârifet*, ilâhî sırlara vâkıf olmak, Allah'ın vasıflarından haberdâr olmaktır. Onun mârifetinden uzak kalmak ise, gaflet ve cehâlet içinde perişân olmaktır. [77] Çünkü Allah insanı kendini tanıtmak için yaratmıştır. [78] İnsanın Hak katındaki değeri Hakk'ı hakkıyla bilip tanıdığı içindir. Allah, mahlûkât içinde insanlardan daha şerefli ve daha kâbiliyetli bir mahlûk yaratmamıştır. Mârifetullâh hazînesinin emîni ve mahremi insandır.[79]

Mârifet, içinde yüz binlerce yol olan bir vâdidir. Bu vâdide sâlikin gidebileceği pek çok sulûk yolları vardır. Bu yolun yüz binlerce de sâliki bulunur. Her biri, mârifet yollarından birinde sülûk ederler. [80] Mârifet yolları halkın nefesleri sayısıncadır. Ancak bunların çoğu tortu gibidir. Çok azı saftır. Bu sülûkte *sâfî meşreb* olanlar *Nebî'nin* (asv) *şer'î*ne tâbi olanlardır.[81]

---

[75] Mustafa Kara, **Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi**, İstanbul, 1995, s. 131.
[76] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, **er-Risâle,** s. 311; Ebu Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî Serrâc, **el-Luma' fi't-Tasavvuf**, neşr., R. N. Niholson, Leiden, 1914, s. 35; Kelâbâzî, a.g.c, s. 154; Ali Osman Hucvirî, **Keşfü'l-Mahcûb**, haz. Walintin Jakofski, Tahran, ts. s. 331, trc. Süleyman Uludağ, **Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi** , s. 397; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, El Fütûhât el Mekkiyye,** s. 392; Muhammed b. Ali Tehânevî, **Keşşâfu İstılâhât-ı Fünûn** , C. II, s. 1164; Seyyid Cafer Seccâdî, **Ferheng-i Lugat u Istılâhat u Tâbirat-ı İrfânî**, s. 324; Süleyman Uludağ, a.g.c., s. 52-53; R. A. Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 68; Mustafa Kara, a.g.c., s. 129. İbrahim Düzen, a.g.c., s. 65; A. Schimmel, **Tasavvufun Boyutları**, s. 120; H. K. Yılmaz, a.g.c., s. 221.
[77] Nevâyî, **L. Tayr,** 345-349.
[78] Nevâyî, **N. Şebâb,** 44 / 5.bend / 6.
[79] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 1.
[80] Nevâyî, **L. Tayr,** 2623-2653.
[81] Nevâyî **L, Tayr.** 2654-2655.

Hakk'ın hakîkî mârifetine kolayca erişilmez. Onun mârifetine erişme yolundaki gayretlerin hepsi noksandır. Mârifet yoluyla Allah'ı tanımak için sarf edilen sözler onu anlatmaya yetmez. Kâinâtı künhüyle tanıyamayan insan, onun yaratıcısını tam mânâsıyla nasıl tanıyacaktır? [82]

Nevâyî için mârifet delilleri sâdece *enfüs*le sınırlı değildir. *Afâk*ta da marifet delilleri vardır. Ona göre bu deliller hem âfâk, hem enfüste olmak üzere sınırsızdır. Bu husûsu geniş olarak ele alır :

Gönül, varlık sahrasına çıkınca etrafında ağaçlar, dallar, çiçekleri görür. Onlarla hayrete düşer. Düştüğü hayretle, bu bahçenin bir sâhibinin olduğunu düşünürken gerçeğin sırrının ne olduğu, kendisine inkişâf eder. O da dikkat ve ibretle bakınca her varlığı Hakk'ın zikrinde görür. Her bir varlığın aynı zamanda şükredici olduğunu fark eder. Adeta bütün varlıklar cûş u hurûşdadır, susan sadece kendisidir. [83]

Basîret gözlerini *ayne'l-yakîn* sürmesiyle parlatanlar nereye bakarlarsa mahlûkâttaki garâibi müşâhede ederler ve yaratıcının san'atına mâşâllah, bârakallâh derler.

Nevâyî, daha sonra bu vasıfta olan ehl-i müşâhedenin gördüğü âfâk ve enfüsteki Hakk'ın tekvîni âyetlerinden genişçe söz eder. Kâinâtı bir nakışlar manzûmesi olarak görür. Nakışlardaki güzelliklere dikkat çeker. İnsanın aklına hitâb eden deliller üzerinde durur. Ancak enfüsî delilleri daha yakın ve üstün görür.

Enfüsî delil sadedinde insanın zengin mânevî âleminden söz eder. İnsanın üstünlükleri üzerinde durur. Hatta ona göre kendini tanıyanın kâinatta gezmesine gerek yoktur. Bunu:

Ni ma'nî ki ister özinde tapar
Cihanda kizerning ni mâ'nîsi bar

---

[82] Nevâyî, **L. Tayr**, 363.
[83] Nevâyî, **H. Ebrâr**, 1. hayret, s. 34-36.

"Ne mânâ isterse kendinde bulanın cihânda gezmesinin ne mânâsı var?" [84] sorusuyla te'yid eder. Başka bir yerde iddiâsını tekrarlayarak:

Niter sin tilep her acâyibka yol
Acâyib irür sinde âgâh bol
Burunrak ki sûd itmegey her nedem
Özüngni bilip yolga koygıl kadem

"Sen niçin hep hayret verici şeylerin peşindesin? Asıl acâib sendedir, sen kendinin farkına var. Önce kendini tanı da mârifet yoluna öylece gir. Yoksa kaybettiklerin için nedâmetin faydası olmaz." [85] der.

Nevâyî'nin nazarında ârifterin kalbleri muhabbet ve tevfîk feyzine mazhar olmuştur. Onlar, Rasûllulâh'ın fakr ve irfânına tâliptirler. [86] Tıpkı şu misâlde olduğu gibi:

Bir sâlikin yolu sultânlardan birine uğrar. Sultân "Yanıma gelmişken gel, istediğin ne şey varsa onu sana vereyim." der. Sâlik de "Ben Hak marifetine eriştim. Ondan önce hüzün ve ye's içinde idim. Şimdi artık onu buldum. Benim maksûdum oydu, şimdi maksadıma kavuştum. Bundan sonra ondan başkasını neylerim? O bana ne istersem verir, bu yüzden sana ihtiyâcım yok." der, sultânın hediyesini kabul etmez.

Nevâyî böylesi bir mârifet erişmek ister ve bu talebini:

Ya Râb ol sâlikke bolgan dik sıfat
Eyle Fânî'ga nasîb ol mârifet
Cehl ü cevr ü zulmidin gavrıga yit
Hem özige hem özüngge ârif it

"Ya Râb, o sâlikteki mârifeti *Fânî*'ye [87] de nasip et. Cehâlet, zulüm ve işkence ve eziyetten, hem hakikatin özüne, hem de sana ârif et."[88] sözleriyle dile getirir.

---

[84] Geniş bilgi için bkz. Nevâyî, **S. İskenderî**, 5240-5287.
[85] Nevâyî, **S. İskenderî**, 5312,5313.
[86] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 1 (Hamdele ve salvele içinde zikredilmiştir.).
[87] Nevâyî, *Lisânü't-Tayr*'da, *Fânî* mahlâsını kullanmıştır.

Nevâyî mârifet talebindeki samîmiyetini başka münâcâtlarıyla izhâr eder:

"Ey insanın zâtını mârifet kaynağı, gönlünü mârifete geniş âlem kılan! Kime mârifet verirse, mârifetinde mertebeler ihsan eden! Bu yolu sayısız kıldığı gibi, bu yolda olanları da sayısız kılan Rabbim! Beni de sana ulaştıran yollardan birisine dahil et. O yolu tamamlayarak senin visâline ulaştır."[89]

Nevâyî samîmî niyâzlarıyla istediği mârifet mertebesine yetişmek için ise aşkı gerekli görür. Ona göre mârifete, aşkla, aşktan sonra yetişilir.[90]

Nevâyî, görüldüğü gibi mârifeti ele alırken onun problemlerini tartışmak yerine, doğrudan mârifetin önemi, Hakk'a teveccüh eden sâlikin ruh dünyasındaki etkilerini îzâh etmiştir. Mârifetin neticelerinden bahisle Hakk'ı hakkıyla tanımaya yönelmiştir. Marifet hakkında şer'i hudutlardan taşılmamasını gerekli görmüş, ayrıca insanın değerini mârifetle îzâh etmiştir.

Marifetle varılacak son nokta ise tevhîddir. Marifet sırlarının son hududu tevhidde düğümlenmekte yani çözümlenmektedir.

4. Tevhîd

Nevâyî, Tevhîd konusunda daha çok mutasavvıfların bakış açılarına bağlı kalmış, onların tevhîddeki ortak kanâatlerini yansıtmıştır. Ancak bu onun dikkat çekici ayrıntılar ortaya koymasına engel teşkil etmemiştir.

Tevhîd'in kelime mânâsı; birleme, bir kılmadır. Terim mânâsı, Allah'ın gerçek bir olup her türlü ortak ve benzerden münezzeh olduğuna inanmak, birliğini tasdîk etmektir. Allah'ın zâtını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden

---

[88] Nevâyî, L. Tayr, 3395-3401.
[89] Nevâyî, a.g.e., 3388-3394.
[90] Nevâyî, a.g.e., 2623-2653.

tecrîd etmek, Allah'tan başka, hiçbir müessir-i hakikî kabul etmeyip bütün sebepleri reddetmektir.[91]

İlk sûfîlerin üzerinde en çok durdukları mesele tevhîd idi. Sufîler tevhîdin akıl yolu ile değil, vahiy ve ilhâm yolu ile, duyu ve sezgi gücüyle bulunacağına inanıyorlardı.[92]

Sufîlere göre Hakk'ı, Hak'tan başkası bilemez, hiçbir şey onu idrâk edemez. Esas mârifetin idrâki ve îzâhı mümkün değildir.[93] Zîrâ her şeyde bir noksanlık vardır, eksiklerin, *Kâmil*'i idrâki mümkün olamaz.[94] Tevhîd bir sırdır. Allah bu sırrı istediği ve sevdiği kullarına açar.[95]

Hakk'ın tam idrâk edilemeyeceğini söylemiş olmalarına rağmen sûfîlerin en çok meşgûl oldukları konu yine tevhîd olmuştur. Cüneyd-i Bağdâdî tevhîdi "kadîm olanı hâdis olandan ayırt etmek, vatandan çıkmak, nefsin arzu ettikleri şeylerden alâkayı kesmek, malûmu ve meçhûlu terk etmek, bunların hepsinin yerine Hak Teala'yı ikâme etmek."[96] şeklinde târif etmiştir. *Hucvîrî*, Allah'ın kâinâtta yarattığı eserlerinden onun vücûd ve vahdetine yol bulunacağını söyler.[97] *Sühreverdî*, iç âlemin şüphelerden arınmış olmasını, ilâhî emirlere tam bir teslîmiyet ve kötülüğe sevk edecek duygulardan arınmış olmayı gerçek tevhîd olarak görür.[98] *Serrâc* tevhîdi, *avâmın tevhîdi, ehl-i hakâikin* zâhirî *tevhîdi, havâssın tevhîdi* olarak üç bölümde mütâlâ eder.[99] *Câmî, Avârifü'l-Maârif*'ten naklen, ***İmanî tevhîd, ilmî tevhîd, hâlî tevhîd, ilâhî tevhîd***

---

[91] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 294-303; Serrâc, a.g.e, s. 28, 348; Kelabâzî, a.g.e, s. 61; Ali b. Osman Hucvirî, a.g.e., s. 356; Ebu Talib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb**, II, 85; Câmî, **Nefahât** s.18; Nesefî, **İnsân-ı Kâmil**, terc. Mehmet Kanar, s. 28-34; Nihat Keklik, **Konevî**, s. 23; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 65-113, 256-271; Tahsin Yazıcı, *"Tevhîd"* **İA**, İstanbul, 1986, C. XII/1, s. 214; Mustafa Tahralı, *"Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alâkalı Bazı Meseleler"* (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-I'in girişi), s. 49; Ömür Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s. 282; Nicholson, **İslam Sûfileri (The Mystics of İslam)**, Trc. Mehmet Dağ vd. s. 58-144

[92] Osman Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1998, s. 211.

[93] İsmail Ankaravî, **Minhâcü'l-Fukarâ**, haz., Saadet Ekici, İstanbul , 1996, s. 349.

[94] Süleyman Ateş, **İslâmTasavvufu**, s. 493.

[95] İbrahim Düzen, a.g.e. s. 260.

[96] Kuşeyrî, **er-Risâle**, s. 300.

[97] Hucvirî, a.g.e., s. 359.

[98] Sühreverdî, a.g.e., s. 54.

[99] Serrâc, a.g.e., s. 30.

olmak üzere bölümlere ayırır, îzâhlarını yapar.[100] Kuşeyrî de tevhidi *Hakk'ın Hak için tevhîdi, Hakk'ın halk için olan tevhîdi, halkın Hak için tevhîdi* şeklinde tasnîf eder.[101]

Yukardaki tasnifler yapılırken verilen izahlarına baktığımızda, tevhîdin, rûhen yaşanan bir hâl ve zevk meselesi olarak kabul edildiğini; yaşayan kişinin durumu ve bulunduğu makâma göre farklılık arz ettiğini anlıyoruz.

Tevhîdin başka türlü tasnîfleri de yapılmıştır.

Vahdet-i Kusûd: Kulun kendi irâdesini bir yana bırakıp, onun yerine Hakk'ın irâdesini ikâme etmesi böylece kendi nefsinin değil Allah'ın isteklerine tâbi olmasıdır. İlk zâhidlerin tevhîd anlayışı budur.

Vahdet-i Şuhûd: Allah'a yakınlığın verdiği vecd ve istiğrak hâlinin etkisiyle kulun her şeyde Allah'ın tecellîsini müşâhede etmesi hâlidir. Güneş doğunca yıldızların kaybolması gibi Allah'ı müşâhede mertebesine ulaşan kişinin gözü hiçbir şeyi görmez. Bu hâle *fenâ fi'ş-şuhûd* da denir.

Vahdet-i Vücûd: Bu ise Allah'tan başka hiçbir varlık yoktur şeklinde anlaşılan tevhîddir. Bu da şuhûdî tevhîd mertebesinden daha üst seviyede, Allah'a yakınlık kesbetme neticesinde kulda hâsıl olan bir hâldir ki bu mertebede kul Allah'ın dışında her şeyi, hattâ kendisini dahi yok bilir.[102]

Yukarda naklettiğimiz tevhid hakkındaki bilgiler tevhidin mutasavvıflar nazarında ne kadar ehemmmiyet verilen bir konu olduğunu göstermektedir. Nevâyî de tevhîdi ele alırken ona Kur'an'ın verdiği önceliğini hatırlatmış, onu *zikir* ve *tecellî* olarak ele almış, seyr u sülûkte bir *makam* olarak bakmıştır. Ona göre tevhid ayrıca *vahdet-i vücûd*dur, *fenâ fillâh*tır, *benlikten uzaklaşmak*tır.

Nevâyî, bu sırrı ihlâs ile bilmek istersen ihlâs suresindeki mânâlara başvur, *diyerek* tevhîd'in ihlâs sûresindeki beyânına dikkat çeker.

---

[100] Geniş bilgi için bkz., Câmî, **Nefahât**, s.18, trc. Lâmî, s. 52-70.
[101] Kuşeyrî, **er-Risâle** s. 299.
[102] İsmail Hakkı İzmirli, **Yeni ilm-i Kelam**, C. I, İstanbul, 1339-1341, s. 103-104; Osman Türer, **Tasavvuf Tarihi**, s. 214; Mustafa Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s. 318-319.

Kul hüve'l-lâhu ahad sonradır Allâhu samed

diyerek İhlâs sûresinde *ehadiyet*in *samediyet*ten önce zikredildiğini hatırlatır. Çünkü Allah bu sûrede, önce birliğini, daha sonra diğer vasıflarını anmıştır.[103]

Mâsivâ nakşından gönül kadehinde gam pası meydana gelirse, onun bulanıklığını giderecek tevhîddir. Çünkü vahdet meyi gibi başka gam giderici yoktur.[104]

Nevâyî'ye göre bütün varlıklar, Allah'ın *vahdet tecelli*leridir. Varlıklar tevhîd aynasıdır.[105]

Tevhîd, ona göre *zikir*dir, ayrıca seyr ü sülûkte bir *makâm*dır. Nevâyî sâlikin bu mertebedeki hallerini şöyle açıklar: *Tevhîd* için tefrîd ve tecrîd içinde olmak gerekir. Bu vâdinin yolunda sâlikin makâmı ferd ü yektâlıktır. Bu vâdide yüz bin de, bir de birdir. Burada herkes hevâ ve hevesinden tecerrüd eder. Hepsinin söylediği bir olur. Sen de *bir ol, Bir'i gör, Bir'i söyle, Bir'i iste.* Burada ikiliğe meyil kılma. İkilik bu yolda şaşılıktır. Vahdet sırrından âtıl kalmaktır.[106]

Ona göre tevhîd *vücûdda birlik*, yani *vahdet-i vücûd*dur. Nevâyî'ye göre Hakk'ın varlığı mülâhaza edilince kâinâtın varlığı onun yanında yoktur. Zâtı mütâlaa edilirse onun yanında evvelkilerin ve sonrakilerin varlığından söz edilemez.[107]

Nevâyî tevhîdi *fenâ fillâh* olarak görür. Onu, ulaşılacak hazîne olarak değerlendirerek ona ulaşmanın zorluklarını şöyle dile getirir:

Yok ki irür mahzen-i vahdetka yol
Yol u ni yol asru yakîn yoldur ol
Lîkin irür hem katık u hem mahûf
Eyle ki âciz durur andın vukûf

---

[103] Nevâyî, **F. Kiber,** 125/9.
[104] Nevâyî, **G. Sıgâr,** 1 / 2,
[105] Nevâyî, a.g.e., 1 / 1
[106] Nevâyî, **L. Tayr**, 2743-2751.
[107] Nevâyî, **M. Kulûb**, 2.

Yol yaman u yahşisidin yime gam
Bismi ilâh digil ü koygıl kadem [108]

Yani "vahdet hazînesine giden yol yoktur, görülmez, fakat pek de yakındır. Lâkin o yol hem çetin, hem ürkütücüdür. Öyle bir yol ki ona vâkıf olmak güçtür. Yolun iyilik ve kötülüğü seni müteessir etmesin. *Bismillâh* de o yola adımını at." der.

Nevâyî'ye göre tevhîd, *fenâ fillâh mertebesine erişildiğinde anlaşılacak bir sırdır*. Bu mertebeye ulaşmayanların tevhîd hakkındaki sözlerinin değeri yoktur. [109] Tevhîd ses ve harfle anlaşılacak bir sır değilken "ehl-i cedel bunca kîl ü kâl ile tevhîd sırrını nasıl anlar?"[110] diye sorar. Ona göre tevhîd sözle anlatılmaz ve anlaşılmaz, "meğer ya dilini kesesin veya cânını fedâ edesin."[111] der.

Ona göre tevhîd, *benlikten uzaklaşmak*tır. Nevâyî konuyu açarken *"Boldı çün Mansûrî tevhîd dürüst"* diyerek Hallâc-ı Mansûr'un *tevhîd* anlayışını beğendiğini, ancak onun *ene'l-Hak* diyerek *îtidâli aştığını* söyler. Aynı hâlin birçok sülûk ehline açılmasına rağmen, onların îtidâllerini muhâfaza ettiklerini, dâvalarını açığa vurmadıklarını belirtir ve bu mevzûda Peygamberimizin tevhîdini misâl verir:

Rasûlullâh'a da bu makâm zâhir olunca tevhîd cevherinden ona bir tâc erişti. Onun vahdet makamı mîrâc oldu. *Kâbe kavseyn* [112] doruğuna yükseldi ve *li ma'allâh*[113] kurbiyetine erişti. Mîrâcda o makâma erişen Rasûlullâh (a.s) Allah'ın (cc) kendisine *ne isterse vereceği*ni bildiren hitâbına mazhar olunca o sâdece *ümmetinin affını* istedi. Başka bir şey istemedi. Bununla iktifâ etti. *Mansûr* ise *ene'l-Hak* demiş, büyük söz söylemişti. Halbuki *Rasûlullâh*'ta o gece benlikten eser yoktu.

Hakîkatte kendisine kavuşturan, isteyen, bağışlayan Hak idi, lâkin Mansûr ileriyi göremedi, o makamda gözsüz gibi davrandı. Tevhîd vâdisindeyken, *tecrîd* ve *tefrîd* içinde *benlik senliğe* düştü, *"ene"* dedi. Hz. Rasûlullâh bu ikilik vasfından pâk idi.

---

108 Nevâyî, **H. Ebrâr**, I / 12, 13, 17.
109 Nevâyî, **F. Kiber**, 599 / 6.
110 Nevâyî, **F. Kiber**, 591 / 8.
111 Nevâyî, **N. Şebâb**, I / 7.
112 "İki yay kadar veya daha yakın oldu."Necm , 53/9. Hz. Peygamber'in Allah'a olan yakınlığının kemâlini ifâde ve temsil eden bir âyettir.

Söyleyenin, verenin, bezl ile saçanın, derleyenin Hakk olduğunu bilmişti. Tevhîdde ikilik düşünülmez, benlik senlik tahayyül edilmez. Nevâyî sözünün sonunda Allah'ın Rasûlü gibi gönülden ikilik hayâlini giderilmesi gerektiğini ifade eder.[114]

Nevâyî, bu sonuca kendisi de erişmek ister: "Her kişiye tecrîd ve tefrîd için tevhîdden nasîbini verdin, benden de benliği ve benlik ortaklığını al. Beni hakîkî tevhîdine ulaştır. Bende benlikten nişân bırakma. Senin varlığında beni yok et."[115] sözleriyle talebini ortaya koyar.

*Tevhid*deki daha ileri bir merhale ise *vahdet-i vücûd*dur. Tevhîd düşüncesi *vahdet-i vücûd* ile Nevâyî için daha derin, geniş ve ulvî mânâ kazanmıştır.

5. Vahdet-i Vücûd

Vahdet-i vücûd'un kelime mânâsı *varlığın birliği* demektir. Değişik adlarla anılmış ve anlatılmış olsa da *tasavvufî düşünce*de temel ilkedir. İslâm'daki *tevhîd* akîdesi, tasavvufta, bu anlayışın hayatın her safhasına yayılmasını netice vermiştir. Varlığın *bir* olan Allah'ın eseri oluşu, gerek vahiy eseri olan eserlerin ve gerekse kâinât kitabındaki âyetlerin dâimâ *Bir*'i anlatması, *varlıkta birlik* anlayışına kuvvet vermiştir. Dağınık ve değişik düşüncelerin *Bir*'e giden yolda insana perde olması, düşünceleri de *bir*e indirmeyi gerekli kılmıştır.

Vahdet-i vücûd meselesi, sistematik olarak ilk defa *İbn Arabî* tarafından ortaya atılmış ve izâh edilmiştir. İbn Arabî'nin özellikle *Füsûsu'l-Hikem* adlı eserinde, muhtelif tâbirlerle esasları tespit edilen bu görüşler, ondan sonra gelen bütün mutasavvıfların nazar-ı dikkatini çekmiş ve ekserisi bu fikirlerin tesiri altında kalmışlardır.[116]

---

[113] Hadîsinin tamâmının meâli şöyledir: "Allah ile benim aramda öyle bir vaktim vardır ki oraya ne Nebiyy-i mürsel sığar, ne de melek-i mukarreb." Aclûnî, a.g.e., C. II, Hadis nu: 2159.
[114] Nevâyî, **L. Tayr**, 2743-2782. Bu konuda geniş bir değerlendirme ve karşılaştırma için bkz., Şebüsteri, **Gülşen-i Râz**, çev., Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1985, s. 37; Yaşar Nûri Öztürk, **Aşk ve Hak Şehidi, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri**, İstanbul, 1997, s. 133-151.
[115] Nevâyî, a.g.e., 3441-3446.
[116] H. K. Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 281-282.

Vahdet-i vücûd görüşünde varlık birdir. O da Hakk'ın vücûdudur. Ondan başka hakiki vücûd sahibi bir varlık, ondan başka *kâim binefsihî* bir vücûd mevcud değildir. Bu îtibarla kâinât bîzatihî müstakil bir varlık sâhibi değildir, onun varlığı sırf bir hayâl ve vehimden ibârettir. Hakikî varlık birden fazla olmaz. Kâinât bütün şekil ve sûretleri ile birlikte bir tek hakîkatin çeşitli mertebelerinden biri olmaktan başka bir şey değildir. İşte İbn Arabî'nin düşüncesinin temeli bu noktada toplanır. Buna göre birbirinden ayrı iki vücûdu kabul edip birini yaratıcı, diğerin de yaratılmış olarak farz etmek imkânsızdır. Çünkü vücûd birdir. Fakat bir olan bu vücûd bir yönüyle *halk* bir yönüyle *Hak*'dır. Vücûd görüntüleri mazharlar itibârıyle çok, fakat hakîkati itibâriyle tektir. Buna göre kâinât Allah değildir. Fakat kâinât Allah'tan, Allah da kâinâttan ayrı değildir.

Bu görünen âlemdeki eşyâ onun mazharı, yani tecellî yeri olduğuna göre eşyânın varlığı gölgenin varlığı gibidir. Nasıl eşyâ olmadan gölge olmazsa, Allah'ın varlığı olmadan eşyanın varlığı düşünülemez. Onun vücûdu yanında eşyâ, eşyâya göre gölge gibidir. Çünkü bu âlem ve eşyâ yok idi, Allah var idi. Eşyâyı varlık denizinde gösteren odur.[117]

Allah'ın hem zâhiri hem de bâtını vardır. Şu gördüğümüz âlem Allah'ın zâhir yönünü teşkil eder. Allah'ın bâtın ve zâtı ise âlemden müstağnidir. İlahî varlığı bir deryâya benzetirsek alem, bu deryânın dalgalarıdır. Deryânın dalgalarını deryâdan nasıl ayıramazsak, âlemi de Allah'tan ayıramayız. Deryânın dalgaları deryânın bir başka ismidir. O halde âlem de Allah'ın isimlerinden ibârettir.[118]

---

[117] Geniş bilgi için bkz. İbn Arabî, **Füsûsu'l-Hikem,** s, 48, 49, 81; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, El Fütûhât el Mekkiyye,** s. 405; Ferid Kâm, **Vahdet-i Vücûd,** sadeleştiren, Ethem Cebecioğlu, Ankara, 1994, s. 11; İsmail Fenni Ertuğrul, **Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî,** Haz. Mustafa Kara, İstanbul, 1991, s. 9; İ. F. Ertuğrul, **Maddiyun Mezhebinin İzmihlâli,** 1928, s. 258; İzmirli İsmail Hakkı, a.g e. C. I, s. 150; Mustafa Tahralı, *"Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alâkalı Bazı Meseleler"* (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-I'in girişinde), s. 47-62; M. Tahralı, *"Füsûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücud"* (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-II'nin girişinde), İstanbul, 1989, s. 9-38; M. Tahralı, *"Ayn ve Ayniyyet"* (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-IV' ün girişinde), İstanbul, 1992, s. 9-26; M. Tahralı, *"Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık"* (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**- III'ün girişinde), İstanbul, 1989, s. 9-63. Titus Burckhardt, **İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş,** çev., Fahreddin Arslan, İstanbul, 1995, s. 65; Osman Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi,** s. 242-270; M. Ali Aynî, **Tasavvuf Tarihi,** İstanbul 1341, s. 169; Erol Güngör, **İslâm Tasavvufunun Meseleleri,** İstanbul, 1996, s. 70; Hayrâni Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi,** Ankara, 1991, s. 102; Nicholson, **İslâm Sûfileri, (The Mistics Of İslâm),** çev. Mehmet Dağ v.d., Ankara 1978 , s. 148.

[118] İbrahim Düzen, **Azîz Nesefî'ye Göre Allah, Kâinât ve İnsan,** s. 268.

Vahdet-i vücûd anlayışında birlik, bilgi ve düşüncededir. Sâlik Hakk'ın dışında hiçbir şeyin hakîkî bir vücûdu olmadığına inanır. Ancak bu bilgi ve inanış, bir nazariye veya aklî delille elde edilen sonuç değildir. Riyâzet ve mânevî yükseliş sâyesinde ruhî tecrübe ile elde edilir. Bunu mânevî ve rûhî tecrübe dışında başka bir yolla bilmenin bir değeri yoktur. [119]

Rûhî tecrübe ve manevî tekâmül sonucu ulaşılan vahdet fikri çoğu zaman vecd ve sekr halinde ifâde edildiğinden bazen anlaşılması ve izâhı zor terennümler şeklinde ifâde edilmiştir. Hallâc (ö.309/921) "*ene'l-Hak*" sözü sebebiyle idâma mahkûm edilmiştir. Ancak onun "Her sûrette görünen odur. Fakat hiçbir dokunma ve karışma olmadan. Allah Teâlâ, nefsiyle kâim tek zâttır. Kıdemiyle başkasından ayrıdır. Rubûbiyetiyle mâsivâsından tektir. Ona hiçbir şey karışamaz. İlâhiyyetin beşeriyete, beşeriyyetin ilâhiyyete karışacağını zan eden kâfirdir."[120] sözleri; ayrıca îdâmı esnasında söylediği "Senin kulların sana olan yakınlıklarından ve dinlerine olan bağlılıklarından ötürü beni öldürmek için toplandılar, onları affet. Çünkü sen bana gösterdiğin sırları onlara da göstermiş olsaydın hakkımda böyle düşünmeyeceklerdi. İşte benim beşeriyetim senin Ulûhiyyet'inde ittihad olmaksızın var olmuştur. Senin Ulûhiyyet'in benim beşeriyetimi, temas etmeksizin ihâta etmiştir. Senin Kadîm olduğuna delil benim sonradan olmamdır. Benim hudûsümün delili senin kıdem elbisen altındadır." [121] sözleri bu işin bir *ruhî yükseliş* ve *vecd mahsûlü* olduğunu göstermektedir.[122]

Nevâyî de tevhîd düşüncesinde *vahdet-i vücûd* mesleğini benimsemiş, eserlerinde, ya doğrudan veya dolaylı olarak vahdet-i vücûda yer vermiştir. Nevâyî'nin *vahdet-i vücûd* düşüncesi de yukarda hulâsa edilen umumî görüşlerin dışında değildir:

Asl bir zât kilip çünki merâtibga ötüp
Bi-nîhâyet bolup îcâd u sıfat içre aded

---

[119] H.K. Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar,** s. 284.
[120] Y. N. Öztürk, **Aşk ve Hak Şehidi, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri,** s. 144; L. Massignon, **Ahbârü'l-Hallâc,** s. 22, 29, 47 den nakden Süleyman Ateş, **Sülemî ve Tasavvufi Tefsiri** s. 214; A. Schimmel, **Tasavvufun Boyutları,** s. 133.
[121] Yaşar Nuri Öztürk, a.g.e., s. 102.

Bir durur asl-ı aded kim ki hakîkat-bîndür
Ger aded yüz tümen olsa tüzetür birge sened

Yani, "Varlıkta asıl *Bir* olan zâttır. İcâd ve sıfatlarla nihâyetsiz vücûd mertebeleri vücûda gelmiştir. Hakikatı gören kişi *çokluğun* aslının *bir* olduğunu, binlerce varlığın *Bir*'e delîl olduğunu görür."[123]

Ona göre gerçek vücûd birdir ve o da Hakk'ın vücûdudur. Mâsivâ ise ademdir.[124]

Başka bir ifâdeyle Nevâyî'ye göre imkân âlemi mâhiyet itibariyle gölge gibidir ve fânîdir. Vücûb âlemi ise bakîdir ve güneş gibi parlaktır:

Körmişem vâcib bakâsın rûşen andak kim kuyaş
Ta ki imkân sâye yanglıg közde fânîdur manga[125]

Nevâyî'nin *vahdet-i vücûd*la ilgili düşüncelerinde diğer ayrıntılar şöyledir:

Vahdet-i vücûd, fenâya mazhar olanların idrâk edebilecekleri bir sülûk makamıdır. Benliğini kaybedip Hakk'ı bulanlar için artık her şey Hakk'tan gayrı olmaz.[126] Fenâya erişenler Hakk'ın vücûdundan başka vücûd bilmezler. Asıl vücûdun onun vücûdu olduğunu bilir, onun gayrısının mutlak yokluk olduğunu anlarlar.[127]

Hakk'ın zâtı birlik aynasında görünür. Lâkin sıfatları binden fazladır. O sıfatlar âlemde yayılmıştır. Hepsi onun zâtına dönücüdür.[128] Allah tecellîsinde güneş gibi bin gölge âşikâr etti. Böylece bütün varlıklar O ilâhî güneşin tecellîleri oldular. Onun güzelliğini gösteren aynalar oldular. Bütün varlıkların sûreti bil ki onun hikmet dolu gölgesi olmaktır. Onunla nispet de işte bu gerçektir. Bu sırlar kime açılırsa o istiğraka

---

[122] H. Kâmil Yılmaz, a.g.e., s. 284, 285. Hallac ve İbn Arabi'nin sözlerindeki tezadlı ifadeler için bkz. M. Tahralı, "*Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alâkalı Bazı Meseleler*" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-I'in girişinde), s. 40-44.
[123] Nevâyî, **F. Kiber**, 125 / 7, 8.
[124] Nevâyî, a.g.e., 43 / 9.
[125] Nevâyî, **B. Vasat**, 5 / 7.
[126] Nevâyî, **F. Şirîn**, s. 93 / 54.
[127] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 206.
[128] Nevâyî, **L. Tayr**, 365, 366.

Hepsinin nakşı emânettir. Deniz hareketlenince dalgalar vücûda gelir, sükûna erince dalgalar kaybolur. Öyleyse ne varsa görüntüdür. Varlığı yoktur. Var olan Hakk'ın vücûdudur. Bâkî olan odur başkası hep fânîdir. Onun vucûdu hem bâkîdir, hem muhkemdir, yani vücûb derecesinde bir vücûddur. Mümkin değildir. Onun dışında olanlar mutlak fânîdir. Eğer fânî olan bâkî olmak istese kendini fenâya atması gerekir.[132]

Varlıkların, Hakk'ın zâtıyla olan ilişkisini, yukardaki misâlle îzah eden Nevâyî, *Mîrâc*'ı da vahdet-i vücûd ölçüleri içinde değerlendirmiştir:

Her ne ki alardın özge agyâr
Bil kim alardın özge deyyâr
Bel keldi alar demek hatâdın
İsneyniyyet çıkıp aradın

Yani "Her ne varsa onların dışında ağyârdı, Her ne kim varsa onlardan başkası idi. Belki onlar demek hatâdır. Çünkü ikilik aradan çıkmıştı." [133]

"Âşık ve mâşûk vuslat buldular. Orada mahlûk yoktu, bütünüyle Hâlık'tı." [134] der ve başka söz söyleyemeyeceğini, çünkü bundan ötesinin sözle anlatılamayacağını ifâde eder. [135]

Buradaki ifâdeleri, Nevâyî'nin görüşlerinin bütünlüğü içinde değerlendirdiğimizde, Peygamberimizin Allah'ın vücûdunda yok olduğu şeklinde, daha doğrusu ittihad ve hulûl olarak görmek yerine, şahsiyet-i Muhammediye'nin (asm), mümkin âlemin şartlarından vücûb âleminin şartlarına terakkî edişi olarak anlamamız gerekir. Nevâyî mîrâcı, Hz. Peygamber'in tevhîddeki terakkisi olarak görmüştür.

Netice îtibâriyle Nevâyî için *vahdet-i vücûd*, tevhîddeki hâlî bir mertebedir. Rûhun yücelmesiyle ulaştığı ulvî bir makamdır. Kulun Allah ile ittihâdına ve hulûla [136]

---

[132] Nevâyi, **L. Tayr**, 2947-2979.
[133] Nevâyi, **L. Mecnûn** , 252, 253.
[134] Nevâyi, **S. Seyyâr**, s. 295.
[135] Nevâyi, **F. Şîrîn**, II/17.18.

karşı çıktığını kendi ifâdelerinde açıkça gördüğümüz gibi, vahdet-i vücûd, onda kulluk hâlinin son idrâk noktaları olarak ortaya çıkmakta, mânevî bir yüceliş ifâdesi olmaktan öteye gitmemektedir.

B. Nübüvvet

İnsan ulvî âlemden süflî âleme kemâle ulaşmak için gönderilmiştir. Ancak kemâlin vâsıtasız elde edilmesine imkân yoktur. Onun için insanın hakîkati olan rûha bu süflî âlemden bir vâsıta verilmiştir, o da insanın bedenidir. İnsan, cismi vasıtasıyla dünya ile ilgili şeyleri rûhuyla da âhiretle ilgili kemâlleri elde etmektedir. Fakat insan Allah'ı ancak Allah vâsıtasıyla tanıyabilir. Yalnız direkt olarak herkes Ondan ilhâm ve vahiy alamaz. Onun için Allah'ın emirlerini bildiren ve mâsûm olan peygamberler seçilip gönderilmiştir.[137]

Nübüvvet haber vermek demektir. Mutasavvıflardan Hakîm-i Tirmizî (ö.255/868) nübüvveti, "perdenin kaldırılması, gaybın sırlarına vâkıf olarak Allah'ı bilme, eşyânın mâhiyetine basîret gözüyle nüfûz etmek" olarak yorumlamıştır. Bu izahlardan sonra nübüvvet, özellikle Hz. Muhammed (sav)'in nübüvveti, tasavvufî-felsefî ifâdelerle izah edildi. *Nûr-ı Muhammedî, Rûh-ı Azam* ve benzeri ifâdeler bu izâhlarda anahtar rol oynadı. Doğrudan doğruya Allah'tan alıp veren Rûh-ı âzam her peygamberde bir sıfatıyla görünmüşken Hz. Muhammed (sav)'de bütün sıfatlarıyla görünmüştür. Aynı zamanda Hz. Peygamber (sav) cismi itibariyle en son ise de hakîkatte bütün peygamberlerden öncedir. [138]

Nevâyî'nin de nübüvvetten söz ederken yukarda belirtilen Nur-ı Muhammedî ve Rûh-ı Azam telâkkisine katıldığını görürüz. Ancak o felsefe, kelâm ve tasavvufun tartışma konuları içinde yer alan "*nübüvvetin mi, yoksa velâyetin mi üstün olduğu*"

---

[136] Hulûl, ittihad hakkında geniş bilgi için bkz., Tahralı, "*Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alâkalı Bazı Meseleler*" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**-I'in girişi), s. 56.
[137] A. Avni Konuk, "*Mukaddime*, **Füsûs Şerhi**, *s. 68;* İbrahim Düzen, a.g.e., s. 176.
[138] Ayrıntılar için bkz. Mehmed Demirci, "*Nûr-ı Muhammedî*", **İlahiyat Fakültesi Dergisi-I, Ayrı Basım**, Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yayını, Manisa , 1983; Abdülhakim Yüce, a.g.e., s. 169.

mevzûlarına hiç girmemiştir. [139] daha ziyâde Peygamberimizin muhabbetiyle onu yücelten unsurlara yer vermiştir.

Nevâyî de nübüvvet müessesesinin gerekliliğine inanmaktadır. Çünkü insanlar her ne kadar mükerrem olarak yaratılmış olsalar da içlerinde onları kötülüğe sürükleyecek unsurların varlığı onları irşâda mecbûr kılmıştır. Bu sebeple Allah peygamberlere nübüvvet vazifesi vermiştir.

Ayrıntılar için Nevâyî'nin Peygamberimiz Hz. Muhammed (asv) ile ilgili beyânlarına geçiyoruz:

1. Hz. Muhammed (sav)

Hz. Muhammed, Cenâb-ı Hak tarafından bütün âleme peygamber olarak gönderilen elçi, Allah'ın mahlûkatı yaratmadan önce nûrunu yarattığı âhir zaman peygamberidir.[140]

Hz. Muhammed, âlemin kalbidir. Mânevî ihâtası ve bâtinî teshîri olduğu gibi, zâhirî teshîri de vardır. Bu yüzden parmakları arasından su akmış, ağaçlar ona selâm vermiş, hayvanât ona konuşmuş, kamer ikiye bölünmüş ve *"Nihâyet kendisine iki yay kadar, hattâ daha da yakın oldu (kâbe kavseyni ev-ednâ)."* makâmına[141] yükselmiştir.[142]

Nevâyî'nin, Peygamberimize olan hürmet ve muhabbetini dile getirdiği yerler, eserlerinde hayli yer tutar. Aslında Peygamberimizi konu ettiği bütün yerlerde, ona olan muhabbetini izhâr etmiştir diyebiliriz. Bu vesileyle de nübüvvet hakkındaki fikirlerinin ana noktalarını vermiştir:

---

[139] Geniş bilgi için bkz. İbn Arabî, **Füsûsu'l-Hikem**, s. 134, 135; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 187; T. İzutsu, **Füsus'ta Anahtar Kavramlar**, s. 369.

[140] Abdülkerim el- Cîlî, **İnsân-ı Kâmil**, ter., Abdülaziz Mecdi Tolun, Yayına hazırlayanlar Selcuk Eraydın v.d., İstanbul, 1998, s. 340; Ömür Ceylan, a.g.e., s. 373, **Şerh-i Sun'ullah Gaybî**'den naklen 13a-13b-14a14b; Emine Yeniterzi, **Dîvân Şiirinde Na't**, Ankara, 1993; Cavit Sunar, **Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe**, Ankara, 1974, s. 44; Ali Nihat Tarlan, **Şeyhî Dîvânını Tedkik**, İstanbul, 1964, s. 226.

[141] Necm, 53/9.

[142] Geniş bilgi için bkz., Aziz Mahmud Hüdâyi, **Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru, (Hulâsatü'l-Ahbâr)**, çev. Kerim Kara, Mustafa Özdemir, İstanbul 1997, s. 51; Ömür Ceylan, s. 372-375. Bursevî'den naklen. VI, 35a.

Hz. Muhammed (sav) enbiyânın reîsidir, rasûllerin sultânıdır. Cüz ve kül ne varsa varlığını ona borçludur. O Hz. Âdem'den önce var olan sâhib-i esrâr Nebî'dir. Onun gibi izzet ve nâza kimse erişememiş, Hakk'ın mâşûku olmuş, Hak da ona âşık olmuştur.[143]

Âlem ve Âdem varlığından maksad onun varlığıdır. Eflâk ülkesi onun bahârından gülşen olmuştur. Meleklerin gözleri onun atının tozuyla aydınlanmıştır. Kelâmı şânında *"O kendi keyfine göre de konuşmaz."* [144] buyurulmuştur. Nutkunun beyanında *"O ancak kendine vahy olunanı söyler.* [145] beyân edilmiştir. Esrâr-ı ilâhîye emîn, nâ-mütenâhî inâyetle adı *rahmete'n li'l-âlemîn*dir. [146]

Allah kudretiyle bu âlemi yarattı. Âlemin yaradılışından maksad insan, insanın yaratılmasından maksad da Hz. Muhammed'di (sav). [147]

O zamanda ne âlem ne de Âdem vardı, Bunları kudret eli henüz yazmamıştı. O kendi yaratılışından bahsederken *"...ben nebi idim."* [148] demişti. Bunu anla ve düşün. [149] Ne gölge ne de nûrun olmadığı yer ve zamanda onun nûrunun parıltısı zuhûr etmişti. Onun nûrunun parlamasından önce her ne varsa ondan önce yoktu. Hz. Âdem ona önce oğul, sonra ata oldu. Neslinde her kim varsa ona bağlıdır. Hepsi oğluna oğul olmuştur. Buna hüccet olarak da *"...ben nebî idim."* hadîsi kâfîdir. " [150]

Peygamberimize hitâben:

"Senin yüzün ve gözünde ilâhî yaratıcılığın kemâli var. Senin yüz ve gözün yüz ve göz olmaktan öte Hakk'ın şâhididir ve *Lâilâha illâh*'tan haber verir. Senin cemâlinin ayına *ve'ş-şems* [151] aynası inmiştir. Gözünün karasına '*şaşmadı*' [152] sürmesi refik

---

[143] Nevâyî, **L. Tayr**, 97, 98, 99, 100; Nevâyî, **S. İskenderî** / 164-218.
[144] Necm, 53/3.
[145] Necm, 53/4.
[146] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 3,4.
[147] Nevâyî, **M. Lugateyn**, s. 165.
[148] "Henüz Âdem su ile çamur arasında iken ben peygamberdim." Hadisinin bir bölümü. İbn Hanbel, IV, 127-128; Tirmizî, **Menâkib**, 1; İbn Mâce, Tıp, 45; el-Elbânî,, **Silsiletü'l-Ehâdîs**, C.I, s. 203.
[149] Nevâyî, **M. Lugateyn**, s. 166.
[150] Nevâyî, **H. Ebrâr**, s. 24 VII/5, 6, 7.
[151] "Kasem olsun güneşe" Şems, 91/1.
[152] "Göz şaşmadı ve aşmadı", Necm, 53/17.

olmuştur. Dilin dâimâ ledünnî ilimden söz eder. Gönlün de ilâhî remizlerden haberdâr.[153] İnsanların ve cinlerin sevgilisi, iki cihânın biricik cevherisin,[154] Rahmet bulutunun yağmuru senin yolunda zuhur eder." [155] der.

Nevâyî, gönlünü kuşatan muhabbetiyle Hz. Peygamber'i, çeşitli vasıflarını anarak övmeye devam eder:

Muhammed (asm) *Kâf ve nûn*'a göz nûrudur. Kâinât onun sebebiyle vardır. Hayır hayır, sadece bir âlem değil, iki kevn onun sebebiyle yaratılmıştır. Nübüvvet ikliminin pâdişâhı, risâlet tahtının sultânıdır Tahtına sadece felekler değil, dokuz eflâk *ferş* olmuştur, O, Hakk'ın gölgesi olmakla pâye bulmuştur. [156] Kişi âlem padişahı olsa da onun en büyük övüncü ona ümmet olmakla olur. [157]

Gül üstündeki şebnem gibi, onun *ay yüzü* üstündeki ter damlalarının her birinden bir âlem yaratılmıştır. Damladan âlem gülistanının yaratılmasına şaşmamak gerekir. Çünkü onun yanağına düşen damla, rahmet denizinden düşen bir şebnemdir. [158] Güneşten ay ve dünyâ nûr aldığı gibi, onun yüzünün ışığından yıldızlar ve güneş nûr alır. [159] Rasûllerin yıldızı olan o ay, *Hz. Muhammed*'dir. Aydan öte âlemi bezeyen güneştir. [160]

Allah Hz. Muhammed'i, halkın en şiddetli ve kabası olan bir kavim üzerine gönderdi. O enbiyânın eşrefidir. Kendisine nâzil olan Kur'an'la istidatlı kavmini, ma'rifetle müşerref kıldı. Onunla nübüvvet kapısı bağlandı.[161]

Nevâyî, Peygamberimizin mu'cizelerine de işâret ederek de onu medheder:

Muhammed-i Arabî (asm) *Allah'ın Halîli* sıfatıyla felek sofrasında ay ekmeğini ikiye ayırdı.[162]

---

[153] Nevâyî, **G. Sıgâr**, 51/1-7.
[154] Nevâyî, **H. Ebrâr**, s. 25.VIII / 2.
[155] Nevâyî, **Farsça Dîvân**, 3 / 1
[156] Nevâyî, **F. Şîrîn**, s. 87/1, 2, 3, 6.
[157] Nevâyî, **F. Şîrîn**, s. 498 / 23.
[158] Nevâyî, **F. Kiber**,605 / 1, 2.
[159] Nevâyî, **G. Sıgâr**, 6 / 1, 5, 9.
[160] Tahir Üzgör, "*Ali Şir Nevâyî*", **Türkçe Dîvân Dibâceleri**, s. 56.
[161] Nevâyî, **Nesâyim** , s. 3.

Onun sevgisini göstermesi bakımından şu ifâdeler de dikkat çekicidir: "Güneş senin eşiğinin toprağına yüz sürebilir miyim diye felekteki kasrından her akşam âleme iner. Mekke'nin kumluk arazisi Bathâ'daki kumlar kum değil, senin hecrinin gamından parça parça olan zerrelerdir." Nevâyî daha ileri giderek "Senin itlerin mahsûs ve mahzûndur. Keşke bu mahrûm Nevâyî de o mahrem zümrenin arasına girse" der. [163]

Nevâyî Peygamberimizi mi'râc vesilesiyle de senâ eder. Zâten Allah'a vuslatı arzulayan gönül ehli, daha âlem-i şehâdette iken buna nâil olan Peygamberimizin bu semâvî urûcundan derinden etkilenmişlerdir. Çünkü Âlem-i şehâdette iken âlem-i gayba yolculuk Hz. Peygamber için bir mu'cize olduğu gibi aynı zamanda onun velâyetinin de bir sonucudur.

Özellikle tasavvuf şâirleri, bu mevzûya eserlerinde yer vermiş, müstakil mi'râciyeler de yazmışlardır. [164] Nevâyî'den tespitlerimizi aktarmaya çalışalım:

Hz. Peygamber mi'râcda öyle bir mekân buldu ki o mekân âlem-i mümkinât dışında bir mekândı. Onun yükseldiği yere akıl ve idrâk yetişemez. Çünkü

Kişi bu nev' halvetni niçük kılgay ta'akkul kim
Hak anda miz-bân bolgay habîbi mihmân anda

"İnsan bu nevî halveti nasıl idrâk etsin ki Hak orada ev sahibi, habîbi de misâfiridir."

Bu halvetin sırrına melek, insan hep nâmahrem oldu. Enbiyâ ruhları bir muhâfız gibi onu seyretti. Onun hakkında ne mekân ne de zamandan soru sor. Çünkü o yoklukta bir *var* idi. Zaman, mekân gibi, mekân da zaman gibi idi. [165]

---

[162] Nevâyî, **F. Kiber**, 691 / Mukatta', 1., 2. Beyitler. Kamer suresinin ilk ayetiyle de belirtilen bu mu'cize Mekkeli'ler'in Hz. Peygamber'den bir mu'cize istemeleri üzerine vuku' bulmuştur. Peygamberimiz parmağıyla işâret ederek ayı iki parçaya bölmüştür. Bkz. Kamer 54 / 1 ve tefsirleri.
[163] Nevâyî, **G. Sıgâr**, 5 / 2, 6, 8.
[164] Geniş bilgi için bkz.: Metin Akar, **Türk Edebiyatında Manzûm Mi'râc-nâmeler**, Ankara,1987; K. Eraslan, "*Hakim Ata ve Miracnâmesi*", **A. Ü. Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı**, Sy. 10, 1979, s. 243-304.

Mi'râc gecesi yıldızlar onun yüzünün güneşinden ışık aldılar. Gece, siyahlığını, onun saçının renginden aldı. O, iki cihân mülkünden hariç bir varlık âlemine geçti. Hatta "*lâ-mekân*" mülkünden de çıktı. O gece ümmet, günahlarının bağışlanmasında hadsiz bahşişe mazhar oldu. O öyle bir *şâh* ki her şeyi hikmetle yaratan Allah bu mevcudâtı onun için taht eyledi. [166]

Peygamberimize hitâben: "Varlık elbisesini omuzundan aceleyle bıraktın ve yokluk kemerini sağlamca bağladın. Öyle bir yere ulaştın ki orada yönler yoktu. Cisim ve unsurlardan haber yoktu." [167] der.

Nevâyî, günâhlarının affı için Hz. Peygamber'in şefâatine sığınır.[168] Hesap gününde Rasûlullâh (asm) eğer şefâat ederse, Nevâyî utançtan kurtulacaktır [169] Onun şefâati günahkârlara olacağı için hesab vakti *göz ucuyla da olsa* kendisine nazar etmesini ister.[170]

O, kendini günahkâr gördüğü için mahşerde gerek utancından, gerek günahkarlığından Allah'ın huzurunda hesab verirken Hakk'ın Rasûlü'nün kendi sözlerini düzeltmesini taleb eder:

Tilbelikdin bilmedim ni arz kıldım iy Rasûl
Tingri hakkı allıda ayturda sin endâm bir

"Ben divaneliğimden Hakk'a ne arz ettim bilmiyorum, ama sen Allah için ne olur onun önünde benim sözlerime sen düzen ver."der. [171]

Görüldüğü gibi Nevâyî peygamberimizden söz ederken özellikle *Hakikat-i Muhammediye* anlayışını sevgi ve hürmetine dayanak yapmıştır. Çünkü bütün kâinâtın gayb âlemi de dâhil olmak üzere çekirdeği olmak, varlıkların özü olmak, sonuçta bütün mevcûdâtın meyvesi olmak, onun muhabbetinin kaynaklarıdır. Kâinâtın yaratılış

---

165 Nevâyî, **F. Kiber**, 42 no'lu gazel, **L. Tayr**, 125-177 beyitler, Mi'râciye.
166 Nevâyî, a.g.e., 96 no'lu gazel.
167 Nevâyî, **L. Mecnûn**, 133, 144, 232, 233, 239.
168 Nevâyî, **Farça Dîvân**, 3 / 7; **G. Sıgâr**, 4 / 7
169 Nevâyî, **F. Kiber**, 306 / 6.
170 Nevâyî, **G. Sıgâr**, 51 / 1-7.
171 Nevâyî, **F. Kiber**, 181 / 6.

maksadının Hz. Muhammed (sav) oluşu onun kudsiyet ve ulviyetini sonsuz mertebeye iletmektedir.

Peygamberimizin risâlet vazîfesindeki muvaffakkıyeti, mûcizeleri, ayrıca mîrâcda cereyân eden fevkâlade hâdiseler de buna ilave edilince Nevâyî, muhabbetinin son noktasına yükselmiş, bütün her şeyi Hz. Peygamber'in sevgisiyle yorumlamıştır. Ayrıca Nevâyî her samimî mümin gibi onun şefâatine olan ihtiyâcını sık sık tekrarlamıştır.

2. Diğer Peygamberler

Nevâyî diğer Peygamberlerden söz ederken insanların onların hayatlarından ders almaları gâyesini gütmüştür. Ayrıca *Hakikat-ı Muhammediye* açısından konuya yaklaşmştır. Peygamberlerin Cenâb-ı Hak tarafından görevlendirilme sebebini açıklarken onların ıslâhçı, doğru yolu gösterici özelliklerine işâret etmiştir.[172]

Hz. Âdem'den, ilk yaratılış vesilesiyle peygamberimizle irtibatlandırarak söz eder. Buna göre Allah (cc) Hz. Âdem'i yaratmayı murâd ettiğinde meleklere bir miktar toprak yeryüzünden getirilmesini emreder. Getirilen toprak Cennet'teki *tesnîm*[173] suyuyla yoğrulur. Bu yoğrulan parça için Allah, *"Âlem ve Âdem yaratılışından maksat bunun yaratılışıdır. O âhirzamân peygamberi olacaktır"* buyurur. Sonra Hz. Âdem'i yaratır.[174]

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ adlı eserinde *Âdem* (a.s) dan başlayarak peygamberler tarihinde yer alan diğer peygamberleri, onların kişiliklerini ve zamanlarındaki olayları anlatır. Ayrıca peygamberler ve peygamberlik hakkında umumî bilgiler, peygamberlerin

[172] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 3.
[173] Cennet'te bir çeşmenin adı. Kur'an'da Allah'a yaklaşırılanların içeceği bir çeşme olduğu belirtilmiştir. Hasan Akay, **İslâmî Terimler Sözlüğü,** s. 476.
[174] Geniş bilgi için bak., A. Deniz Abik **Ali Şir Nevâyînin Risâleleri: Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tarih-i Mulûk-ı Acem, Münşeât,** Metin-İndeks-Sözlük-Gramer Çalışması, Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, 1993; Nevâyi, *"Târih-i Enbiyâ ve Hukemâ"*, **Ali Şir Nevai,** haz. Agâh Sırrı Levend, C. IV, s. 45-46.

sayısı, aralarındaki farklılık gibi ayrıntılara yer verir. En son *hâtem* peygamberin Hz. Muhammed (as) olduğu ifâde eder.[175]

C. Âhiret

Ahiret, ölümden sonra gidilecek sonsuz âlemdir. Bekâ yurdudur. Âhiret son değil, dünya hayâtı sonrası bir menzildir. [176]

Öldükten sonra dirilme konusunda ***ehl-i şerîat***, ***ehl-i vahdet*** ve ***ehl-i tenâsüh*** çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır.[177] Nevâyî bu değerlendirmeler hakkında bilgi vermek, onları kıyaslamak gibi tartışmalara girmeden doğrudan ehl-i şerîatın görüşünü aktarırken kendi anlayışının da farklı olmadığını göstermiş olmaktadır.

Yasap çünki hem duzah u hem behişt
Beşerni kılıp zişt ü ziba-sirişt
Ki il kısmı kâm u belâ eylegey
Kim ol ikki öyni tola eylegey

"Allah, insanları iyi ve kötü huylular olarak yaratmış, kimisine arzu ettiği her şeyi, kimisine de cezâsını vermek için, Cennet ve Cehennemi yaratmıştır. Sonunda bu her iki evi sahipleriyle dolduracaktır." [178]

Ehl-i vera' evci bolup ger bihişt
Küyse tamug otıga isyan-sirişt

"Vera ehlinin yükseleceği yer cennet, isyankâr tabiatlı olanların da yeri cehennem ateşidir." [179] beyitlerinde de cennet ve cehennemin yaratılma sebebini ortaya koymuştur.

---

[175] Bkz. Ali Şîr Nevâyî, **Târîh-i Enbiya ve Hükemâ, Târîhi- Mülûk-i Acem, Münşeât**, haz. A. Deniz Abik, Basılmamış doktora tezi, Ankara., 1993.
[176] Hasan Akay, **İslâmî Terimler Sözlüğü,** s. 20.
[177] Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, El Fütûhât el Mekkiyye,** Ankara, 1990, s. 451; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 194.
[178] Nevâyî, **S. İskenderî**, 727- 728.
[179] Nevâyî, **H. Ebrâr**, s. 23 VI / 10.

Mutasavvıflar için aslında önemli olan sûrî amel cenneti değil, onun ötesindeki ruhânî mârifet ve müşâhede cennetidir. Bu sebeble onlar, ibâdet ve tâatlerini sırf Allah'ın rızâsına nâil olmak için yaparlar. Sâdece Cennet'e girmek arzûsuyla ibâdet ve tâat yapmak onlarca aşağı bir derecedir. Bu sebeble onlar Hakk'ı müşâhede etmek, onun rızâsını kazanmak için dünyâyı ve âhireti terk etmek gerektiğine inanırlar.[180]

Nevâyî de âhireti elde etmenin kalbin mâsivâyı terkine bağlı olduğunu ifâde eder. Ona göre eğer âhiret arzu edilirse murâdı terk etmek gerekir. Dünya murâdı yoksa o zaman kalbi murâdsız bırakmamak gerekir. Asıl murâd ise muhabbetullâhtır, mârifetullâhtır:

Nevâyî isteseng ukbâ murâdın nâ-murâd olgıl
Eger dünyâ murâdı yoktur özni nâ-murâd itme[181]

Ona göre dünya ve âhiretten birisi tercih edilecekse bu tercih âhiret tarafına olmalıdır. Nevâyî dünyâ ve ukbânın ikisinin bir arada olmayacağını ifâde ederken ikisinin de peşinden koşanı, denizde iki geminin ucundan tutana benzeterek "Kim ki iki geminin ucundan tutarsa kurtulmaz boğulur ."[182] der.

Ahiretin ceza ve ikab yönüne değinerek hesap gününde insanın irâdesinin ortadan kalkacağını, herkesin kendilerine hükmedilecek emirleri beklemekten başka bir şeye güçlerinin yetmeyeceğini, "O gün söz: '*Mülk Allah'ındır*'[183] sözüdür. Gerçek şu ki mülk ona teslîm olmuştur." diyerek tek hüküm sâhibi Allah'ın hâkimiyetinin bütün azametiyle hissedileceğini hatırlatır.[184]

Nevâyî âhireti, ayrıca peygamberimizin şefâatinin önemini ortaya koyarken de mevzûbahis eder. Hesap gününün dehşetine dikkat çekerken "O gün âh ve nedâmet günüdür. Ancak pişmanlık o gün fayda vermeyecektir. O gün evliyâ kendi hâlini tefekkürdedir. Hz. Peygamber'den başka enbiyâ hayrettedir. İşte o gün Hz. Peygamber

180. Süleyman Ateş , **İslâm Tasavvufu**, 543.
[181] Nevâyî, **F. Kiber**, 551 / 9.
[182] Nevâyî, a.g.e. 763 / müf.
[183] Mümin, 40 / 16.
[184] Nevâyî, **H. Ebrâr**, s. 21, IV / 9.

halka şefaatçi olacaktır." diyerek mahşerin zorluğunda Peygamberimizin şefâatine duyulacak ihtiyâcın büyüklüğünü belirtir.[185]

Nevâyî görüldüğü gibi, daha çok âhiretin ehl-i sünnet inancında belirtilen yönüyle ilgilenmiş, *azab veya mükâfatın şekli* konusunda, yani rûhanî mi yoksa cismânî mi olacağı şeklindeki tartışmalar yanında, *ruhların öldükten sonraki keyfiyetleri* hakkında ileri sürülen mütâlaaların dışında kalmıştır.

Nevâyî burada ayrıca, havf ve recâ dengesini gözeterek âhiretin sadece cehennemden ibâret olmadığına, Peygamberimizin şefâati söz konusu olduğu için asıl cennetin ön planda olduğuna da işâret etmiştir.

D. Kazâ ve Kader

Kâinât ilâhî kâide ve kanunlar ile bağlanmış durumdadır. Kâinatta görülen nizam ve intizâm bu ilâhî ve küllî kânunların eseridir. Fakat acaba insan da tıpkı kâinâtın diğer varlıkları gibi bağımlı mıdır? Yani o da diğer varlıklar için konulmuş ilâhî kanunlara boyun eğmeye mecbur mudur? [186]

Mutasavvıflar insanın hakîkati ve mâhiyetinin esâsı olan rûhun hürriyetinden bahsederler. Allah irâdesinde hür olduğuna göre onun tecellîsinin de hür olması gerekir. Fakat bütün mutasavvıflar bu görüşte değildir. Bilhassa vahdet-i vücûd görüşünün müessisi *İbn Arabî* ve onu tâkip eden mutasavvıflar vahdetin her şeye şâmil olduğunu söylerler. Bu sonuca göre kazâ ve kader meselesini de, "Vücûd birdir bu vücûdun tabiatı icabı, kâinâtta hem iyi hem de kötünün bulunmasını gerekli kılmıştır. Her şey âyân-ı sâbitede var olduğuna göre günahkâr da tekvinî emre uymuş olmaktadır. Ancak âyân-ı sâbitede sadece fiil olarak tespit edildiği için iyi ve kötü olarak değerlendirilemez; ona bu vasıfları veren bizleriz." şeklinde değerlendirirler. Çünkü teklîfî emirlere uymakla hayır, uymamakla da günah kazanılmaktadır.

---

[185] Nevâyî, a.g.e., V / 11,13,14,15,16,17.
[186] İbrahim Düzen, a.g.e. s. 202-210.

Buna göre ibn Arabî'nin bu düşüncesinde bir cebir havası hissedilse de aslında buna kâinattaki ezelî insicâm ve âhenk demek daha doğru olur.[187]

Nevâyî'nin de *kazâ ve kader*e Cenâb-ı Hakk'a teslîmiyet, ondan gelene râzı olmak, şekliyle yaklaştığını görürüz. O bu değerlendirmelerinde vahdet-i vücûd tesirindedir:

Onun "İyi ve kötü ezelde yazılmıştır. Sen itirâzı bırak, bütün her şey Hakk'tandır. Her ne olursa gaybın gizliliğinden kazâ olur. Sana ve bana seçme hakkı tanınmamıştır. Kazâ kalemi ezelde neyin üstün, neyin yararlı olacağını tespit etmiştir." [188] sözlerinin yanında "Kazâ cellâdından sakınmak mümkün değildir. Öyle ki yıllardır katlettiği halde ne ortada kılıcı, ne de döktüğü kanlar gözle görülmüştür." [189] hükmüne de bakacak olursak Nevâyî'ye göre kaderin insanlar üzerindeki etkisini görebiliriz.

Nevâyî, yukardaki husûsu te'yiden "*Kazâ*'dan ne gelirse boyun büküp kabullenmek gerektiğini, zâten karşı çıkanların ense kaşıdıklarını, çâresizliklerini açığa vurduklarını" ifâde ederken kadere itiraz edenlere karşı biraz da müstehzîdir:

Nevâyî olça kazâdın kilür boyın sungu
Kim ol ki baş çikiben sonra kiçkesini kaşıp [190]

Nevâyî'ye göre Hak Teâlâ, kulun kısmetini ezel dîvanında bizâtihî yazmıştır. Onu değişmesine imkân yoktur. Kim ondan fazla veya eksik isterse, bu onun cehâletinin ziyâdeliğini, aklının da kıtlığını gösterir. Eline geçenlerin azlığı veya hırs yüzünden ona şükretmeyenler ancak kendi kendilerini üzmüş olurlar.[191] Kazâ kalemi ezelde ne yazmışsa onun değişmesine imkân yoktur. Akıl her işte yüz bin tedbîr kılsa, eğer takdîre muvâfık değilse faydası olmaz. [192]

---

[187] Geniş bilgi için bkz., Geniş bilgi için bkz..A. A. Konuk, *"Mukaddime,"* a.g.e, C. I, s. 21; A. E. Affifi, **Muhyiddîn İbnü'l- Arabi'nin Tasavvuuf Felsefesi**, çev., Mehmet Dağ, AÜ. İlâhiyat Fakültesi yayını, Ankara, 1975, s. 141; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, El Fütûhât el Mekkiyye,** Ankara, 1990, s. 450; İbrahim Düzen, a.g.e, s. 202-210; Şebüsterî, **Gülşen-i Râz**, çev., Abdülbaki Gölpınarlı, s. 43; İ. Düzen, a.g.e., s. 205-206; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 277.
[188] Nevâyî, **F. Kiber**, 105 / 1, 2, 3.
[189] Nevâyî, a.g.e., 37 / 8.
[190] Nevâyî, a.g.e., 64 / 7.
[191] Nevâyî, a.g.e., 690 / Mukattaât, 1-5. Beyitler.

Nevâyî, kazâ zorla veya ağlamakla değişmeyeceği için dünya ehliyle didişmeye son verdiğini ifade eder.[193] Sultan Hüseyin'e yazdığı bir mektupta "Başa gelen işlerde takdîrin hükmünü unutmamasını, sonuca râzı olmasını, bütün kusuru kendi nefsinde aramasını, yaptığı yapmadığı bütün işlerden tevbe edip ona yönelmesini tavsiye eder.[194] Ayrıca sonuçların Hakk'ın nihâî irâdesine bağlı olduğunu insanın elindeki imkanların sonucu belirleyen tek sebeb olmadığını, sonuçtaki takdîrin Allah'ın elinde olduğunu belirtir.[195]

Teslîmiyet derecesi o kadar ileri gider ki günah ve tevbede kendi dahlini ortadan kaldırır. Ona göre,

Ademî öz cürmüga muhtâr imes
Tevbesidin dağı haberdâr imes [196]

Yani "İnsan kendi cürmünde muhtâr değildir. Tevbesinden de haberdâr değildir." Allah'ın irâdesine teslîm olmuş rûh hâliyle Nevâyî'nin de teslîmiyet esaslı kazâ ve kader düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Nevâyî, Allah'tan başlayarak kader çizgisine kadar uzanan inanç esaslarında temel itikadî umdelere zıd bir şey söylememiştir. Onun vahdet-i vücûddan istifâdeyle birtakım yönelişleri hâlî ve zevkî yönelişlerdir. Onun bütün gâyesi Allah'ı tanımakta *yakîne* erişmek, ubûdiyetiyle kemâle ermektir. Gerek kendi iç dünyâsında hissettikleri, gerek uygulamaları ve çevresine telkinlerinde bu maksaddan uzaklaşmamıştır.

Nevâyî, insanı Allah'a götürecek yolların en güzellerinin en güzel yönlerinden istifâde etmiştir. Onları kendi duygu ve düşüncelerinin terennümüne vesîle kılmıştır. Teferruâtla ilgilenmemiştir. Bütünüyle menfîye kapalı olmuş, dâimâ müspete yönelmiş, ana gayeden uzaklaştırıcı tartışmalardan kendisini dâimâ korumuştur.

---

192 Nevâyî, **Münşeât**, s. 21.
193 Nevâyî, **F. Kiber**, 629 / 6; **F. Şirin**, s. 345 / 70
194 Nevâyî, **Münşeât**, s. 81.
195 Nevâyî, **S. İskenderî** / 6791.
196 Nevâyî, **H. Ebrâr**, XV. Makale, s. 75-76.

II. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE İNSAN

A. İnsan

Varlık kavramını oluşturan *Allah, kâinât ve insan* üçgeni etrafındaki düşüncelerin önemli bir bölümü insanla ilgilidir. Mutasavvıflar, insanın mâhiyetini kavramayı, onun yaratılışını, tekâmülünü, bilgisinin mâhiyetini ve âkıbetini idrâk etmeyi asıl maksadları olarak görmüşlerdir. İnsan, hem tasavvuf felsefesinin konusu olması, hem de tasavvufta asıl hedefin insanın mânevî eğitimi olması sebebiyle, tasavvufun temel ilgi alanı içinde olmuştur. [1]

Bu bölümde insan hakkında umumî tasavvufî telâkkiler üzerinde durduktan sonra Nevâyî'nin insan hakkındaki görüşleri verilecek, insanla ilgili olması bakımından nefis, kalb ve akıl gibi mevzûlar üzerinde durulacaktır.

Mutasavvıflara göre insan Hakk'ın zâtî tecellîlerinin aynasıdır. İnsan Allah'ın isim ve sıfatlarını en güzel gösteren varlık olduğu için aynı zamanda Allah'ı tanıtan da en güzel varlıktır. [2] İnsan yaratılışı itibâriyle Allah'ın yeryüzünde *halîfe*si olup [3] *ahsen-i takvîm* sırrına mazhardır. [4]

Bütün varlıklar Allah'ın cemâlini aksettiren bir aynadır. Fakat bunların arasında insan ilâhî cemâli en güzel şekilde aksettiren varlıktır. Zira insan kâinâtın bütün mertebelerinin icmâlidir. [5] İnsan âlemlerin sûretlerini şahsında toplamakla onların muhtasar bir nümûnesidir. Bu yüzden mutasavvıflar insanı *nüsha-i kübrâ* ve *zübde-i*

---

[1] Geniş bilgi için bkz.: Abdülkerim el-Cili, **İnsan-ı Kâmil**, çev.. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul , 1998, s. 339; Aziz Mahmud Hüdâyî, **Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru, (Hulâsatü'l-Ahbâr)**, çev. Kerim Kara, Mustafa Özdemir, İstanbul, 1997, s. 339; Azîzüddîn Nesefi, **Tasavvufta İnsan Meselesi, İnsân-ı Kâmil**, ter, Mehmet Kanar, İstanbul 1990, s. 11, 19; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, El Fütûhât el Mekkiyye,** s. 434; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 256; Hasan Kamil Yılmaz, a.g.e., s. 281-309; Mehmet Demirci, **Yûnus Emre'de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi**, İstanbul 1991, s. 89; M. Demirci, *"Mevlânâ'da İnsan"*, **Mevlânâ'dan Düşünceler**, İzmir, 1997, s. 47; Frithjof Schuon, **Varlık Bilgi ve Din,** Derleyen ve çev, Şahabeddin Yalçın, İstanbul, 1997, s. 163; Abdülhakim Yüce, **Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf**, s. 174. Osman Türer, *"Tasavvufî Düşüncede İnsan"*, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,** Ankara, 2001, s. 9.

[2] Düzen, a.g.e., s. 136.

[3] Bakara 2/30.

[4] Tin, 95/4.

[5] İbrahim Düzen, a.g.e., s. 134, Nesefi, **Keşfü'l- Hakâyık**'tan naklen.

âlem olarak görmüşlerdir. [6]Allah'ın evi (beytullâh), sırât-ı müstakîm, Levh-i Mahfuz, Arş-ı Azam olarak da değerlendirmişler; [7] feleklerden, yıldızlardan, unsurlardan, tabiat, bitki, hayvan ve hülâsa olarak bütün varlıklardan maksad insan olduğunu bildirmişlerdir. Kısaca insan yaratılışın sebeb ve hikmetidir. İnsanın yokluğu hâlinde varlık diye bir şey tasavvur edilemez.[8]

İnsanın güzelliği ve ahsen-i takvîm sırrına mazhar oluşu belki de bu âlemin özü mesâbesinde oluşundandır. O en mükerrem yaratıktır. [9] Çünkü "*Biz insanoğlunu en mükerrem sûrette yarattık.*"[10] buyurulur.

Yukarda insanın tasavvufî açıdan hakîkatinin ve değerinin belirtildiği unsurlar hemen hemen bütün tasavvuf şâirleri tarafından da ele alınmıştır. Özellikle vahdet-i vücûdu benimseyen şâirlerin hepsi, eserlerinde benzer hakîkatleri dile getirmişlerdir.[11]

Nevâyî'nin de aynı görüşün mensûbu olarak insanı benzer mânâlarla değerlendirmesi tabîidir. İnsan, varlık olarak mâhiyetinde keşfedilen ulviyetle, dâimâ tasavvuf erbâbını heyecanlandırmış, insanın gerçek değerini anlamanın bahşettiği haz ve coşkuya götürmüştür. Özellikle tabiatları heyecânla kaynayan mutasavvıf şâirler, bu derin etkiyle insanın vahdet iklimine yükselişini terennüm etmişlerdir.

Nevâî insanı ele alırken çeşitli yönleriyle değerlendirmiştir. Onun maddî yapısı üzerinde ayrıntılara girmemiş, insanın maddî varlığını, Allah'ın nimetleri oluşu noktasından söz konusu etmiş, mânevî yapının mükemmelliğini tamamlayan bir unsur olması yönüyle gözler önüne sermiştir. Nevâyî, ayrıca insanın psikolojik sosyolojik, ahlakî konumu üzerinde durmuş bu ortak bilgileri verirken insanın esas değerini teşkil eden insan-ı kâmil oluşu üzerinde odaklanmıştır.

---

[6] Hasan Kâmil Yılmaz, a.g.c., s. 301.
[7] İbrahim Düzcn, a.g.c., s. 134.
[8] İbn Arabi, **Fütühat,** C. I, s. 125.
[9] Toshihiko İzutsu, **İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar**, İstanbul, 1998, s. 309; Nihat Keklik, **Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinât ve İnsan,** s. 128; Düzcn, a.g.c., s. 117; Hasan Kâmil Yılmaz, a.g.c, s. 301-309.
[10] İsrâ, 17/70.
[11] Örnek olarak bkz., Mevlânâ, **Mesnevî**, II, 3811-1316; IV. 1518-1540; IV, 136,139; Mevlânâ, **Fîhi Mâ Fîh**, s. 122-123; Mevlânâ, **Rübâîler**, s. 19, 22, 76, 205, 218; Mevlânâ, **Mecâlis-i Seb'a**, s. 12, 45.

Nevâyî'nin de temel insan telâkkisi *Hakk'ın tecellîsi* olmasıdır. Ona göre bütün mülk, bütün iklimler insana açılmıştır. Belki bütün cihân mülkü ona musahhar olmuştur. [12] Allah insana ademden vücûd vermiş, Cennet misâl bir cemâl, tûbâ gibi endâm ikram etmiştir. Gözler, saç, kirpik, kaş, dudak, dişler, çene, akıl, zekâ, baştan ayağa tenâsüblü güzel bir vücûd, semâda ve arzda faydalanabileceği nice nimetler vermiştir.[13]

Nevâyî insanın uzuvlarının durumunu bir şehre benzetir. *Akıl* vücut içinde hikmet sâhibi bir *nâib* gibidir. Şâh onu memleketi güzelce yönetsin diye vezir yapmıştır. Her şey ona bağlıdır. Beş tane de yardımcısı vardır. Bunlar görme, işitme, dokunup anlama, tatma, koklama hassalarıdır. Bunlar edindiklerini vezire teslim etmekle yükümlüdürler. O da bunları şâha arz etmekte, şâh da dikkatle baktıktan sonra ve kabul edilmemesi gerekenleri atıp maksûd olanı ayırdıktan sonra hoşa giden güzel şeyleri Hakk'a sunmaktadır.

Nevâyî insanın çocukluktan itibâren rûhî gelişmesini, akıl ve nefsin insan üzerindeki etkisini, bu etkinin devre ve derecelerini îzâh ederken şu hususlara değinmiştir:

Çocukluk çağında insan şuûru inkişâf etmemiştir. Gençlikte akıl inkişâf eder, ancak nefsinin kuvveti de insanı etkiler. İnsanda akıl galebe ederse işleri doğru olur. Fakat böylesi insanların sayısı azdır. Nefis akla galebe ederse işleri kötü olur. Nefis kuvvetinin akıl üzerine tahakküm ettiği kişilerin sayısı ise çoktur.[14]

İnsanlar birbirine benzemekle beraber görüşleri, bilişleri farklı farklıdır. Bu durum insana tecellî eden sıfatların farklı farklı oluşundandır.[15] Bu çeşitlilik içinde insanın yanılabileceği durumlar ortaya çıkabilir. Yâni insanların dış görüntüsü insanı aldatmamalı. İnsanlar dağınık halli, boyu kamburlaşmış, omuzlarına bir eski şal atmış olabilirler. Onların bu perişan görüntüsü insana yanlış kanaat vermemeli. Böylesi kişilerin kendini gizleyen bir gönül sultânı olabileceğini unutmamak gerekir.[16]

---

[12] Nevâyî. **H. Ebrâr**, III. hayret, s. 38-39.
[13] Nevâyî. **S. İskenderî**, 3476-3492.
[14] Nevâyî. a.g.e., 3555-3566.
[15] Nevâyî. a.g.e., 4521-4522, 4523.
[16] Nevâyî. a.g.e., 4760-4761.

İnsan her ne kadar mânen yüksek bir vasfa sahip olsa da ona beşeriyet özellikleri de verilmiştir. Bu sebeple onlardan nâhoş işler de sudur eder. Allah böylesi insanların ıslâhı için seçkin bendelerinin başına *nübüvvet tâcını* koymuştur.[17]

Nevâyî insanın olumlu özelliklerinin yanında olumsuz taraflarını da zikreder. Olumsuzlukların sebepleri ve hikmetlerine değinir:

İnsan nisyândan müştaktır, unutucudur. Buna en büyük delil de Allah'a ezelde vermiş olduğu sözü unutmasıdır. Gerçi ilimde melekleri geride bırakmış ama cehâlette de şeytanı geçmiştir. Her hangi bir kişinin emânetini koruyamazken *Allah'ın emânetini* üzerine yüklenmiştir.[18]

Gönlündeki emânet sermâyesiyle meleklerden de üstün duruma geçen insanı toprak, bağ, bahçe, seyrangâh, eş ve çocuklar aslî işinden gâfil kılmıştır:

Koyup könglüng ara nakd-ı emânet
Melek bolmay sanga bu işde mânend
Sini gâfil kılıp asli işingdin
Serâ vü bâg u râg u zevc ü ferzend[19]

Nevâyî, şöhret ve îtibâr elde eden insanlarda zamanla zulüm ve haksızlığın mizâc hâline gelebildiğine işâret eder:

Her kişi kim tapsa devrân içre câh u i'tibâr
Kim anıng zâtıda bî-dâd u sitem bolgay kılıg[20]

Nevâyî, insanları menfîlik açısından gruplara ayırır ve özelliklerini bildirir. Bu aynı zamanda onun gözüyle psikolojik ve sosyolojik açıdan toplumun tahlîl ve tasnîfidir. Konuya ahlâkî ölçülerle yaklaşır. Takvâ ve amel-i sâlihteki ihlâs derecelerini ölçü olarak kullanır. Buna göre Nevâyî açısından insanlar üç kısımdır:

---

[17] Nevâyi, **Nesâyim**, s. 3.
[18] Nevâyi. **F. Kiber**, 8. Gazel.
[19] Nevâyi. **N. Şebâb**, 5. bend / 7, 8.
[20] Nevâyî. **F. Kiber**, 703 / 1.

Birinci kısım, kendi sözleri, işleri ve eşkâli kendine hep güzel görünen kesimdir.

İkinci kısım, kendi hâl ve etvârı, düşünceleri, hayalleri kendine hoş gelen kesimdir. Bunları tanıtırken özelliklerine de işâret eder. Meselâ, çirkindir ama kendisini Hz. Yusuf gibi görür. Ma'nâsız hezeyânını *Keşşâf* tefsîriyle denk tutar. Bütün bu olumsuzlukların sebebi onların kendi nefislerine olan düşkünlükleri, nefis ve şeytanın telkinâtına göre hareket etmeleridir.

Üçüncü kısım da işlerinde îtidâli kaybedenler, birtakım aşırı iddialarda bulunanlardır.

Üçüncü kısmı da üçe ayırır:

Birinci kesim saltanat dava edip huzurunu kaybeden, hatta tâc için başını verenlerdir. Bunların sayıları azdır.

İkinci kesim ise kendilerini peygamber sayan, birtakım ilhâmlarını vahiy gibi görüp yoldan çıkanlardır.

Üçüncü kesim ki bunlar da hâşâ ilâhlık davâsında bulunan Firavun, Nemrûd ve onlar gibi azan kişilerdir Böylesi kişiler Allah tarafından uğradıkları kötü akıbetlerle âleme ibret olmuşlardır.[21]

Nevâyî'nin insan için söylediklerinin merkezinde ise gönül vardır,

1. Gönül-Kalb

İnsanla alâkalı olarak tasavvufî hayâtın merkezini teşkil eden kavramlardan birisi de *gönül*dür. Gönül, kalb, füâd, yürek aynı anlamda kullanılan kelimelerdir. Bütün bâtınî faâliyetlerin merkezi kalbdir. [22]

---

[21] Nevâyî. **M. Kulûb**, s. 264.
[22] Tarlan, **Fuzûlî Dîvânı Şerhi**, C. I, s. 87, 188.

Kalb iç ve öz demektir. Bir şeyin altını üstüne getirmek anlamına da gelir. İnsanın en önemli hayatî uzvuna kalb denildiği gibi, insanda bulunan Rabbânî ve rûhânî bir lâtîfeye de kalb adı verilmektedir.

Sûfîlere göre kalb, gönül ezelî bir nûr, Allah Teâlâ'nın muhâtabı, nazargâhı, mârifet ve irfânın kaynağı, keşf ve ilhâm mahalli, İlâhî isim ve sıfatların en mükemmel biçimde tecellî ettiği yer olarak tavsîf edilmektedir.

Kalbten maksad insanın toplayıcı hakîkatidir. Bütün kâinât, ulvîsi ve süflîsiyle o hakîkatin teferruâtından ibârettir. İnsan her şeyi bünyesinde toplayan bir varlıktır. Diğer bir ifâdeyle, varlıkta parça parça bulunan her şey insanda toplanmıştır. Bu toplayıcı vasıf insanın kalbindedir. İnsanın düşünen, kavrayan, anlayan, inanan, şüphe eden yönü kalptir, gönüldür. [23]

Allah'ı bilen, Allah'a yaklaşan, Allah için amel eden, Allah'a doğru sa'yeden ve nihâyet Allah katında olanları keşfeden kalptir.[24] Kendisinde Allah'tan başka şeylerin sevgisine yer verildiği bir gönlün huzurlu olması mümkün değildir.[25]

Zamân ve mekândan hâriç olan Ceberût âleminin nurları ve Lâhut âleminin sırları gönülde tecellî etmektedir. Zîra Hz. Peygamber'e izâfe edilen bir kudsî hadîste Allah şöyle buyurmuştur. "*Ben ne arzıma ve ne de semâma sığarım Fakat mü'min kulumun kalbine sığarım.*"[26] Zamândan ve mekândan berî olan Hakk'a mesken, âlem-i vahdet ve bu âlemin zuhûruna mahal, irfân sâhiplerinin mücellâ, sâf ve pâk olan olan gönülleridir. O gönüller zaman ve mekân kayıtlarından âzâdedirler. [27]

---

[23] Geniş bilgi için bkz. Gazâlî, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn,** Beyrut, ts., C. III, s. 6; Gazâlî, **Kimyâ-i Saâdet,** s. 422; Sühreverdî, a.g.e., s. 222; Necmuddîn Râzî, a.g.e., s. 187; İbn Haldun, **Tasavvufun Mâhiyeti, Şifâü's-Sâil**, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1984, s. 82; Abdülhakim Yüce, **Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf,** İzmir, 1996, s. 178; H. K. Yılmaz, a.g.e., 303; M. Demirci, "Gönül Aynası ", **Mevlânâ'dan Düşünceler**, s. 101; Emine Yeniterzi, **Mevlânâ Celâleddin Rûmî**, s. 54., Mustafa Kara, **Din Hayât ve Sanat Açısndan Tekkeler ve Zâviyeler**, İstanbul, 1990, s. 244; Ethem Cebecioğlu,"*Seyyid Burhaneddin Muhakkak–I Tirmizi'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar*", **Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, Ayrı Basım, s. 137.
[24] Gazâlî, **İhya**, C. III, s. 220.
[25] Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'ân'ın Temel Kavramları,** s. 273.
[26] Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdi'l-Hay el-Laknavî el-Hindî, **El-Ecvibetü'l-Fâdıila li'l-Esileti'l-Aşrati'l-Kâmile**, Haleb 1384/1964, var. 227b'den naklen M. Yaşar Kandemir, **Mevzu Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları, Tenkidi** , DİB Yay. 2. Baskı, Ankara, s. 149.
[27] Mustafa Tahralı "Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmetinde Dinî-Tasavvufî Unsurlar" (Bursevî, **Şerh-i Muhammediye,** C. II, s. 26. Mısır. 1294'ten naklen), **Yesevîlik Bilgisi,** Haz: Mustafa İsen, Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, s. 167.

Tasavvufî edebiyatta da en çok işlenen konulardan birisi gönüldür. Gönül öyle bir güç ve mâdendir ki kendisine ulaşanları ebedîleştirir. Dost odur. Dosta giden odur. Gönlün makâmı ezel bezmi iken Hak buyruğu ile bu vatandan ayrılmış dünyaya gelmiştir. Gönül nazargâh-ı ilâhîdir.[28] Âşıkın eğildiği mihrâb, gönül kâbesidir. Gönül mânevî idrâk merkezidir ve ona hitâb edilmiştir. [29] Gönül olmazsa aşkın vatanı yoktur. Aşk olmazsa gönlün mânâsı yoktur.[30] Müminin gönlü İskender'in dünyâyı gösteren aynasına benzetilir.[31] Aynı zamanda Cem'in câmı, yâni kadehi de mü'minin gönlüdür. [32]

İnsanın Hak katındaki değerini ortaya koyan *insan* telakkîsinde gönül odak noktayı teşkil eder. Nevâyî de bu hakîkatleri bilen, hisseden bir mutasavvıf sanatkâr olarak gönülü mahâretle işlemiştir:

Ona göre mârifet bağında, vahdetin hoş kokularıyla esen hoş rüzgâr gönüldür. Rûhâniyet gülistânında âşinâlık güllerinin kokusu gönüldür. Hüsn ü melâhati idrâk eden gönüldür. Aşk ateşinin alevinde yakılan gönüldür. [33] Varlıklar içinde nice gül gibi güzellikler yaratılmışsa da asıl maksad gönül gülüdür. Sâlik ona *arş-ı muallâ,* sûfî ona *âlem-i kübrâ* demiştir.[34]

Hakk'ın maksûdu da gönüldür. Ezelde *Kazâ Avcısı* cânlar ipinin tuzağıyla gönül kuşunu avladı. Gönlü avlamak için, hitâbını gönüle tuzak kıldı. *"Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?"* sözünü ruhlara yöneltti, fakat ona kul olan gönül oldu. [35]

Hak kendi güzelliğine âşıklığını fâş etmek istedi onun için kendisine ayna yarattı. Güneş gibi tecellî edeceği bir ayna. Böylece kendi hüsnüne aşkını göstersin. İşte bu ayna gönül olmuştur. Hak onda daimî tecellî ile güzelliğini âşikâr kılmakta, gönül de ona daimî âyinedâr olmaktadır.[36]

---

[28] Mustafa Tatçı, **Yunus Emre Divânı,** C. I, s. 319-336.
[29] Tarlan, **Fuzûlî Divânı Şerhi**, C. I, s. 87, 188.
[30] Nesefî, **İnsân-ı Kâmil,** trc., M. Kanar, s. 60.
[31] Ömür Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s. 233.
[32] Tarlan, **Fuzûlî Divânı Şerhi,** C. I, s. 27, 45, 77.
[33] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 150.
[34] Nevâyî, **H. Ebrâr,** s. 33, XVII/4, 9.
[35] Nevâyî, **G. Sıgâr,** XIV /2.
[36] Nevâyî, **L. Tayr**, 993, 994, 995, 996.

Gönülde tecellînin kusursuzluğu gönlün parlak kalmasına, mâsivâ kirlerinden uzak olmasına bağlıdır.[37] Gönülde Hakk'ın tecellîsinin tam olması gönlün mâsivâ tesiriyle eğrilmemesine bağlıdır. Yoksa aynadaki bozukluk insan yüzünü eğri büğrü gösterdiği gibi, ilâhî nurlar da eğrilmiş gönülde tam ve düzgün aksetmez. Gönüldeki düzgünlük ise ancak aşkla sağlanır.[38]

Pâdişâh mülk bedeninin cânıdır. Gönül ten mülkünün sultânı. Gönül sıhhati beden sıhhatidir. Gönüllere hükmeden ise *Şâhlar Şâhı'*dır. [39]

Nevâyî'nin nazarında gönüle vuslattan daha büyük maksad olamaz. Ona göre vuslata erişilmişse, asıl matlûba yetişilmiştir. Daha başka şey istenilmez. Nevâyî:

İstemek ni bolgay andın yahşırak
Ol durur çün ten bile candın murâd
Tapkaç anı gayrdın könglüngni üz
Bar u yokungnı anıng ışkıda tüz

"Ondan güzel olan nedir ki onu isteyeceksin? Ten ve candan murâd odur. Onu bulursan gayrdan gönlünü kopar. Varını yoğunu onun aşkıyla düzene koy." [40] diyerek vuslatın gönül için asıl maksad oluşuna dikkat çeker.

Gönül tevhîde meyleder, tevhîde heves eder. Nevâyî'nin gönlü de bu meyildedir. Nevâyî bunu "sevgilinin ağzını hayal ettiğini söyleyerek" dile getirir. Sevgilinin ağzı ise gonca endamındadır. Yâni nokta gibi küçüklüğüyle tevhide işârettir. [41] Ayrıca ağız, *hakikî mahbûb*un sözüdür ve mânevî hastalığa *ilaç*tır.[42] Fenâfillâhtır, *ma'rifetullâha ait sözler* ve hakîkatlerdir.[43] *İlâhî kelâm*dır.[44] *Ab-ı hayât*tır.[45]

---

[37] Nevâyî, **L. Tayr** , 1015, 1016; Selçuk Eraydın, "*Gönül*", **Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları**, İstanbul, 1997, s. 17.
[38] Nevâyî,, **F. Kiber,** 232 / 5.
[39] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 144.
[40] Nevâyî, **L. Tayr,** 2367-2373.
[41] Nevâyî, **F. Kiber,** 25 / 2.
[42] Dudağın yok gibi küçük tasavvurunun örnekleri için bkz: Nevâyî, **F. Kiber**, 653/1, 3, 825/müfred.
[43] Nevâyî, **G. Sıgâr**, XI / 3.
[44] Nevâyî, **G. Sıgâr**, XIV / 2.

Kim köngülde andın özge bolmagay
Yâdıdın cânândın özge bolmagay
Köngül oldur kim anga mesken durur
Yoksa gülşen bolsa kim külhân durur.

"Gönülde yalnızca Hakk'a yer vardır. Onun yâdından başka onda yer tutmaz. Gönül onun meskenidir. Gönülde o yoksa gönül gül bahçesi de olsa külhândır." [46]

Gönlün Hakk'a bakan tarafında yukardaki hakîkatler var ise, halka bakan cihetinde de hassasiyet, incelik, rikkat vardır. Çünkü Nevâyî'nin nazarında derdli gönül şuleli çerâğ, yaşlı göz sulu pınardır.[47] Gönül katı sözden yaralanır. Acı dil zehirle bulaşmış iğne gibidir. Bir gönül, dil dişleriyle yaralanmışsa, onun hiçbir ilacı yoktur. Gönüle yumuşak söz ve tatlı dil, ona hem merhemdir, hem de rahatlık sebebidir.[48]

Gönül her şeyi kuşatmışsa aklın insandaki rolü nedir? Tasavvuf akla nasıl bakar ve Ali Şîr Nevâyî bu bakışı nasıl karşılar?

2. Akıl

İnsanî unsurlardan bir diğeri akıldır. Akıl algılama ve idrâk kâbiliyetidir. Kendisiyle ilimlerin elde edildiği sıfat, Rabbânî latîfe, kulluk yapmaya âlet olan fikir, ibâdetin yolunu gösteren ışık, rûhun lisânıdır.[49] Tasavvufta akla, âhireti kazanmaya vesîle olması yönüyle önem verilmiştir.[50] Akıl istikâmet üzere ise, kâinatın yaratıcısına yol bulur. Rabbini tanır. Sâhibini Cenâb-ı Hakk'ın sevdiği şeylere sevk eder.[51]

---

[45] Nevâyî, **F. Kiber**, 481/8; 20/5; 465; 298/4.
[46] Nevâyî, **L. Tayr,** 2359-2363.
[47] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 191.
[48] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 151.
49. Geniş bilgi için bkz. Gazâlî, **İhyâ**, C. I, 79-83; Gazâlî, **Mecmû'u Resâil**, s. 113; Sühreverdî, a.g.e., s. 222; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî** s. 368; Düzen, a.g.e., s. 170-171; Mâverdî, Hasan Ali b. Muhammed, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, ş.y., ts, s. 19; İbn Haldun, **Şifâu's-Sâil**, s. 101; T. Burckhardt, a.g.e., 114; Erol Güngör, **İslâm Tasavvufunun Meseleleri**, s. 114; M. Demirci, "*Mesnevî'de Akıl-Aşk Karşılaşurması*" **Mevlânâ'dan Düşünceler**, s. 35; Emine Yeniterzi, **Mevlânâ**, s. 133.
50. Süleyman Uludağ, "*Akıl*", **DİA.**, İstanbul, 1989, C. II, s. 246.
51. Sühreverdî, a.g.e., s. 223.

Mutasavvıflara göre akıl yaratıldığı için kendisini yaratan hakkında bir hüküm veremez.[52] Ancak kâinata bakıp, onunla yaratıcısını tefekkür edebilir. Sûfîler, bu sebeble aklın idrâk edemediği bir husûsun İlâhî feyz ve keşf yolu ile idrâk edilebileceğine inanırlar.[53] Onlara göre akla sonsuz kudret izâfe etmek ve onunla "*İlâhî Zâtı*" idrâk edebileceğimizi sanmak doğru değildir." [54] Akıl insanı Allah'a belli bir ölçüde yaklaştırır. Ama ona erdiremez, sâliki Hakk'a ulaştıran aşktır.[55]

Aklın nûru her ne kadar dakîk ve uzağı görüyorsa da aşkın ateşi daha dakîk ve daha fazla uzağı görebilir. Akıl tek başına gönül hânesini aydınlatmak ve her şeyi olduğu gibi görmek ister. Fakat aklın nûru aşkın ateşi ile birlik teşkil etmezse tek başına gönül hânesini aydınlatamaz. Aklın nûru aşkın ateşi ile birleşince o zaman gönül hânesi tam mânâsı ile aydınlığa kavuşur.[56]

Tasavvufta, *akıl* ve *aşk* mukâyesesinde aşk dâimâ öne çıkarılmıştır. Çünkü akıl mâsiva, yâni kesret âleminde yaşamanın yollarını gösterir, aşk ise vahdet âleminin idrâki içindir. Akıl mahdûttur, aşk ise sonsuzdur. [57] Âşıkın bir göz açıp kapayıncaya kadar olan seyrini sâlik yüz çilede yapamaz. Çünkü akıl sâhibi dünyada, âşık ise âhirettedir. Akıl sâhibinin nazarı seyir halinde olan âşığın adımına yetişemez [58]

Nevâyî de tasavvufun ve tasavvufî edebiyâtının ana temalarından akıl-aşk mukâyeselerine sık temas etmiştir. Hattâ akıldan söz ettiği yerlerin çoğu bu karşılaştırma vesilesiyle söz konusu olmuştur diyebiliriz. Nevâyî her mutasavvıf şâir gibi bu mukâyesede aşk taraftarıdır:

Akl kim barça hıred ehliga irdi Üstâd
Boldı ışk ebcedi ta'limide tıfl-ı mekteb

52 İbn Arabî, **Fütuhât**, C. II, s. 605.
53 İbn Arabî, a.g.e., C. I, s. 35-37.
54 Nihat Keklik, **Sadreddîn Konevî**, s. 144.
55 Süleyman Uludağ, a.g.e, s. 431.
56 İbrahim Düzen, a.g.e., s. 170.
57 Tarlan, **Fuzûlî**, C. I, s. 12.
58 Nesefî, **İnsân-ı Kâmil**, trc.: Mehmet Kanar, s. 59.

"Akıl bütün ehl-i akla üstâd idi ama aşkın daha ilk derslerinin taliminde mektep çocuğu gibi mübtedî duruma düşmüştür." [59]

Ona göre akıl kesrete bağlıdır.[60] Gayb ilminde kördür. Yarın başa neler geleceğini bilemez:

Hıred gayb ilmide a'mâ durur
Ki bilmes ki tangla kilür ni durur [61]

Nevâyî'ye göre akıl kâmil vâsıta değildir. Bu yüzden Nevâyî'nin sâlike tavsiyesi *fenâ* vâdisine aşk fikriyle girmesidir. Çünkü ona göre bu vâdide akıllı ve zeki kimseler şaşkın ve hayrette olurlar. Sâlik arzusuna yetişmek istiyorsa aşkla dîvâne olmalıdır. Yoksa akıl ona yol arkadaşı olursa *fenâ* şerefinden mahrum kalacaktır. [62]

Nevâyî akıl, ilim ve zühd erbâbını dâimâ karşısına alır ve onlara söyleyecek muhakkak bir sözü vardır:

"Akıl ilim ve zühd ile fenâ maksadına ulaşacağını zannetme. Bunlar o yolda birer yüktür. Onları terket de hiç olmazsa yükün hafiflesin. [63] Ey akıl ehli, siz akıl ve verâ mülkünde kayıtlısınız. Aşk ehli önünde ise kayıtlardan ve bağlardan uzak, hoş, uçsuz bucaksız cünûn sahrası vardır.":

İy hıred ehli siz ü akl ü verâ mülkide kayd
Kim irür ışk ehli allında cünûn sahrası hoş [64]

der.

Akıl Hakk'ı hakkıyla göremez. Çünkü o mâzurdur. Bunu Hakk'a hitablarından birinde:

---

[59] Nevâyî, **F. Kiber,** 48/8.
[60] Nevâyî, **F. Kiber**, 562/2.
[61] Nevâyî, **S. İskenderî**, 4528.
[62] Nevâyî, a.g.e.,129/8, 9.
[63] Nevâyî, **F. Kiber**, 672/8.

Hıred ger âmî ise künh-i zâtıng içre ni tang
Kuyaşnı körmese huffâş bar durur ma'zur

"Akıl senin zâtını kavramakta âmi kalırsa şaşılmaz. Yarasa güneşi görmese onun mâzur oluşundandır." [65] sözleriyle dile getirir. Nevâyî bütün bunlardan sonra aşk mesleğinin muhabbetiyle akla karşı tavrını kesinleştirmiş ve son noktayı koymuştur:

Bolmışam âşık yana iy akl-ı nâ-fercâm kit
Tün kün iş bolmuş manga çikmek leb-a-leb câm kit

"Ey uğursuz akıl artık benden uzaklaş, çünkü ben âşıkım. Bundan sonra benim işim gece gündüz dolu dolu aşk kadehi çekmektir." [66] der.

Uzaklaştırılması gereken bir başka insanî unsur *nefis*tir.

3. Nefis

İnsanın kalb ve akıl gibi müsbet yönünü temsil eden sırları yanında bir de menfi yönünü temsil eden nefsi vardır. Kalp ve akıl insanı yukarı çıkarırken nefis onu aşağı çeker.

Nefis ile benlik, öz, rûh veya aşağı duygular kastedilir. Tasavvufî mânâsıyla, kötü huylar, çirkin vasıflar, kötü his ve duyguların mahalli olan bir latîfe şeklinde anlaşılır. Bu hüviyetiyle kişinin en büyük düşmanı olduğundan onunla mücâhede etmek gerekir.[67]

Nefsin özelliği dâima kötülüğü arzu etmesidir. Kalb, Allah'ın nazargâhı olduğu gibi nefis de şeytanın tesirindedir. Bu yüzden nefse karşı çıkmak, onunla mücâhede etmek ibâdetlerin başı kabul edilir. Nefisle mücâdele ederek Hak yoluna girilir.[68]

---

[64] Nevâyî, a.g.e., 261/8.
[65] Nevâyî, **N. Şebâb**, 14 / 3.
[66] Nevâyî, **F. Kiber**, 82/1.
[67] Uludağ, a.g.e., s. 405.
[68] Geniş bilgi için bkz.: Kuşeyrî, a.g.e., s. 83; Gazâlî, **İhyâ**, C. III, s. 5; Ali b. Osman Hucvirî, **Keşfu'l-Mahcûb**, Tahran, s. 245; Mekkî, a.g.e., C. I, 184; Sühreverdî, **Avârif**, s. 217; Necmuddîn Râzî, a.g.e., s.

Allah Kur'ân-Kerîm'de, *"Nefis kötülüğü şiddetle emreder"* [69] buyurarak insan için ne derece tehlikeli olduğuna işâret etmiştir.

Nefsin desîselerine karşı çıkarak onunla muhakkak mücadele edilmesi gereği üzerinde Peygamberimiz'in önemli îkâzları vardır. O şöyle buyurmuştur:*"Biz küçük cihâddan büyük cihâda döndük. Nefis ile cihâd etmek Allah yolunda cihâd etmekten daha zordur."*[70] *"İki yanın arasında bulunan nefsine düşmanlık et."* [71]

Hatta tasavvufta, nefse karşı mücâhedeyi, seyr ü sülûklarında esas tutan tarîkatlar vücûda gelmiştir. Bu tarîkatlar, nefis için birtakım mertebeler tespit etmişler, o mertebelerde mânevî mücâhedeyi sülûklarında esas yapmışlardır.[72]

Nevâyî de nefisle ilgili değerlendirmelerinde onun bâzı hallerine yer verir. Ondan kurtulmanın gereği üzerinde durur. Nefsin desîselerinden kurtulmanın mümkün olduğunu ifâde ederek kurtuluş yollarına işâret eder.

Nevâyî'ye göre, nefsin özelliklerinden birisi "başkasına revâ gördüğünü kendisine lâyık görmemektir." [73]

Bir diğer kusûru, çok konuşmak, çok yemek, başkasının aleyhinde konuşmaktır. "Çok yiyen, çok konuşan, cehennemin ortasına gitmeye acele edendir. Yemeğe ve konuşmaya düşkün olan hikmet şerefinden mahrûmdur. Gıybet eden bil ki necâset yiyicidir." diyerek nefsin insanı nerelere sürükleyebileceğini hatırlatır. Onun lisânında bu hakîkat şöyle ifâdesini bulmuştur:

171; Erzurûmî İsmail Hakkı, a.g.e., s. 522; Ali b. Muhammed Cürcânî, **Târîfât**, ş.y., ts., s. 242; R. A. Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 28; Ethem Cebecioğlu,*"Seyyid Burhaneddin Muhakkık –I Tirmizi'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar"*, **Ankara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, Ayrı Basım, Ankara, 1998, s.133.

[69] Yusuf, 12 / 53.

[70] Aclunî, **Keşfu'l-Hafâ**, C. I, Beyrut, 1301, s. 424.

[71] Aclunî a.g.e., C. I, s. 143; el-Hindî Ali el-Mutteki, **Kenzu'l-Ummâl**, C. III, s. 483.

[72] Bkz, H. K. Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 234; Sühreverdî, a.g.e., s. 221-222; Süleyman Ateş, **Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri**, s. 147; Mehmed Ali Aynî, **Tasavvuf Tarihi**, s. 240.

[73] Nevâyî, **M. Kulûb**, s.118.

Köp digüci ve köp yigüci, tamıg torıga aşıgıp kitgüci. Dimekke meş'ûf ve yimekke maglûb hikmet şerefidindür merdûd ve meslûb. Gıybet digüçi bil ki necâset yigüçi. [74]

Nevâyî, nefsin diğer bir kusûrunun *tamâ'* olduğunu söyler. Onun zararına "Kuşun avcı eline düşmesi dâneye olan tamâ'ındandır."diyerek işâret eder.[75]

Ona göre nefis, Hakk'ın hakîkî kudret ve kuvvet sâhibi olduğunu bilmeden *kuvvet dâvâ eder*. Halbuki kendinde kudret vehmeden nefis biraz düşünse, rüzgârın önünde havaya savrulacak toprak gibi olduğunun farkına varır.[76]

Nevâyî'ye göre şeytanın desîselerinin insan üzerinde tesiri büyüktür. Ancak şeytanın en büyük yardımcısı nefis olduğu için, önce nefsi terbiye etmek gerekir. Bu hakîkate şöyle işâret eder:

Dime kim şeytanga bolmış-min zelîl
Ol sining nefsingni eyleptür vekîl
Her ni ol kılmak kirek nefsin kılur
Her ni kim şeytan bilür hem ol bilür

"Şeytanın yanında zelîl oldum deme. Çünkü o senin nefsini vekîl eylemiştir. Seni şeytan değil nefsin zelîl etmiştir. Şeytan sana ne yapmak istiyorsa nefsin de aynısını yapar. Şeytanın bildiğini, nefsin de bilir." [77] der.

Nevâyî'ye göre insanın mizâcında meşrû olsun olmasın her şeye heves etme hastalığı vardır. Bu sebeple istikâmetini yitirir. Buna karşı nefsi birtakım sıkıntılara düşürmek gerekir. Böyle davranmanın karşılığı ise mânevî istikâmettir. Aksi olduğunda insan kendisini kaybeder, mânevî istikametini yitirir. Böylece kararını, temkîn hâlini kaybeder. [78]

---

[74] Nevâyî, a.g.e., s. 169.
[75] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 156.
[76] Nevâyî, a.g.e., s. 155.
[77] Nevâyî, **L. Tayr**, 1833,1834.
[78] Nevâyî, a.g.e., 1783, 1784.

Nevâyî, nefisten gelen dâimî muhâlefete karşılık, nefsin tasallutundan kurtulmanın mümkün olduğuna işâret eder. Bu konuda bir hükümdârın hikâyesini anlatır:

Korkusuz , zâlim, yağmacı, kan dökücü ve mest hükümdar bir seyrangâhta işrette iken yolda, üstleri başları perîşan, ama candan samîmî iki arkadaşın gittiğini görür. Birisine arkadaşı ile bağının ne olduğunu sorar. O da "Her ikimiz hem dostuz, hem arkadaşız, hem huyumuz bir, hem işimiz bir." diye cevap verir. Pâdişah "Peki arkadaşın mı, yoksa ben mi daha iyiyim?" diye bir soru daha sorar. O da şöyle cevap verir:

"Gerçi sen bir ülkenin şâhısın ancak Allah yolunda, yolunu şaşırmışsın. Hak ne demişse senin işin ona muhâlefet olmuş. Gece gündüz işin de bu minvâl üzeredir. Arkadaşım ise gerçi dervîştir, yoksuldur, ama Allah'ın emrine mutîdir. Hak yolunun dışında adım atmaz. Hak emrinden başkasını da söylemez, düşünmez. Sen şâhsın fakat nefsinin esîrisin. O ise gedâdır, fakat nefsi onun esîri. Hayattayken durumunuz budur. Ölseniz bu defa o şâhtır sen gedâ olacaksın. Çünkü sen hayatta mest idin, o ise ehl-i takvâ idi." der.

Adamın bu sözleri pâdişahın uyanmasına sebep olur. Pâdişahlığı bırakıp dervişliği seçer. Böylece Hakk'ı tanır ve onun yolunda dervişliğin şâhlık olduğunun farkına varır [79]

Nevâyî'ye göre *hodperestlik*, müstağnî, mütekebbir, mel'ûn ve şehvetperest nefsin tesirinde kalmaktır. Bundan kurtulmanın çâresi *fenâ* yoluna girmektir. [80] Beka mülküne kavuşmak istenirse önce özlüğü ortadan kaldırmak gerekir. Fenâ ehlinin sülûkündeki tarz budur.[81] Çünkü özlük perdesi, matlûb olan tevhîdin üzerine bir perdedir. O perdeyi kaldıracak da *aşk*tır.[82]

---

[79] Nevâyî, **L. Tayr**, 1800-1822.
[80] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 120.
[81] Nevâyî, **F. Kiber**, 46/7.
[82] Nevâyî, a.g.e, 151/8.

Mânâlar şâirlerin dilinde daha bir güzelleşir. Tasavvufî eserlerin çekiciliğinde şâirlerin rolünün büyük olduğu gerçektir. Meselâ Fuzûlî benliği, *habâba* yâni su üstündeki hava kabarcığına benzetir. Çünkü kabarcık denize karışmaya engeldir. Deryâ içinde fakat deryâdan ayrı bir varlıktır. İçindeki hava kaybolunca esas varlığa kavuşur. Nefisteki hevâ da böyledir.[83] Nevâyî de fakr yolunda gidenler için benliği uzun ve yorucu bir yolda, fazladan yolcu yüküne benzetir. Yol uzundur ve böyle bir ağır yük, insanın tâkatini keser. İşte benlik de böyle bir yüktür. Kurtulmak gerekir:

Fakr vadisiga çun urdung kadem özlükni sal
Yol uzundur bu ağır yükni kötergen tavşalur.

"Fenâ vâdîsine ayak basarsan benliği bırak. Yol uzundur bu ağır yükü kaldıran yorulur, zebûn olur." [84] der.

Nevâyî'ye göre fenâ fillâha erişmek rûh ile nefsin birbirinden ayrılması ile mümkündür. Rûh Allah'ın yücelik verdiği bir nûrdur. Nefs ise zulmette kalmış ve ona zillet pâye olmuştur. Rûh rahmânîdir, nefis şeytânîdir. İkisini birbirine karıştırmak şart değildir. Ruh Hz. Mûsâ'nın işini tâkip eder, nefis ise Firavun'un işini. Ruh Habîbullâh'ın izini, nefis ise Ebû Cehil'in işini tâkip eder." [85]

Bu defa kendine döner ve "Ey zamâne kaydıyla avunan kişi, sana benliğin yine bend olmuş. Sen benliğinden kendini âzâd et ki fenâ sahrasına şâd olarak giresin."[86] der. Nevâyî bu yolda muvaffak olmuştur. Çünkü benliğini fenâ ateşine yakıp külünü gökyüzüne savurmuş, böylece gönlü aydınlanmıştır. [87]

Nevâyî'nin asıl maksadı *insân-ı kâmil* sırrına yetişmektir. Çünkü mâhiyetine konulan kalb, akıl nefis gibi latîfe ve kabiliyetleriyle insandan maksad *insân-ı kâmil*dir.

---

[83] Tarlan, **Fuzûlî Dîvânı Şerhi**, C. I, s. 24.
[84] Nevâyî, **F. Kiber**, 153/6, 158/6.
[85] Nevâyî, a.g.e., 293. gazel.
[86] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 1403, 1404.
[87] Nevâyî, **F. Kiber**, 421/11.

B. İnsân-ı Kâmil

İnsân-ı kâmil kavramına tasavvufta, lugat mânâsı dışında farklı ve kapsamlı bir anlam yüklenmiştir. İnsanın, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarına mazhar olması, bütün varlık mertebelerini kendinde toplaması olarak îzah edilmiştir. İnsan-ı kâmil, Allah'ı, onun bütün isimlerini bilen tek varlıktır. Maddî ve mânevî bütün kemal mertebelerini kapsar.

İnsân-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. İnsân-ı kâmil varlığın ve yaratılışın gâyesidir. İnsân-ı kâmil için her şey açıktır. O eşyâyı ve eşyânın hikmetini olduğu gibi bilir. İnsân-ı kâmil, *Hakîkat-ı Muhammediye*'dir. Ancak bu hakîkat her devirde zamana göre değişen isim ve sûretlerde peygamber ve velî olarak zâhir olur. İnsân-ı kâmil ilâhî tecellîlerin temsilcisi olduğu için onu tanımak Allah'ı tanımaktır. İnsan-ı kâmil tevhîdi idrâk eden insandır. [88]

Nevâyî'ye göre insan, Allah'ın on sekiz bin âleminden süzüp yarattığı varlıktır. İnsan bu âlemde Allah'ın hikmetinin şâhididir. [89] Allah mahlûkat içinde insanlardan daha şerefli ve daha kabiliyetli bir mahlûk yaratmamıştır. Mârifetullâh hazînesinin emîni ve mahremi odur.[90] Allah onun gönlünü irfan mahzeni kılmıştır. O tılsım içinde de kendini gizlemiştir. Onun insana verdiği sır hazînesi ise *emânet*tir. O emâneti ne semâ ne de arz kabul etmiştir, ancak insan onu kabul etmiştir. Ona hem *zalûm* diye hitâb etmiş, hem *cehûl* diye hitâb etmiştir. Onu bütün mahlûkattan mümtaz kılmış, "*Ben gizli hazîne idim*" [91]sırrına sırdaş kılmıştır."[92]

Nevâyî'ye göre Kâmil ma'rifet, İnsân-ı kâmilin ma'rifetidir. Nevâyî bu konuya bir misalle açıklık getirir:

---

[88] "İnsân-ı Kâmil" hakkında geniş bilgi için, bkz.: Abdülkerim el–Cîlî, **İnsân-ı Kâmil,** trc. Abdülazîz Mecdi Tolun, Haz: Selçuk Eraydın v.d., İstanbul, 1998; Azizüddîn Nesefî, **İnsân-ı Kâmil,** trc. Mehmet Kanar, İstanbul, 1990; A. A Konuk, "*Mukaddime*", **Füsus Şerhi,** s. 61; Nihat Keklik, **Muhyiddîn İbn Arabî, el-Fütûhât el-Mekkiyye,** s. 438; İzutsu, **Füsûs'daki Anahtar Kavramlar,** s. 369; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 213-223; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 158-342; Osman Türer, **Tasavvuf Tarihi**, s. 231; M. Demirci, "*Mevlânâ'da İnsan*" **Mevlânâ'dan Düşünceler,** s. 29.

[89] Nevâyî. **F. Kiber,** 409/1,2.

[90] Nevâyî. **Nesâyim,** s. 1.

[91] "Ben gizli hazine idim, bilinmek istedim ve halkı (varlık alemlerini ve insanı) yarattım." Kudsi hadisin başı. Aclûni, **Keşfü'l-Hafâ**, C. II, s. 132. Geniş bilgi için bkz. : İsmail Hakkı Bursevi, **Kenz-i Mahfî (Gizli Hazine)** Sad. Abdülkadir Akçiçek, İst. 1986; Seyyid Nur Muhammed, **Niyazî Mısrî Dîvânı Şerhi** s. 133; Emine Yeniterzi, **Dîvân Şiirinde Na't,** s.151.

[92] Nevâyî. **L. Tayr** , 25-32. İnsan hakkındaki diğer değerlendirmeleri için. bkz.: 33-60. Beyitler.

Bir körler topluluğu Hindistan'a misâfir veya esîr olarak gitmişler. Bir kişi kendilerine fili tanıyıp tanımadıklarını sorar. Onlar da tanıdıklarını ifâde ederler. O kişi körlerden fili tanıtmalarını isteyince onlar fili gözleriyle görmedikleri için, her biri bir uzvunu tutmuş ve tuttuğu şeyi, bildikleri bir şeye benzeterek anlatmışlardır.

Nevâyî sonucu değerlendirirken "Gerçi hepsi doğru söylemiş, ama noksan söylemişlerdir. Doğru olanı o bilgilerin bütünü olan bilgidir. Fil körlerin gördüğü gibi ne hortum ne sütûn ne yelpâze, ne yılandır. Fil hepsinin toplamıdır. Gözü açık olan, fili olduğu gibi hakîkatiyle görebilir. İşte İnsân-ı kâmil de böyledir. Hakîkate gözü açıktır. Gören gözle gördüğünü söyleyen kâmilin marifeti hakîkattir. Gerçeği tam olarak o ifâde eder ve doğru söyler." [93] der.

Nevâyî "Her ne maksad varsa aslında insan olarak o sensin. Zâtın icmâline tafsilsin. Hem vücûd şekillerine te'vîlsin. Bunun için sen kendi vücûdunu tefekkür et." derken de insanın "insân-ı kâmil" vasfı üzerinde durur.

Sonra Hakk'a teveccüh ederek: "Bu varlık gülistanında insan gülü açılınca onun vücûdunu şereflendirdin, üstünlük verdin. Başına tâc koydun. Onun gönlünü sırlar hazînesi, yüzünü de zâtının âyînesi kıldın. İnsanda senin güzelliğinin nûru görününce melek tâifesi o nûru okudu, sen de melâikeyi ona secde ettirdin." [94] diyerek meleklerin secdesine başka bir yorum getirir. Ona göre melekler insanın yüzünde görünen Hak tecellîsini gördükleri için insana secde etmişlerdir.

Bu yorumun arkasından secde olayının bilinen vechesiyle, yâni insanın ilimdeki üstünlüğüne dikkat çekerek de insanın değerine işâret eder: "Bu fenâ yurdunu *Alîm* ve *Allâm* olan Allah insanla düzenledi. Ona verdiği ilme meleklerin sözü "*Seni her türlü noksandan tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur.*" [95] olabildi.[96]

---

[93] Nevâyî, a.g.e., 2656-2676.
[94] Nevâyî. **S. İskenderî,** 85-89. Varlıkların yaratılmasından maksadın insan olduğunu bildiren diğer yerlerden bâzıları için bkz.: Nevâyî, **S. İskenderî,** 99; **F. Şîrîn,**s. 239/107.
[95] "Melekler, 'Seni her türlü noksandan tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur sen her şeyi hakkıyla bilir her işi hikmetle yaparsın' dediler." âyetinin başlangıç bölümü, Bakara, 2/32.
[96] Nevâyî. **Hamsetü'l-Mütehayyirîn**, s. 103.

der. Nevâyî insanın bu üstünlüğünü müteaddid yerlerde işler, ayrıca insanın Allah'ın *Mütekellim* ismine mazhar oluşunu, eşyânın isimlerini bildiğini hatırlatır.[97]

Ona göre insanın önemli bir husûsiyeti Hakk'ın zâtına enfüsî delil olmasıdır. Yâni insanın iç âlemindeki kabiliyet ve istîdatlarıyla Allah'ı tanıtmasıdır. İnsan kendisindeki bu duygular ve kabiliyetler vâsıtasıyla Allah'ı daha yakın tanıyıp yakîn elde eder. Onun için âfakta dolaşmaya, kâinatta gezmeye gerek yoktur.[98] Kaldı ki Allah bu âlemi kudretiyle yaratırken âlemin yaratılışından maksad insandır. İnsanın yaratılmasından maksad da Hz. Muhammed'dir (sav). [99]

Şu halde insan Hakk'ın tecellîsidir. Bütün mülk bütün iklimler insana açılmıştır. Belki bütün cihân mülkü ona musahhar olmuştur. İnsan daha da ileri düşünceyle şunu anlar: Mülk odur, taht odur, şâh odur. Bütün varlıkların özünden haberdar odur. Her şeyi ayrı ayrı tanıyınca ona "*Nefsini tanıyan Rabbini tanır.*"[100]sırrı mâlûm olur. [101]

Nevâyî'ye göre sözün özü insan yaratılmışların eşrefidir. Hak sırrı zâtında gizlidir. İnsan kâinâtı idrâk etmiştir. Bütün mahlûkatın serveridir. İnsanın özünde o kadar şey gizlidir ki ehl-i cihânın hepsini anlamasına imkân yoktur. [102]

Varlık düşüncesinin ana unsurlarından biri olan insan, tasavvufta *seyr u sülûke* muhâtap olan varlıktır. Tasavvuf insanın bu yönünü görür. Kalb, akıl nefis gibi çok bilinen unsurları yanında sır, hafâ, ahfâ gibi daha örtülü binlerce sırlar ve kabiliyetlerle insan bir mânevî yükselişin yâni "*seyr ü sülûk*"ün muhâtabıdır.

---

[97] Nevâyî. **M. Lugateyn**, s.165.
[98] Nevâyî. **S. İskenderî**, 5240-5287, 5312, 5313.
[99] Nevâyî. **M. Lugateyn**, s. 165.
[100] Aclûni a.g.c., C. I, s. 266.
[101] Nevâyî. **H. Ebrâr**, III. hayret, s.38-39.
[102] Nevâyî. a.g.e., s. 22. V/6.

III. NEVAYİ'DE SEYR Ü SÜLÛK KAVRAMLARI

A. Seyr ü sülûk

Seyr ve sülûk, yürümek, gitmek, yola girmek, yol almak demektir. Tasavvuf ıstılâhında ise, tarîkate giren bir sâlikin işin başından vuslat makamına ulaşıncaya kadar yapmış olduğu kalbî ve mânevî yolculuktur. Sâlikin, nefsini fenâ huylardan temizleyip iyi huylarla tezyîn etmesidir. [1]

Seyr ü sülûkün gâyesi, insanın şahsî arzularını yok edip tam anlamıyla kendisini ilâhî irâdenin hâkimiyetine teslim etmesi, bu sûretle *kâmil insan* derecesine yükselmesidir. Sülûk yalnız insanlara mahsus bir şey değildir. Cemâdattan hayvana her şey aşkla bir seyrin içindedirler. İnsanın kendini bilmesi, tanıması onun kemâlinin nihâyetidir. Sülûkün bir maksadı da budur. [2]

Sülûk için iki yol tespit edilmiştir. Bu yollardan biri, nefsi terbiye ederek sâlikin nefs-i emmâreden nefs-i kâmileye yükselmesidir. Bu yola *riyâzet ve mücâhede* yolu denir. İkinci bir yol, rûhî *tasfiye* yoludur. Kalp, ruh, sır hafî ve ahfâ'nın saflaşması şeklindeki bir eğitimle tahakkuk eder.

Sülûkte bir başka yol *aşk ve cezbe yolu*dur. Bu yolda sülûk edenler kalblerinde yanan Allah aşkı, ruhlarındaki saflık ve lutf-ı ilâhî ile *vüsûl* mertebesine nâil olurlar. Bu kimseler velî olsalar da mürşid sıfatı taşımazlar ve irşâdla da görevli değildirler. [3]

Tedrîcen rûhî tekâmülün söz konusu olduğu seyr ü sülûk için ayrıca dört mertebeden de söz edilir. Bunlar:

---

[1] H. K. Yılmaz, a.g.c., s. 183.

[2] İbrahim Düzen, a.g.c. s.148, Nesefî, **Keşfü'l-Hakâyık,** vr. 42b'den naklen.

3. Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.c, s. 288; Gazâlî, *Mi'râcü's-Sâlikîn,* **Mecmû'u Resâil,** s. 47, 101; Sülemî, *"Ariflerin Yolları"* **Sülemî'nin Risâleleri,** nşr., Süleyman Ateş, Ankara, 1981, s. 7; Tehanevî, a.g.c., C. II, 686; Mehmet Ali Aynî, a.g.c., s. 226, 229; İbrahim Düzen, a.g.c., s. 147; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** C. III, s. 287; Mustafa Kara, **Tasavvuf ve Tarîkatlar Tarihi,** s. 209; Dilâver Selvî, **Kur'an ve Tasavvuf,** İstanbul, 1997, s. 285; Mustafa Tahralı, *"Mevlanâ ve İbn Arabî Üzerine Söyleşi,"* **İslâm Dergisi,** yıl, 14, sy., 160, İstanbul, 1996, s. 21-36; R. A. Nicholson, *"Sülûk",* **İA,** C. XI, s. 231; Nicholson, **The Mystics of İslâm,** s. 28; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarîkatlar**, s. 173; Ethem Cebecioğlu, **Hacı Bayram Veli,** s. 148; Osman Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi** , s. 133; Ömür Ceylan, **Tasavvufi Şiir Şerhleri,** s. 275; M. Ali Aynî, a.g.c., s. 230.

1- *Seyr ila'llâh* (Allah'a seyr): Hakk'a doğru yürümektir. Nefsin arzularından yüz çevirip kalben Allah'ın irâdesine teslîm olmaya yönelmektir. Bu seyrin sonunda sâlikte Allah'ın isimleri tecellî eder. Sâlik Hakk'ı tanıyınca yani *"fenâ fillâh* hâline varınca bu yolculuk tamamlanmış olur.

2- *Seyr fi'llâh* (Allah'ta seyr): Sâlik, Hakk'ın sıfatları ile vasıflanıp Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanarak en yüksek mertebeye ulaşır.

3- *Seyr ma'allâh* (Allah ile seyr): Sâlikin her vâsıl olduğu derecede Allah ile olan seyridir. Bu seferin sonu olan *aynu'l-cem'* derecesinde bütün ikilikler yok olmuştur. Sâlik, ehadiyet mertebesine ulaşmıştır. Buna *kâbe kavseyni ev ednâ* makamı denir. Velîlik mertebesinin sonudur.

4- *Seyr an'i-llâh* (Allah'tan seyr): Bu seyrin en yüksek derecesi olup Hakk'tan tekrar halka dönmeyi ifâde eder. Buna *fenâdan sonra beka, cem'den sonra fark* da denilmektedir. Bu makama erişen sâlik, vahdeti kesrette, kesreti vahdette görür. Bu mertebe mertebelerin en üstün olanıdır.[4]

Câmî de aynı hakîkatin değişik bir vechesini bize iletir: "Hak yolunun yolculuğu tamâmıyla Hakk'a yönelmekle başlar. Daha sonra Hak'da yolculuk merhalesine ulaşır. Bu yolculukta birçok parlak ve karanlık perdeler vardır. Sefer denilen şey bu perdeleri kaldırmaktan ibârettir.[5]

Nevâyî' *seyr ü sülûkün* esâsına tasavvuf önderlerinin açtığı pencerelerden bakar. Ona göre de seyr ü sülûk, "Yokluğun gizli âleminden varlık meclisine gelenlerin, bu fânî sükûn mahallinde bir nefes soluklananların, tekrar dönüp asıl vatanlarına azmetmeleridir. Kim bu varlık meclisine ayak bastıysa, bir nefes bu dinlenme yerinde soluklandıysa dönüp asıl vatana gitmelidir. Nereden gelmişse o yana gitmelidir.":

---

[4] Cürcânî, a.g.e., s. 119.
[5] Ali Asgar Hikmet, **Câmî Hayatı ve Eserleri**, s. 245.

Her kim adem nihân-hânesinden vücûd encümiga kadem uruptur ve bekasız ârâmgâhda bir nefes olturuptur yana kaytıp aslı vatanga azm itmek kirek ve kaydın ki kilüpdür yana ol yan kitmek kirek [6]

Nevâyî'nin bu seferi, sâdece bâzı husûsî kişilere mahsûs görmeyip bütün insanları için düşünmesi ilgi çekicidir. Ona göre ruh adem mülküne, âlem-i gayba intikal etmektedir. Hak onun gurbetten vatana intikâlini arzu etmiştir. [7] İşte Seyr ü sülûkteki hakîkat budur. Rûhun tekrar vatan-ı aslîsine ulaşmak için kat ettiği yoldur. Nevâyî'ye göre insan seyr ü sülûkla kemâl elde etmelidir. Bunun için de mânevî menzillerden geçmek gerekecektir. [8]

Fakat bu Seyr ü sülûkte, vuslatına erişilecek Ezelî Pâdişâh'ın hem zâtı, hem dergâhı uludur. Ona ulaşan yollar katı ve zorlu, menzil uzundur. Bu şartlarda gönlün talebi ulu olduğu gibi ona ulaşma yolu da uludur. [9] Bu yüzden seyr ü sülûkte herkes maksada yetişemez. Bu yolda zayıflar yolda kalır.[10] Çünkü yol, hecr (ayrılık) akşamı gibi sonsuzdur. Hem de hâlî ve ıssız olduğu için sâliki ürkütür. Pâdişâh-ı ezelî'nin izzet ve istiğnâsı o yolu hâlî kılmıştır. Azametinden ona yakın olanların sayısı azdır.[11]

Bu husûsu Bâyezid-i Bistâmî'nin şu hikâyesiyle biraz daha açar: Bir gece Bâyezid halvetinden çıkınca gökyüzünün parlaklığı, ulviyeti, azameti, yıldızların zîneti, onu hayrete düşürür, tefekküre dalar. Bu ihtişâma rağmen ortalığın sessiz ve ıssız oluşu, yani bu eserleri tefekkür edecek derd ve şevk ehlinden kimsenin ortalıkta görülmemesi, kendisinin tek başına oluşu, onu hayrete düşürür. Bunun sebebini Allah'a yakararak sorar. Bunun üzerine Hâtif gönlüne nidâ eder ve şu gerçekten onu haberdar eder: "Çünkü bu varlık âlemi izzet ve celâl sâhibinin dergâhıdır. Her kişinin onda yol bulması mümkün değildir. Yani onun hakîkatını kavraması mümkün değildir. Hakk'ın izzetinin sonu olmadığı gibi, gedâların da bu izzet dergâhında mahrem olmaları zordur. Ehl-i taleb ömürleri boyunca buna vâsıl olmak iştiyâkını gösterseler, birisinin bile bu devlete erişmesi hayreti mûcibdir." der.[12]

---

[6] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 184.
[7] Nevâyî, **F. Kiber**, 541 / 6.
[8] Nevâyî, **N. Şebâb**, 34 / 6.
[9] Nevâyî, **L. Tayr**, 355.
[10] Nevâyî, a.g.e., 1572.
[11] Nevâyî, a.g.e., 1597, 1602, 1603.
[12] Nevâyî, a.g.e., 1605-1616.

Nevâyî bu yolu âdetâ genişletir. Çünkü yukarda seyr ü sülûkün bütün insanların yolu olması gerektiğini söylemişti. Bu durumda meselâ günahkâr birisi bu yola girmeye teşebbüs etmeyecektir. Bu yola kendisini yakıştıramayacaktır. İşte Nevâyî burada şefkatli bir mürşid gibi ümid verir:

"*Seyr ü sülûke* girmeye günahkârlık mâni değildir. Mâdemki günah îtiraf edilmiştir dolayısıyla günahdan inhiraf edilmiştir. Günahtan kurtulmanın kolay yolu ise tevbedir. Zâten günah pisliğinden kimse mâsum değildir. Hem kişiden günah sudûr etmese, Allah'ın afv ve mağfireti kime çâre olacaktır. Günahla sararan yüz, tevbe ile ağarır. Rahmet denizi dalgalandığı zaman yüz binlerce kötü insan günahtan temizlenir."[13] der.

Bu hakîkatlar çerçevesinde sâlik nasıl yol alacaktır, yol almasının şartları, zorlukları nelerdir?

Nevâyî'ye göre Seyr ü sülûk da *yedi vâdî*den geçmek sûretiyle vâki olur. Sâlik bu vâdilerden geçmek sûretiyle maksada mazhar olur. Bunlar: *1. Taleb, 2. Aşk, 3. Mârifet, 4. İstiğnâ, 5. Tevhîd, 6. Hayret, 7. Fakr u Fenâ* vâdîleridir.[14]

Bu kavramlardan *marifet* ve *tevhîdi* konu bütünlüğü olduğu için *Uluhiyet* kavramları içinde değerlendirdik. Nevâyî'deki seyr ü sülûk kavramları sırasıyla şunlardır:

1. Taleb

İstek, heves, aday olmak mânâlarına gelen taleb, tasavvvufta matlûbu bulmak ve murâda nâil olmak için onu araştırmaktır. Çünkü Hakk'ı arayan bulur. Talebi olmayanın matlûbu yoktur demektir. Tâlibden maksad Hak tâlibi, veya Hak yolunun tâlibidir.

---

[13] Nevâyî, **L. Tayr**, 1724, 1725, 1726, 1728.

[14] Nevâyî, a.g.e., 2490-2501. Nevâyî, seyr ü sülûk yolları olarak ortaya koyduğu bu sıralamada Attâr'dan istifâde etmiştir. Ancak muhteva olarak tamâmen kendine göre işlemiştir. Geniş bilgi için bkz. Bertels, "*Nevâyî ve Attâr*", **Mir Ali Şîr** , Leningrad, 1928; Bertels "*Nevâyî ve Attâr*", **Tasavvuf ve Edebiyat-ı Tasavvuf,** Farsçaya tercüme, Sirus İzdi, Tahran, 1977, s. 519; Asgar Dilberipur, "*Türk Diyârlarında Attâr'ın İzleri(Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ı ile Nevai'nin Lisânü't-Tayr'ının Karşılaştırması)*" , **Nâme-i Âşinâ** Ankara, 1996, s. 45-60.

Tarîkata intisâb eden dervişin bir adı da tâlibdir. Başka bir tasnifte, tarîkata intisâb etmek isteyen kişiye de tâlib denmektedir.[15]

Tasavvufta insan tabakaları, vâsıllar, kemâle sülûk edenler ve nâkıs olanlar şeklinde derecelendirilmiştir. İkinci tabakayı teşkil eden sâliklere ve bu tabakadan vâsıllar mertebesine yükselmeye çalışanlara tâlib adı verilmiştir. Tâlibler, sülûku dâimî olan ehl-i hakîkattir. Mürîdin bir adı da tâlibdir. [16]

Câmî, bu tâife için "Seyr ü sülûkte henüz nefsin sıfatlarını kat etme menzillerindedirler. Taleb hararetinin ışıklarından vücûdları dert ve ıztırap içindedir. Arzu ateşi içinde kıvranmaktadırlar. Fenâ makamında istikrâr hâsıl olmadan evvel, gönüllerine zaman zaman keşf şimşeklerinden bir şimşek, vuslat nefhalarından bir nefha ulaşır. Nefislerindeki zulmetler, bu şimşeklerden gelen nûr ve parıltılar içinde dürülür ve üstü örtülü hâle gelir. O nefha, taleb ve heves ateşinin ısısından ve şevkin verdiği ıztıraptan onları kurtarır. Ferahlığa ve rahatlığa erdirir." der. [17]

Nevâyî' talebi, fenâ fillâha sülûk etme olarak görmüştür. Bu yolda olan sâlik de tâlibdir. Nevâyî ayrıntılara şöylece değinmiştir:

Taleb, Hak yolunda derd ile tozlanmak, o toz ile kibrin gözünü kör etmektir. Riyâzet ve göz yaşıyla hevânın yakıcı ateşinden uzaklaşmaktır. Sıdk ile nedâmet *âh*ı çekmek, kizb'in yüzünü *âh* dumanıyla karartmaktır. Sıdkın sıcak nefesiyle riyâ ve hîle harmanını yakmaktır. Ruhsatı terk etmek, azîmete yönelmektir. Gayrete sarılmış, hırs ve tamâ elbisesini yırtmaktır.[18]

Ona göre tâlib, taleb vâdisine girince, binlerce elem ve zorlukla karşılaşır. Bu yolda talebin dışında kalanı terk gerekir. Mal mülk ne varsa sâlik için benddir. Âlem metâından bir şey kalmazsa, sâlik özge hallere mazhar olur, Hakk'ın hazînesinden sâlikin gönlüne feyizler akar. Zâtının nûrundan canına parlaklık erişir.[19]

---

[15] Mustafa Kara, a.g.e., 229, 232; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 509.
[16] Mevlâna Abdurrahmân Câmî, **Nefahâtü'l-Üns,** s. 8; Kelâbâzî, **Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf,** haz., Süleyman Uludağ, s. 200.
[17] Câmî, a.g.e., s. 79.
[18] Nevâyî, **H. Ebrâr**, VI. Makale, s. 52.

Nevâyî'ye göre şartların ağırlığına rağmen sâlik, taleb yolunda bin türlü zorlukla karşılaşsa da talebden vazgeçmemelidir. Vuslat yolunda maksada ulaşmak kesin değildir. Tâlib bu yolda can verse, ebedî hayattan yüz kat iyidir. Başına bin türlü belâ gelse, her belâdan binlerce zillet yağsa, taleb vâdîsinden dönmez. Bu yolda tâlibe sıkıntı, gam ve şiddet vardır. Sabretmezse, aklına kendini iknâ edici birçok mâzeretler gelir [20] Talebde maksad sona ermez. Maksada varılmakla taleb bitmez. [21]

Nevâyî de talebinde Allah'tan kemal ister; gafil kalmamayı, Allah'ın kendisine yoldaş olmasını ister [22] ve şöyle niyaz eder:

Nevâyîga taleb ya Rab şiâr it
Niçe nevmîd ise ümmîdvâr it [23]

"Nevâyî'ye talebi şiâr et, vuslattan ne kadar ümidsiz ise de ümidvâr et." Çünkü "Sen bütün mahlûkatın matlûbusun. Muhabbet ehlinin mahbûbusun. İki cihân seni talep eder. Sensiz neyi taleb etsek kusûrdur. Cân ü gönlümü sana tâlib kıl.

Nevâyî münâcâtının devâmında:

Hem taleb zevkini vâsıl kıl manga
Hem tilep tapmagnı hâsıl kıl manga
Masivâullah hâtırımdın selb kıl
Anda zikringni huzûr-ı kalb kıl

"Beni taleb zevkine yetiştir. Arayıp bulmayı bana nasîb et. Gönlümden mâsivâullâh'ı çıkar. Zikrini kalbimin huzûru kıl." [24] der.

---

[19] Nevâyî, L. Tayr, 2505-2525.
[20] Nevâyî a.g.e., 379, 391, 392, 552, 553, 558, 565.
[21] Nevâyî F. Kiber 48/9.
[22] Nevâyî L. Tayr, 3359-3370.
[23] Nevâyî F. Şirin, 430/122.
[24] Nevâyî L. Tayr, 3352-3358.

Nevâyî'ye göre taleb vâdîsi geçildikten sonra aşk vâdîsinden kâm alınacaktır. Seyr ü sülûkte ikinci vâdî *aşktır.*[25]

2. Aşk

Aşk, şiddetli ve aşırı sevgi; bir kimsenin kendisini tamâmen sevdiğine vermesi, sevdiğinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olmasıdır. Aşk sevginin en son mertebesidir. [26] Kur'an'da *"Mü'minlerin Allah'a karşı pek şiddetli sevgisi"*nden bahsedilir.[27] Mutasavvıflar âyette geçen "eşedd-i muhabbet"i aşk olarak yorumlamış, Hz. Peygamber'in Allah sevgisini imanın şartlarından saydığını ifâde etmişlerdir.[28] Çünkü *Allah ve Rasûl'ünü her şeyden çok sevmek gerektiği, İmanın tadına ancak bu şekilde varılabileceği* beyan buyrulmuştur.[29]

Aşk aslında bir sarmâşık türünün adıdır. Nereye sarılacak olsa orayı kurutur. Nitekim his olarak aşk kime musallat olsa onu çevresiyle her türlü bağlantısını koparak tecrîd eder. [30]

Aşka önem veren sûfîlerin başında *Muhyiddîn ibn Arabî*'nin (ö.638/1240) geldiği bilinmektedir. İbn Arabî *Hz Muhammed'e* "Habîbullah" dendiği için İslâm'ın özellikle aşk dîni olduğunu söyler.[31] Tasavvufî edebiyâtın temel temalarından birini teşkil eden *ilâhî aşkı* etraflı olarak ele alan *Muhyiddîn İbn Arabî*'nin görüşleri, hemen hemen bütün tasavvufî edebiyât mensûbu şâirlerin eserlerinde, onun konuya yaklaşım biçimine uygun olarak işlenmiştir. [32]

---

[25] Nevâyî, **L. Tayr,** 2563.
[26]. Geniş bilgi için bkz.: Kelâbâzî, a.g.e., s. 128; Mekkî, a.g.e., C. II, s. 99; Serrâc, a.g.e., 57; Gazalî, **Mukâşefetu'l-Kulûb,** s. 38; Sühreverdî, a.g.e., s. 242; Aziz Nesefî, **İnsân-ı Kâmil,** s. 58; Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, el- Fütûhât el-Mekkiyye,** s. 447; Abdulbâki Gölpınarlı, a.g.e., s. 30-32; Kuşeyrî, a.g.e., s. 157; Düzen , a.g.e, s. 168; Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,** s. 335; Uludağ, **DİA,** C. IV, s. 11, R. A. Nicholson, **The Mystics of İslâm,** s. 102; A. Schimmel, **Tasavvufun Boyutları,** s. 120; M. Demirci, **Yunus Emre'de İlâhi Aşk ve İnsan Sevgisi,** s. 25; E.J.W. Gibb, **Osmanlı Şiiri Tarihi,** çev., Halide Edip, C. I, s. 20.
[27] Bakara 2 / 165.
[28] Ebu Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-Kulûb,** C. II, s. 50, Mısır 1306'dan tıpkı basım, Beyrut, tarihsiz; Mehmet Demirci, *"Mesnevi'de Akıl-Aşk Karşılaştırması"* **Mevlânâ'dan Düşünceler,** s. 36.
[29] Buhârî , **İmân,** 9; Mehmet Demirci, **Mevlânâ'dan Düşünceler,** s. 36.
[30] Ömür Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri,** s. 298.
[31] Nicholson, **The Mystics of İslam,** s. 111.
[32] Muhyiddin İbn Arabi, **Fütûhâti'l-Mekkiyyeti fî Ma'rifeti'l ve'l-Mülkiyyeti,** C. II, s. 320-362. terc., Mahmut Kanık, **İlâhî Aşk,** İstanbul, 1998; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 67.

İbn Arabî'ye göre âşık, maktûl sıfatıyla sıfatlanır. Dâimâ uyanık olur. Gamını kederini gizler. Sevgiliye kavuşmak için bu dünyadan çıkmayı arzular. Âşık sevgilisinin sözünü duyarak, onun zikrini tilâvet ederek, onu hatırlayarak dinlenir. Sevgilisine karşı yapmaya mecbur olduğu hizmette hürmeti terk etmekten korkar.

Ona göre âşık, benliğinden çıkıp kurtulmalıdır. Kendi ölümü karşısında diyet istememelidir. Aşığın kalbi aşktan çılgına dönmelidir. Âşık her türlü dosta sevgilisini tercih etmelidir.

Aşığın her şeyi sevgilisi için olur. Kendini tenkit eder, kınar. Sevgili sebebiyle düştüğü şaşkınlıktan, dehşetten lezzet alır. Sevgiliyi kendinden bile kıskanır. Sevgilinin ihsânıyla, iyilikleriyle sevgisi artmaz, sevgilinin cefâlarıyla da azalmaz.

Âşık, bütün sıfatlardan arınmıştır. Kavuşmayla ayrılık arasında bir fark görmez. Davranışlarında ölçüyü aşar, kendinden geçer, devamlı acı çeker. Sevgilisi dışında başka bir şey bilmez. Her şeyi sevgilisinin gözüyle görür. Sevgilisinin sözüyle konuşur. [33]

İbn Arabî'ye göre bütün aşkların temeli ve sebebi *güzelliktir*. Allah'ı severiz çünkü ***Allah güzeldir***. O da bizi ve bütün yaratıkları sever, çünkü onlar da güzeldir. Allah'ın güzelliği, bütün güzellik nevi'lerinin kaynağıdır. Bütün mânevî ve fikrî güzelliklerin kaynağı olduğu gibi fizikî güzelliklerin de kaynağıdır. [34]

Gazâlî de mârifetle aşk arasında irtibat kurarak "Allah'ı tanıyan onu sever, mârifeti ziyâdeleştikçe sevgisi artar, işte bu sevgiye aşk denilir." [35] der. Aziz Nesefî (ö.700/1301)'ye göre aşk, aşırı sevgi, yani sevgide sınırı aşmaktır. Ona göre insan aşk sâyesinde pâk olabilir.[36]

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö.672/1273) ise, aşkın hallerinden bahsederken şöyle der:

---

[33] Muhyiddin ibn Arabi, **Fütûhâtü'l-Mekkiyye**, 178. Bölüm, **İlahî Aşk**, çev., Mahmut Kanık, s. 112-115.

[34] A. E. Affifi, **Muhyiddîn İbnu'l Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi**, Çev., Dr. Mehmet Dağ, s. 151.

[35] Gazâlî, **İhyâ**, C. IV, s. 272.

[36] Düzen, a.g.e. s. 170.

Aşk din kazancıdır, gönül cezbesidir. Hak nûruna rehber olan kabiliyettir. Âşık doğru yolun rûhunu bulmuş o ruhla iki yüz cana sâhip olmuştur. Ancak her an hepsini de fedâ eder. Fedâ ettiği her cana karşılık onar can ecir alır.[37]

Nevâyî'nin her fırsatta kendisine saygısını dile getirdiği *Câmî* de *Hakîkî Mahbûb*'una "Senin aşkınla gönlümde hevâ ve heves bitmiştir. Alevli bir ateşte çöp kalır mi? Herkes senden gönlünün dileğini istiyor. Câmî ise senden yalnız seni istiyor, o kadar!."[38] diye seslenirken aşktaki makamını izhar eder.

Ahmed Yesevî için de aşk, Allah yolcusunun en bâriz vasfıdır. Aşkı, âşık olmayana anlatmak mümkün değildir. Yesevî'ye göre zühd ve ibâdet ehli eğer aşksız ise, yolda kalır. Aşk ateşi insanın gönlüne düşünce her şeyi, benlik ve ikilik fikrini yakıp yok eder. Hakkı tanımak ve vahdetinin idrâki için aşk lâzımdır.[39]

Tasavvufî şiirin Anadolu'da mühim bir temsilcisi Yûnus'a göre ise *aşk*, erdirici ve oldurucu mânevî bir vâsıtadır. Yûnus aşktan başka her şeyi zevâle gidici olarak görür. Yer gök yaratılmadan aşkın binâsı vardır. Ne varsa aşk yüzünden peydâ olmuştur. İnsanı ölümsüzleştiren güç aşktır. Bu dünyaya insan sevü için gelmiştir. Hakîkî aşk ilâhîdir. Bundan gayrı sevgiler "yok sevdâ"dır. Dört kitabın mânâsı aşkla çözülür. Aşk târife gelmez. Mansûr aşkı başını vererek târif etmiştir.[40]

Yukardaki değerlendirmeler gösteriyor ki can ve ten, yani insanın kendi varlığı aşk ile yanıp vîran olduğu ve böylece ikilik ortadan kalktığı vakit Mevlâ bilinmiş ve tevhîdin hakîkatine erişilmiş olur. [41]

Nevâyî'nin aşk değerlendirmelerinde de yukarıdaki görüşler esas olmuştur. Onun aşk hakkındaki görüşleri, duygu, fikir, hâl boyutlarıyla yukarıdaki temel görüşlerin şerhi niteliğini taşır. Pek tabiî ki Nevâyî'nin bilgisindeki derinlik,

---

[37] Mevlânâ, **Mesnevî**, c. II, 2627; C. III, 3830, 3836
[38] Ali Asgar Hikmet, **Câmî Hayatı ve Eserleri,** s. 174.
[39] Mustafa Tahralı , *Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmetinde Dini-Tasavvufî Unsurlar*, **Yesevîlik Bilgisi,** haz.: Mustafa İsen, Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı Ankara, 1998, s. 157.
[40] Mustafa Tatçı, **Edebiyattan İçeri**, Ank. 1997, s. 126; M. Demirci, **Yunus Emre'de İlâhi Aşk ve İnsan Sevgisi**, s. 33.
[41] Tahralı , a.g.m, s.165.

görgüsündeki yükseklik, hayallerindeki zenginlik, duygularındaki inkişâf oranında güzel, mükemmel ve etkileyicidir:

Nevâyî'ye göre aşk, bir yıldızdır ki beşeriyet gözü nûr ve ziyâsını ondan alır. Bir gevherdir ki insâniyet tâcının süs ve bahâsı ondandır. Bir güneştir ki onunla mahzun tâlihler dikenlikten gülşene dönmüştür. Işık saçan bir dolunaydır ki karanlık gönüllerin gecesi onunla aydınlanmıştır. Geniş bir denizdir ki her girdâbında yüz akıl gemisi boğulmuştur.

Bir yıldırımdır ki akıl ve din hırmenin küydürgücü ve sarsarîdır ki alarnın külin kökke savurguçı. Âşık Könglige mâşûk hevâsın salguçı hemol. Âşık mundak belânın giriftârı ve mundak tûfânının garîkı.

Yani "Bir yıldırımdır ki akıl ve din harmanını yakar. Şiddetli ve soğuk bir rüzgârdır ki yanan bu harmanın külünü göğe savurur. Âşık gönlüne mâşuk hevesini bırakan odur. Âşık bu denli belâya düşmüş ve böylesi bir tufanda boğulmuştur."

Nevâyî, aşkı *bülbül ve pervâne*nin halleriyle, âşıkları da *Ferhâd, Mecnûn, Hüsrev ve Mevlânâ Câmî'y*le örneklendirir, aşkın, âşık ve mâşukun vasıflarını anmaya devam eder:

Onlar mâşuk vücûdu ile kaimdirler. O mâşuk güzellikten ibârettir. *"Allah güzeldir, güzelliği sever."* [42] ondan haber verir. Onun talanına maruz kalan esirleri o cilveden mest olmuştur. O cemal temâşâsıyla şaşkın, onun hevâsına tutkun, onun temaşâsına mağlûbdurlar. Aşk öyle bir hâldir ki bunun şiddetini söylemek, zorluğunu yazmak mümkün değildir. Bunu görmeyen bilemez. Buna yetişmeyen inanamaz. *Hicran* ve *firak* ibâreleri de aslında onu tam anlatamaz.

Aşkın değeri tartılmaz. İki âlem bir tarafa, aşk bir tarafadır; onun için aşk olmasa iki cihân olmasın, değil iki cihân cân da olmasın. [43] Allah aşk ateşini cihân yakıcı kılmıştır. Her bir kıvılcımıyla ev bark, hatta cisim ve canları yakıcı kılmıştır.[44]

---

[42] Müslim, **İmân**, 147.
[43] Nevâyî, **H. Ebrâr**, IX. Makale, s. 61.
[44] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 9.10.

Aşk bir denizdir ki onun sonu yoktur. Her kabarcığı dönen felek kubbesi gibidir. Aşk bir âlemdir fakat çok geniştir. Bir kubbedir lâkin çok yüksek. Aşk ateşinden ansızın bir kıvılcım sıçrasa yüz yıldırımdan daha çok zarar verir. Aşk kılıcı yüz bin kişiyi katletse ne kısas, ne diyet ne intikam gelir. Aşk mülkünde geda ve şah birdir. Aşkın dünyasında rehber olan da, yolunu şaşırmış da birdir." [45]

Nevâyî'ye göre bu değerdeki aşkı ancak insan taşıyabilir. Çünkü insan gönlü aşkın kaynağıdır, aşk mahzenidir [46]

Ona göre âşık dâimâ sevgiliyi yâd eder. Çünkü sevgili onun yanında, cânındadır. Tıpkı çok uzaklarda olmasına rağmen Leylâ'sıyla söyleşen Mecnûn gibi [47]

Aşk nasıl olmalıdır? sorusuna Nevâyî: "Aşkta pâk ü kalenderlik gerekir. Alev denizinde semenderlik gerekir. Kelebek de pervâne de aynı cinstir, ama pervâne kendini ateşe attığı için kelebek pervâneye yetişemez. Pervâneyi üstün kılan ateşe olan aşkıdır. Kuşlar pek çoktur ama hepsi bülbül olamadı. Bülbülü bülbül yapan aşkıdır. Aşk içinde yanmayan aşk oyuncusu olmaz. Canı yanmayan da âşık olmaz." [48] diye cevap verir.

Nevâyî'nin aşk için söyledikleri bitmez: Aşk yolu için bir yoldur deme. Yollar muhteliftir.[49] Aşk bahçesinin hâlini onu bilen âşıktan sorarsan o sana şunları söyler: Onun fezâsında gedâ ile şâhın farkı yoktur. Suyu, yürekler içinde kazılan kuyudan alınır. Havâsı, can ülkesinin nâlesinden ateşlidir.[50]

Çer çöpe ateş düşse onun tutuşmasına hayret edilmediği gibi, aşk da kişiyi yaksa sebep sorulmaz.[51] Pervâneye, "Mumun etrâfında dönüp yanma!" diye öğüt verilmediği gibi âşıka da "Sevgilinin aşkından yanma!" diye nasîhat edilmez.

---

45 Nevâyî, **L. Tayr**, 1546-1560.
46 Nevâyî, **F. Şirin**, II/ 8.
47 Nevâyî, **L. Tayr**, 3153-3159.
48 Nevâyî, a.g.e., 2563-2587.
49 Nevâyî, **B. Vasat**, 11/6.
50 Nevâyî, a.g.e., II. müseddes, 2. bend.
51 Nevâyî, **F. Kiber**, 47/1.

Ol kuyaş ışkıdın örtenme diding veh ki kişi

Şem'din köyme diben birmedi pervânega pend

"Vah ki sen âşıka, *o güneş aşkından yanma,* dedin! Halbuki Pervâneye mumdan yanma diye öğüt verilmemiştir."[52]

Aşk yakıcıdır, yağmacıdır.[53] Aşk sırrını anlatmak için o kadar çok söz sarf edildi ki yine onun mânâsı anlatılamadı.[54] Aşktan ne gelse izhar etme, aşk halleri anlatılmaz. Çünkü aşk gizlidir, aşk yarasını gizlemek gerekir.[55]

Âşıkın ağzından çıkan *âh* soğuktur, fakat o *soğuk âh* âlemi ateşe verir. Hazan mevsiminin yeli de soğuktur ama yaprağı kurutur, hem de yakar:

Âşık savug ah çeker nâ-gâh

Alemga salur ot ol savug âh

Çün urdı hazân yeli savuk dem

Yafragnı kuruttı çürgedi hem[56]

Sâdık âşık sevgiliden her ne gelse hoş görür.[57] Aşka delîl acz ve niyazdır, yanıp yakılmaktır.[58] Gerçek âşık, sevgiliden başka her şeyi gönülden çıkarır. Nereye baksa onu görür. Ona sevgiliden gelen her şey güzeldir. Aşk bu hâle dönünce âşık mest olup özlüğünden geçer. Aşk ateşine düşen bu ateşte tertemiz olur. Bu ateşte yanan dünyada da âhirette de mesut olur.[59]

Aşkta asıl olan yaşamaktır. Yaşanan aşk nasıl tezâhür eder, aşk insana hangi halleri bağışlamıştır? Nevâyî'de onun cevâbı şöyledir:

Âşık, Mecnûn gibi karârını kaybetmiş, azmini yitirmiş, konuşmaya meyli kalmamıştır. Sözü ancak *Leylâ*'dır. Dilinde Leylâ'nın zikri, kalbinde Leylâ'nın fikri

---

[52] Nevâyî, **F. Kiber**, 120 / 2.
[53] Nevâyî, a.g.e., 150 / 2, 9.
[54] Nevâyî, a.g.e., 608 / 6; 430/6.
[55] Nevâyî, a.g.e., 662 / 9.
[56] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 3429, 3430.
[57] Nevâyî, **N. Şebâb**, 31 / 4.
[58] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 141.

vardır. Ne tarafa baksa Leylâ'yı görür.[60] Aşk yolunda âşık *şâh* olmuştur. Ama başındaki *tâcı* kuşların yuvası, *tahtı* da dağlardır:

Başıma kuş âşiyânıdır dağı astımda tağ
Şâh-min ışk içre mundak taht ile efser tapıp[61]

Her kimde aşk kendini göstermiş, şevk meş'alesi onu aydınlatmışsa, dağ ise su olur, varlığı yokluğa döner. Nitekim Tûr dağındaki tecellî ile katı taş su gibi dalgalandı.[62]

Pervânede görülen yanmak ve yakılmaktır. Bülbülün irâdesi dışındaki nâle ve feryâdları nasıl teskîn edilsin, çünkü ihtiyârı yoktur:

Pervânega köymek ve örtenmek âyin, bülbülga nâle-i zâr ve feryâd bî-ihtiyârdın kayda teskîn[63]

Kim âşıksa, ona candan yana korku yoktur. *Küfrü alır, imanı verir.* Âşığa candan, cihandan vazgeçmek çok kolaydır. Zaten can, aşkın yolu üzerinde bir seddir. Bazı âşıklara yol üzerinde kuyudur. Âşık ten, can, akıl, hatta *küfür ve imandan da soyunmuştur.* Aşk âlemi yaktığı gibi, canı da yakar. Şevk ateşinden *küfür ve imanı da yakar.* Âşık olan namdan, şöhretten, millet, îman ve İslâm'dan geçmiştir. Derd aşk ateşinin nişânıdır.[64]

Aşk yolunda kâfirlik ve mü'minlik karşılaştırmasını bütün mutasavvıf şâirlerin işledikleri görülür. Biz örnek olması bakımından Yûnus'tan yapacağımız iktibasla yetineceğiz:

Küfrile iman sözi hicâb oldı bu yolda
Safâlaşdık küfr ile imanı yağmaya virdük

---

[59] Nevâyî, **H. Ebrâr,** IX. Makale, s. 61.
[60] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 1673-1677.
[61] Nevâyî, **F. Kiber**, 68 / 4.
[62] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 3414-3416.
[63] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 141.

beytinde Yunus, vahdetin olduğu yerde küfür ve iman ikiliğinden bahsedilemeyeceğini, Bu yolda küfür ve imanın hicâb olduğunu söyler. [65] Küfrün kesret anlamında kullanıldığı bu beyitte *Küfr ile safâlaşmak* deyimiyle kesreti gözden kaldırıp vahdeti anlamak fikri söz konusu edilmektedir. *İmânı yağmaya vermek* deyimiyle de taklîdî imandan tahkîkî imana geçildiği belirtilmek istenmektedir. Başka bir beytinde de Yunus, küfrü îman ile değiştiğini söyleyerek kesretten vahdete geldiğini anlatmak murâd etmiştir.[66]

Câmî'nin kanâatine göre varlık âlemindeki bütün oluş ve görünüşlerde cilveleşen aşk sultanıdır. Âşık, mâşuk ve aşk hep mutlak varlığı hissettiren bir ayna gibidir. Seven de sevilen de her mertebede Hakk'ın kendisidir. Aradaki ayrılık sevenle sevilenin, başka başka mazharlarda belirmesindedir. Her biri ötekinin aynasıdır. Mutlak aşk bütün mazharlardan parlamakta, her idrâk ve şuurda belirmektedir. Bütün varlıkların suretlerindeki tecellîler gibi, ilim, zevk ve irfân sahiplerinde, sülûk mertebesinin en son derecesine varmış olanlarda, zâtî tecellîler vardır. Kulda Hakk'ın görünüşü aynada hayâlin görünüşüne benzer. [67]

Nevâyî de aşkı kâinâtı istilâ eden hakîkat olarak görür. Bütün varlıklar *Hakîkî Güzel*'den uzak oldukları için hicrandadırlar. Esas varlığa kavuşmak için can atmaktadırlar. Gül yaprağı, lâle, sünbül, kuşların nağmesi, akan sular... hepsi aşkla görünmekte, kokmakta, ötmekte, çağlamaktadır. [68] Varlıklar içinde aşk bir hakîkattir. İster insanda, ister bülbül veya pervânede görülsün. Hep aynı hakîkattir. [69]

Ona göre bunların da ötesindeki hakikat şudur: Allah kendi güzelliğine muhabbetini fâş etmek istedi, onun için kendisine ayna yarattı. Güneş gibi tecellî edeceği bir ayna. Böylece hüsnüne âşıklığını göstersin. İşte bu ayna gönüldür. Hakk'ın bu aynada dâima tecellîde olduğunu bildiren Nevâyî, "Allah gönülde güzelliğini dâimâ izhar etmekte, sen de gönlün ile ona âyinedârlık etmektesin."[70] der.

---

[64] Nevâyî, **L. Tayr**, 1034-1044.
[65] Yunus Emre, **Dîvân**, 143 / 6. Bu tür sözlerle taklîdden hakîkate yükseliş kastedildiğinin bir örneği ve açıklaması için bkz. *M. Ali Aynî*'nin *Minhâcu'l-Fukarâ*'dan nakletiği bir anektod, **Tasavvuf Tarihi**, s. 165.
[66] Yunus Emre, **Dîvân**, 390 / 3; Mustafa Tatçı, **Yunus Emre Dîvânı**, C. I, s. 279.
[67] A. Asgar Hikmet, a.g.e., s. 244-245.
[68] Nevâyî, **F. Şirin**, II / 1, 2, 3.
[69] Nevâyî, **F. Kiber**, 493 / 6
[70] Nevâyî, **L. Tayr**, 993, 994, 995, 996.

Bu sebeble Nevâyî, eserlerini yazma maksadının, ebedî aşkı anlatmak,[71] daha ileri maksadının ise *gönüllere aşk vermek* olduğunu belirtmiştir.[72]

Hâsıl ki sözge bu terânedür ve mundın özge barça efsânedür. Söz aşk sözüdür ve köngülde hayat nişânesi aşk özidür:

Hülâsa sözde aşk nağmesi gerekir. Bundan başkası hepsi efsânedir. Söz aşk sözüdür. Gönülde hayât nişânı aşktır. [73] İşte bu sebeble Nevâyî'nin anlattıklarının hülâsası tek bir sözdür: Aşk.

Mutasavvıflar, Allah'a vuslatın ancak sevgiyle olacağını savunmuş, insanı Allah'a götüren aşktır, demişlerdir. Aşk ile *mânevî mîrâc* olabileceğini beyan ederek buna *mîrâc-ı muhabbet* veya *mîrâc-ı aşk* demişlerdir.[74]

Sevenin fiil ve hareketi sevilenle ilgilidir. Âşıkın her şeyi mâşûkundur. Birlik içinde çeşitli şekillerin çokluğu Hakk'a tesir etmez. Aynı çokluk içinde tek olan gerçek varlık da kendi birliğinde kalır.

Mahbûb-ı Hakîkî'nin bin bir türlü tecellîsi vardır. Âşıkın istidatları da çok çeşitlidir. Âşıktaki terakkî, tesiri altında kaldığı tecellîler derecesinde husûle gelir. Sülûk yolları sayısızdır. Âşıkın hareketi, talebi ve terakkîsi sonuna kadar devam eder. Öyle bir noktaya gelir ki âşıkın kalbi İlâhî bir kubbe altında her türlü taayyünden uzak, gayb ve şehâdet âlemini birleştirmiş olur. [75]

Nevâyî de seyr ü sülûkte aşk yoluna inandığı için "Bu yolda bütün sıfatlar aşktan ibârettir. Aşk ehlinden maslahat uzaktır. Yani sülûkte âşıkın faydasına olacak bir durum yoktur. Bilakis zorluklar vardır." [76] der.

---

[71] Nevâyî, **L. Mecnûn.** 3488, 3489, 3590.
[72] Nevâyî, **L. Mecnûn,** 3617, 3617, 3618, 3619.
[73] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 106-114.
[74] Uludağ, a. g.md., **DİA,** IV, 14.
[75] A. A. Hikmet, a.g.e., s. 245.
[76] Nevâyî, **L. Tayr,** 1033.

Sâlik bu yola bütün zorluklarına rağmen Hakk'a vuslat ümîdiyle girer ve bu yolda Hakk'ın lütuflarından ümitsiz olmaz. Çünkü Hakk'ın bir vasfı da *Kerîm* oluşudur. Böylesi bir mahbûbun *visâli* gerçi zordur. Ancak o öyle bir mahbûbdur ki onun *sevdâsı* yolunda ölmek de hoştur. [77] Onun aşkının ateşi insanın gönlüne ışık salınca varlık güneşinin yüzünden bulutları süpürmüştür. Onun perdesi insanın benliği idi. O hicâbı kaldırınca onun aşkının ışığı artmış, böylece insan nereye baksa onu görmüştür. Bütün varlık o olmuştur ve insan da benliğini yitirmiştir."[78]

a. Aşkın Çeşitleri

Mutasavvıflar aşkı, *mecazî* ve *hakîkî* olmak üzere iki türde değerlendirmişlerdir. Hakîkî aşk ile *ilâhî aşkı*, mecazî aşkla da *beşerî aşkı* anlatmak istemişlerdir. [79]

aa. Mecazî Aşk

Tasavvufta *hüsn-i mutlak*, tek varlık Hak'tır. Hakk'ın güzelliği insanda tecellî eder. İnsan, kendisinde tecellî eden güzelliğe bağlanır. İnsandaki güzellik ise Hakk'ın güzelliğidir. Tasavvuf ile alâkadar olan şâirler insan güzelliğine karşı aşklarını terennüm ettikleri zaman onun şeffaf varlığından geçip güzelliğin hakîkî sâhibi olan Allah'a teveccüh ederler. Buna dâir şiirlerinde ekseriyâ bir ip ucu bulunur. Bu sebeble andıkları sevgililer dâimâ mücerrettir.[80]

Çünkü Hak cemâli insanda tecellî etmiştir Mahbûbda görünen Hakk'ın güzelliğidir. Âşıklar onu, güzellerin yüzünde görürler. Ehl-i sûret ise yârin vechini kemâliyle bilemez. O nûra nefsânî nazarla bakar. Nefsine mübtelâ olan, dilberin yüzündeki Hakk'ın nûrunu göremez. Hakikatte ise dilberin yüzü Hakk'ın aynasıdır.[81]

---

[77] Nevâyî, a.g.c, 3137-3138.
[78] Nevâyî, **S. İskenderî,** 93-96.
[79] Kelâbâzî, a.g.e., s. 128; Mekki, a.g.e., C. II, s. 99; Gazali, **Mukâşefetu'l-Kulûb,** s. 38; Sühreverdî, a.g.e., s. 242; İbn Arabi, el-**Fütûhat**, C. II, s. 143 ; Aziz Nesefî, **İnsan-ı Kâmil,** s. 57; Kuşeyri, a.g.e., s. 157; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 336; Uludağ, a.g. md., **DİA**, C. IV, s. 11; E.J.W. Gibb, **Osmanlı Şiiri Tarihi**, çev., Halide Edip, C. I, s. 22.
[80] Tarlan, **Fuzûlî Dîvânı Şerhi,** s. 41.
[81] İbrahim Şâhidî. **Gülşen-i Vahdet,** haz.. Numan Külekçi. s. 46.

Mutasavvıflar aşkla ilgili duygu ve düşüncelerini daha çok teşbîh ve temsillerle anlattıklarından tasavvuf edebiyâtı bir mecazlar ve rumuzlar edebiyâtı hâline gelmiştir. Bazı hallerde bir manzûmenin ilâhî aşka mı yoksa beşerî aşka mı dâir olduğunu anlamak çok zordur. Bunların en önemlileri kadın, pervâne, mum, ateş, gül, bülbül ve bâde misalleridir. Mutasavvıf şâirler baştan beri, ya konusu kadın ve beşerî aşk olan şiirleri ilâhî aşka uygulamışlar veya *Attâr*, *Câmî* ve *Mevlânâ*'da olduğu gibi, ilâhî aşkı doğrudan beşerî aşk şeklinde tasvîr etmişlerdir.[82]

Ayrıca sûfîlerin çoğu Allah ile mest olarak, Allah'ı anarak yaşamışlar, ancak hayallerini anlatmaya çalışınca insanların dillerini kullanmak zorunda kalmışlardır. Hatta İbn Arabî bâzı şiirlerinin, sevgilisinin güzelliklerini övmek için yazdığı ithâmını reddetmek için onlara bir de şerh yazmak zorunda kalmıştır.[83]

Nevâyî de *mecazî güzelliğin*, aslında *Hakîkî Güzel*'in hakîkatine bir işâret olduğuna inandığı için, hüsn ehlinin her uzvunun *hüsn-i hakîkî*den haber verdiğini beyan eder. Çünkü zarîfden gelen her şeyin zarîf olduğuna inanmaktadır.[84]

Nevâyî, mecazî aşkla neyi kastettiğini "*Mecazdın maksûdı hakîkat ikenni* (olduğunu) *ızhâr kılmak ve sûretdin garaz ma'nî ikenni pedîdâr kılmak*" başlığıyla yazdığı mukatta'da açıklık getirmiştir:

Mecazdın manga maksûd irür hakîkî 'ışk
Nidin ki ehl-i hakîkatka bu tarîkat irür
Mecazdın çu hakîkatka yol tapar âşık
Kılur mecazni nefy ol ki bî-hakîkat irür

Yani "Benim için mecazî aşkdan maksad hakîkî aşktır. Çünkü ehl-i hakîkatın izlediği yol budur. Âşık mecazdan hakîkate yol bulur ve mecazı nefyeder. Mecaz zâten hakîkat değildir."[85] der.

Müteâkip mukattaada aynı mânâya daha da açıklık getirir:

---

[82] Süleyman Uludağ, "*Aşk*," **DİA**, C. IV, s. 14.
[83] Nicholson, **The Mystics of İslam** s. 103-104.
[84] Nevâyi, **F. Kiber**, 714 / 1, 2.
[85] Nevâyi, a.g.e., 694 / mukatta'. 1. 2. beyit

"Bir kimse sâdık âşık olup da Hakk'ı mecazî hüsün içinde görmese de sen ey zâhid, bu aşktan onu men eyleme. Çünkü sen anlayabilsen, aslında o mecaz da hakîkatin kendisidir. O âşık mecazî aşkında yine "Hakîkî Güzel"e âşık olmuş sayılır." [86]

Câmî de bunu te'yîden, ister mecazî, ister hakîkî olsun, aşkın değerli oluşuna işâret ederek "Dünyevî de olsa aşktan yüzünü çevirme, çünkü Hakk'a yükselmene hizmet edebilir. Ebcedi iyice öğrenmeden Kur'an'ın sayfalarını nasıl anlayabilirsin?" der. Böylece mecazî aşkın, hakîkî aşka geçmek için basamak olabileceğini söyler. [87] Nitekim Câmî'nin hayran olduğu Mevlânâ Celâleddîn Rûmi "Sevgili bahânedir, zâten sevilen Allah'tır"[88] sözleriyle bu düşüncenin temelini atmıştı.

Ancak mecazî aşk, bâzan hakîkî aşkın önünde engel olabilmektedir. Her vakit mecazîden hakîkîye yükselmek mümkün olmayabilir. Nevâyî, bu yüzden ***hakîkînin*** yanında ***mecazî***nin kıymetinin ne olduğunu, mecazîden hakîkîye yönelmek gerektiğini beyan etme gereğini duyar:

Gönüle aşk-ı mecazî ateş bırakınca insan aşk-ı hakîkîden uzak düşer. Gönül bu durumda dürr-i yektâdan gaflete düşmüş, onun yerine çiğ tânesine meyl etmiştir. Güneşin nûrundan ayrılıp mum veya meş'ale ışığına râzı olmuştur.

Aslında güzelliğine meftûn olunan sevgilinin yüzündeki güzellik kan ve balgamdan oluşan bir güzelliktir. Onun güzelliğini, beyaz veya kırmızı oluşunu kan ve balgam sağlamaktadır.

Kaldı ki zâhirî güzelliğin vefâsı yoktur. Hem de sebat ve bekası da yoktur. Onun için âşık olup kendinden geçmeye değmez. Aşktan rüsvâ olmaya lâyık bir değeri yoktur. Zâten o güzellik ona emânettir. Aslî bir güzellik değildir. Bu gün güzeldir, yarın değildir. Böylesi güzellik de zâten güzellik sayılmaz.

---

[86] Nevâyî, **F. Kiber,** 695 / mukatta', 1, 2. beyitler
[87] Nicholson, **The Mystics of İslam,** Câmi'den naklen, s. 110.
[88] Mevlânâ , **Rübâîler**, 38.

Anı siv kim hüsni bolgay ber-kemâl
Bolmagay mülkin kuyaşıga zevâl
Yüz tümen ming sin dik olsa âşıkı
Bolmagay âşıklığınıng lâyıkı

"Sen öyle bir güzeli sev ki hüsnü kemâlde olsun, mülkünün güneşi zevâl bulmasın. Yüz binler senin ve benim gibi âşığı olsa, yine ona lâyık âşık bulunmasın. Seversen böyle bir güzeli sev." [89]

Nevâyî, mecazî mahbublardan niçin yüz çevirmek gerektiğini îzâh ederken özellikle onların fânî oluşlarına dikkat çekerek:

Her ni kim bî-bekadur, tebâhdur, anga köngül baglamak hatâdur. Ve ol ki andın özge barıga ma'rez zevâldur. Ol "Bir" bar lemyezel ve lâ yezeldur. Anıng aşkın birk tut ol Bâkî'din özge barı fânîlerni unut.

"Hangi şey bekasız ise haraptır, bozuktur çürüktür, ona gönül bağlamak hatadır. Haktan başka ne varsa hepsi zevâle mârûzdur. O, bir olan Allah (cc) zevâl bulmayan ve bulmayacak olandır. Onun aşkını kuvvetli tut. O Bâkî'den başka bütün fânîleri unut" [90] der.

Nevâyî, *mecâzî* ve *hakîkî aşk*ın farklarını ve münâsebetini açıklarken mecazî aşkı aydınlanmış bir sabaha, hakîkî aşkı da onu aydınlatan güneşe benzetir. Ve devâmında:

Mecâzî ışkdın örtense cânıng
Barıp seyl-i fenâga hâmımânıng
Hakîkî ışktan iskey nesîmî
Yitip anıng nesîmidin şemîmî
Bolup ma'şuk-ı aslî çâre-sâzıng
Hakîkatka bedel bolgay mecazıng

---

[89] Nevâyî, **L. Tayr**, 1942-1966.
[90] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 141.

"Eğer mecazî aşktan canın yansa, evin barkın fenâ seline gitse, Hakîkî aşkın güzel kokular neşreden serin rüzgârı imdâda yetişir. Böylece o aslî mâşûk sana çâre olur. Mecaz da hakîkatin bedeli olur."[91] der.

ab. Hakîkî Aşk

Mutasavvıfların daha çok üzerinde durdukları aşk *aşk-ı hakîkî*dir. Buna *ilâhî aşk* da denilmektedir. İlâhi sevgi ve ahlâkî aşk vahdet-i vücûd ekolüne mensup olan mutasavvıfların temel prensibidir.[92] Hakîkî aşk mutlak varlığı yani Allah'ı sevmektir. Hakk'tan başka her şeyden geçmektir. Hakîkî aşka eren kendinden geçmiş *fenâ fillâh*a ermiştir.[93] Bu dereceye varan *"kulu Allah (cc) sever, kul da Allah'ı sever."*[94]

Nevâyî'nin gönülden bağlandığı *Câmî* de bu hakikate şu sözleriyle işâret eder: "Sevginin kaynağı âşık nazarında ruhî bir coşkunluktur. Yoksa, şeytânî zevklerden gelen bir vesvese değil. Aşktan beklenen şey ancak muhabbet derdine tutulmaktır. Yoksa onda ne rahat ne de gönül hoşluğu aranır. Fakat nefis ve arzularına esir olan bir zümre vardır ki gönül muradlarını ancak şehvetlerinin tatmin yolunda ararlar. Nefsin hazlarını rûhî feyz sanırlar. Bunlar sevgi ve âşıklık denilen yüksek muhabbet zevkinden mahrûmdurlar. *Hakîkî aşk*ın alâmetleri yanıp tutuşmak, nefse ait zevklerden kaçınmaktır Sevilen bir güzelden rahat ve huzur beklemek ise nefsin isteklerindendir."[95]

Nevâyî aşka yüksek ve derin mânâlar yükler. Ona göre yaratılış maksadı, mecazî sûretten, hakîkîye yetişmekte, mazharda fânî olup bâkîyi bulmaktadır. Aşk, garip bir kimyâdır, belki cihânı gösteren aynadır. Aşktaki firak ve dert, kişiyi benliğinden uzaklaştırınca sonraki aşk, aşk-ı hakîkîdir. Kim buna erişirse güzel tâlih onun yakını olur.

---

[91] Nevâyî, F. Şîrîn, s. 240 / 118, 129, 130, 131.
[92] İbraihm Düzen, a.g.e., s. 251.
[93] H. K.Yılmaz, a.g.e, s. 207, 208.
[94] Mâide, 5 / 54.
[95] A. A. Hikmet. a.g.e. s. 174.

Nevâyî konuya kendi açısından biraz daha açıklık getirir, değerlendirmesini şöyle sürdürür: Aşk-ı mecazî onun varlığını yok etse, o da aşk-ı hakîkîye meyletse, daha doğrusu aşk-ı hakîkî onu kendine çekse, varlık olarak neyi varsa yağmalansa, böylece mecazî sûretten uzaklaşsa, mazhardan bir nişân görmeyip sonuçta mazharda kendisini fânî kılsa, hayattan maksat işte budur. Belki kâinâtın yaratılışından da maksat budur[96]

Ona göre ebedî ömür isteyen, gönlünde ilâhî aşktan başka bir temennîyi orada bırakmaz.[97] Çünkü mahbûb-ı hakîkî Allah'tır.[98] Âşık, *vahdet* lem'asiyle yanarsa şaşılmaz. vahdet parıltısıyla yanan âşık için kurtuluş yoktur. [99]

Kaldı ki Nevâyî'ye göre olması gereken de zâten budur. Buna gönülden inandığı için "Kişi Hak'tan ayrı kalsa, insana cânın ne faydası var ? Onsuz olan cândan kime ne fayda var?"diye sorar. Onun nazarında bir an bile olsa Hakk'ın vuslatına ermek, iki âlem pâdişahlığından daha üstündür. Ondan ayrı düşmek, ölümden beterdir."[100]

Mecazî aşkla kişi kendini kaybeder, aşka mağlûb olur. Hakîkî aşka yetişip karârını yitirince de onun verdiği sıkıntı ve ıstırab hakikî aşk seviyesinde olur. Çünkü Hakikî aşkta Hak'tan gelen tecellîler ve sadmeler vardır. Nevâyî, mecazî aşkı *Sühâ* yıldızına âşık olmaya, hakikî aşkı ise güneşe meftûn olmaya benzeterek mecazî ve hakîkî aşkın etkilerini: "Her gözün göremediği Sühâ yıldızının âşıkı aşkla inlerse, güneşe âşık olanı gör ki ne eyler?" diyerek verilecek hükmü muhataplara havâle eder.[101]

Nevâyî *aşk-ı hakîkî*yi perdeye düşen bir yıldırıma benzetir. "Nasıl ki perdenin iplerine yıldırım düşünce, düzelmesi mümkün değilse, felek perdesine de onun bir kıvılcımı düşse öylece yakar. Kaldı ki insan, feleğe göre zayıf ipek perde gibi kalır. Neticede o nasıl kendini toplasın, kendine nasıl çeki düzen versin." [102] der.

---

96 Nevâyî, **L. Mecnun**, 3410, 3411.
97 Nevâyî, **F. Kiber**. 27/9.
98 Nevâyî, a.g.e., 28/2.
99 Nevâyî, a.g.e., 32/7.
100 Nevâyî, **L. Tayr**, 375, 376, 377, 378.
101 Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 142.
102 Nevâyî, a.g.e., s. 143.

Şu halde Hak güzeldir, tecellîsi de güzeldir. Yaratılışın sebebi muhabbettir. Aşkın gâyesi vahdete erişmektir, bu yol da aşk ile elde edilir. Hak'tan gelen her şey güzeldir. İnsan aşkla yanar fakat bu yanışta yeniden diriliş vardır.

b. Aşkın Mertebeleri

Nevâyî *aşkın mertebelerini* üç bölümde mütâlaa eder.

Ona göre birinci mertebe "*avâm aşkı*"dır. Bu aşkın avâm arasında yaygın olarak bilindiğini, "Falan falana âşık oldu." denilince avam arasında bu aşkın kastedildiğini, bunun ileri mertebesinin sünnet olan şer'î nikâh olduğunu ifâde eder.

İkinci mertebede "*havâs aşkı*"nı zikreder. Havâs âşıkların özelliği *pâk nazar ile pâk yüze bakma*larıdır. Hak âşığı bu *pâk mazhar* vasıtasıyla *Hakîkî Mahbûb*'un pâk cemâlinden nasîbini alır.

Nevâyî, bu çeşit aşka *Emir Hüsrev Dihlevî, Şeyh Fahrüddîn Irâkî, Hâfız Şirâzî* ve *Abdürrahmân Câmî*'yi misal olarak verir. Ayrıca Câmî'nin irşâdıyla yetişmiş Türkler ve Farslar arasında bu neviden âşıkların olduğunu da söyler. Bununla daha çok kendisini kastettiğini anlayabiliriz. Çünkü *Câmî*'nin irşâdından en çok istifâde edenlerden birisi kendisidir.

İkinci mertebedeki "*havâs aşkı*"nın husûsiyetlerini şöyle anar: Bu aşk âleminde insan, çok çeşitli ıstıraplarla, garip hayaller, hadsiz derecede şaşılacak durumlar, nihayetsiz yorgunluk ve sıkıntılarla karşı karşıya kalır. Bunun en büyük sebebi mâşûkun güzelliğinin nihâyetsizliği, nâz ve istiğnâsının hadsizliğidir. Bununla beraber âşık derd ve şevkle coşkundur. Acz ve niyaz, yanma ve yakılmanın aşırılığından meydana gelen hallere dûçardır.

Bu mertebede olanlar için en büyük makam âşık ve mâşukun imtizâcıdır. Bu hâlin yüksekliğini Nevâyî "Âşık ve mâşûkun imtizâcı vuku bulursa o zaman o hallerin

anlatılması çok müşkildir. O hallerin her biri için kitaplar yazılsa yine o halleri lâyıkıyla anlatmak mümkün değildir."sözleriyle ifâde eder. [103]

Aşkın en yüksek mertebesi olan son bölüm hakkında şunları söyler:

"Aşkın üçüncü kısmı *sıddîklar aşkı*dır. Onlar tecellîyât-ı cemâliyyeye mazhar olan vasıtalardan ayrı olarak hayrân ve mağlupturlar. Müşâhedeyle kendilerini kaybettikleri için şuurları ortadan kalkmıştır. *Şuhûd* ile *istiğrâk*a varmışlar ve o istiğrâktan *istihlâk* makamını elde etmişlerdir. Havâdis rüzgârı felek gülşeninin yapraklarını uçursa, onların ondan haberi olmaz. Yıldızları etrafa savursa onlar ondan etkilenmezler. Duyguları cemal tecelliyâtının sadmelerinden dolayı işlemez. Aşkın galebesinden şevkleri sonsuzdur.

Enbiyâ-yı Mürselîn'in ulaştığı makamlarda, nazarlarını maksûddan almazlar. Melâike-i mukarrebînin geçtiği yere nazarlarını salmazlar. Halleri matlûb bir *cemâl müşâhadesi*, iştigâlleri de onun *sanatlarını ve kemâlini mülâhaza*dır.

Visal meyi kuvvetinden mest, birbiri arkasından gelen *tecelliyât satvet*inden âzâları şikesttir. *Vasl* bâdesinden başka ruhlarına kâm yok. *Hak müşâhedesi*nden başka gönüllerine dinlenmek yok. Aşkta vuslat arzularına erişen ve *"kudret sahibi mülkü çok yüce olan (Allah')ın yanındadırlar."* [104] makamında yer tutan bunlardır. Aşkla vuslat maksûdu hâsıl olan bu tâifeye *vâsıllar* denir."[105]

Nevâyî bu çeşit aşka *Şeyh Ebû Saîd Harrâz*'ı misal olarak verir.

Harrâz'ın da bulunduğu bir Hac mevsiminde, bir çok Hak dostu Arafat'ta münâcat etmekte, her birisi bir murâdını istemektedir. Çoğunun duâsı "İlâhî, bize tevfîkin ile seni bize yoldaş kıl, kendi hakîkatinden mârifet ihsan eyle" şeklindedir. Şeyh Ebu Saîd Harrâz (ks) gözünü gökyüzüne çevirmiş, müstağrak ve mütehayyir beklemektedir. Birisi "Ya Şeyh, duâ bu mahalde makbul ve bütün meşâyih duâyla meşgûl, sen niçin duâ etmiyorsun?" der. Şeyh "Bu halkın duâ ile istediklerinin hepsi,

---

[103] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 106-114.
[104] Kamer, 54 / 55 (terc. Hasan Basri Çantay, **Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim**, C. III, s. 987).
[105] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 115, 116.

hattâ fazlası bana verilmiştir. Ondan duâyla ne isteyeyim? Onlar mârifet istiyorlar benim talebim ise bir müddet gaflettir. Onun vücûd tecellîsinin sadmelerinden yorgun ve bitkinim. Kendi hâlime dönmek için bir nefes mühlet istiyorum. Çünkü onun cemâlinin hayretinden kendimden geçtim, benliğimden eser kalmadı" diye cevap verir.

Nevâyî onun bu sözüyle ilgili olarak "Aşkın son hudûdu burasıdır. Âşıka visâlin nihâyeti bu sözü söyleyinceye kadardır. Âşıklar Hak önünde kabul ehlidirler. Tarîkat ıstılâhında onlar *vusûl ehli*dirler. Bunlara *Hakk'a âşık* denilse olur. *Mahbûb, Hakk'a tâlib* veya *matlûb* adı da verilmektedir." yorumunu yapar.

Ve değerlendirmesini şöyle tamamlar:

Bu yirge yitürse bendesin lutf-ı ilâh
Tahkîk bilür her kişi kim bar âgâh
Kim tapmas anıng alıda mevcûd sivâh
Ol kaldı vü Tingri kaldı Allah Allah"

"İlâhî lutuf, bendesini bu mertebeye ulaştırsa, o kul gerçekte mevcûd *olan*ın kim olduğunu bilir. O *gerçek varlığ*ın yanında ondan başka vücûd bulmaz. Bir o kul kalmış, bir de Allah." [106]

Anlaşılan o ki Nevâyî bir aşk şâiridir. Ulvî duygular, duyguların ulvîsi olan aşkı öne çıkarır. Aşk insanın yaratılış sebebi olduğu gibi, aşkla insan gerçek değerine ulaşır. Aşk Nevâyî'nin şiirlerinde bütün mevzûlara bir ruh gibi sirâyet etmiştir. Gönlü Hak muhabbetiyle hayat bulmuş ve onun ulvî tesirlerinin aynası olmuş gönüllerden böylesi terennümlerin dökülmemesi, şeffaf şeylerin güneşe mukabil gelip de parlamaması demek olur. Bu da inkılâb-ı hakayık olur.

Aşk vâdîsi de geçilince üçüncü makama yani mârifet vâdisine erişilir. Sülûk bu vâdîde devâm eder.[107]

---

[106] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 116, 117.
[107] Nevâyî, **L. Tayr**, 2623.

3. Mârifet

"Nevâyî'de Ulûhiyet" bölümünde değerlendirildi.

Mârifet vadisinden sonra her şeyin ister *ednâ* ister *a'lâ* olsun denk olduğu istiğnâ vâdîsine girilir.[108]

4. İstiğnâ

İstiğnâ lugat mânâsı itibâriyle zengin olmak, zenginlik istemek, ihtiyaç duymamak, tenezzül etmemek demektir. Tasavvufta ise dünya kazancından, malından, şan, şöhret ve makamından alâkayı kesmek ve onlara ihtiyâç hissetmemektir. Sâlikin Allah'ın kendisine kâfi olduğuna inanarak ondan başkasına ihtiyaç duymaması ve tenezzül etmemesidir.

İstiğnâ için iftikar gerekir. Yani bir kimse kendini ne kadar Allah'a muhtaç bilirse o kadar Allah'la istiğnâ eder. Allah'tan istiğna ise câiz değildir.[109]

Nevâyî istiğnâyı, Allah'ın mahlûkâtından müstağnî olması ve kulun halktan müstağnî kalması olmak üzere iki türlü değerlendirmektedir.

İhtiyâcımnı ulustın üz Hudâyâ fakr ile
İyle fakrî kim anga bolmas Hudâga ihtiyâc [110]

beytiyle Nevâyî'nin Allah'tan fakr taleb ettiğini görüyoruz. Fakat öyle bir fakr ki ihtiyâcını değil halktan, Allah'a bile arzından uzak bir fakr taleb etmektedir. Burada zâhir mânâsıyla Allah'a bile arz edilmeyecek bir istiğnâ hali görülmekte ise de aslında fenâ fillâh idealiyle düşünüldüğünde bunun gerçek olduğu görülür. Hak'ta fânî olanlar için fakirlik veya zenginlik mânâsını yitirir. Zenginlik ve fakirlik mâsivâ şartları

---

[108] Nevâyi, **L. Tayr**, 2677.
[109] Seccâdî, a.g.e., s. 38; Ebu Nasr Abdullah bin Ali es-Serrâc et-Tûsî, **Kitâbu'l-Luma' fi'-Tasavvuf**, tashih: Reynold Alleyne Nicholson, s. 411; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimler Sözlüğü**, s. 277; Ethem Cebecioğlu., **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 403.
[110] Nevâyi, **F. Kiber**, 98 / 7.

içindeki vasıflardır. Hakk'ın katında bu vasıfların değeri yoktur. Çünkü Allah her şeyden müstağnîdir.

Nitekim Nevâyî'nin müteâkip istiğnâ değerlendirmelerinde, aynı hakîkati görmek mümkündür:

İstiğnâ makamında yüce olanla, en aşağı olan denktir. Görülen şeyler, zıdlar hepsi itibârîdir. Hakk'ın istiğnâsı karşısında onların hiçbir değeri yoktur. Hepsi de birer itibârî görüntüdür.

Nevâyî "âlemdeki zıtlıklar satranç oyunundaki rakiplere benzerler. Gerçi satranç üzerinde şiddetli bir savaş vardır. Çok zorlu bir muhârebe vardır. Ama satranç tahtasını çekiverince ne savaşanlardan, ne de karşılıklı kinden eser kalır. Her şey bir hiç olur. İşte varlıkların durumu budur." diyerek *"Hakk'ın istiğnâsı"*na bu temsille bakılabileceğini [111] söyler.

Nevâyî'nin açık ifâdesinden de anlaşılacağı üzere bu sonuç Hakk'ın istiğnâsıdır.

Nevâyî, bir de gayrdan istiğnâ talep eder. Gayra karşı Allah'ın istiğnâ vasfıyla vasıflanmak ister. Çünkü onu yaratan Allah müstağnîdir. O öyle bir müstağnîdir ki onun katında her şey eşittir. Büyük küçük birdir. Felekler ve yıldızların onun yanında varlık değeri yoktur. Karıncayla aslanın farkı yoktur. İşte böyle bir Müstağnî'den halka kendisini muhtaç etmemesini ister. Tıpkı ateşe atılınca kendisine yardım etmek isteyen Cebrail'e (as) "Mâdemki bana bunu Allah verdi, benim durumumu da ihtiyâcımı da o bilir. Ben sana muhtaç değilim ki sana ihtiyâcımı arz edeyim." diyen Hz. İbrâhim gibi. O en zorlu halde Allah'tan başkasına hâcetini arz etmemiştir.

Nevâyî halktan istiğnâ ister, ancak Hakk'a ilticâ eder:

Barça hâlimde özüng muhtâcı kıl
İldin istiğnâ nasîbim eylegil

---

[111] Nevâyî, L. Tayr. 2687-2742.

"Bütün ahvâlimde beni kendine muhtâç kıl, halktan istiğnâyı benim nasîbim kıl." diyerek Allah'a yalvarır. [112] Halka kendini muhtaç görmeye gerek yoktur. Çünkü insanın nasîbi için Allah Rezzâk'tır. Rızkı veren o olduğuna göre her şeyi ondan istemeli.[113]

Nevâyî'ye göre istiğnâ makamından sonra girilecek vâdî *tevhîd*dir. Sâlik bu makamda *tecrîd* ve *tecrîd* içinde olmak şartıyla sülûküna devâm eder.[114]

5. Tevhîd

Konu bütünlüğünü açısından "Nevâyî'de Ulûhiyet" bölümünde değerlendirildi. Nevâyî, *tecrîd* ve *tefrîdi tevhîd* kavramı içinde ele aldığı için alt başlık olarak tecrîd ve tefrîdi ele alıyoruz.

a. Tecrîd, Tefrîd

Tecrîd, soymak, mücerred ve soyut hâle getirmek, dünya menfaati ya da âhiret sevâbı için değil sâdece Allah rızâsı için amel etmek, bu uğurda hâl ve makamlara bile değer vermemek, Hak'tan başka olan her şeyden soyulmak ve sıyrılmaktır.

Tefrîd, ferd hâline, yani tek hâle getirmek, şekil hal ve fiil yönünden tek olmak, ameli nefs ve halktan gizlemektir. Müfrid veya müferrid mâsivâyı bırakarak inzivâya çekilen ve sâdece Allah'ı düşünen sâliktir.

Tecrîd zâhirî alâkalardan, tefrid bâtınî alâkalardan kopmak; tecrîd halktan, tefrîd benlikten ilgiyi kesmektir. [115]

Câmî'ye göre sûfî sâdece Allah'a yönelmeli ondan başkasını bilmemelidir.[116] Nevâyî de benzer bir yaklaşımla,

---

[112] Nevâyî, **L. Tayr**, 3409-3417.
[113] Nevâyî, **G. Sıgâr**, XVII/ 6.
[114] Nevâyî, **L. Tayr**, 2743.
[115] Kelâbâzî, a.g. e., s. 167; Sülemî, **Sülemî'nin Risâleleri**, s. 30.; Uludağ, **Tasavvuf Terimleri**, s. 516.
[116] Nicholson, a.g.e., s. 71.

Çü sâlik iyler ise azm-i vâdi-yi tevhîd
Kirek ki minse bu seyr içre merkeb-i tecrîd

"Sâlik tevhîd vâdisine girmeye karar verirse tecrîd merkebine binmesi gerekir." der. Devâmında:

Bu merkeb ü bu sefer kimsege müyesser imes
Ki hâsıl iylemegey âlem ehlidin tefrîd

"Bu binek bu sefer kimseye müyesser olmaz illâ ki âlem ehlinden kendini tefrîd etsin."der. Nevâyî'ye göre bu da yeterli değildir. Ona göre kişi kendini bütün her şeyden tecrîd etmekle beraber kendi varlığından da geçmelidir. [117] Mânevî yükselişin şartı Nevâyî'ye göre açıktır: "Eğer pâyeni yüksek kılmak istersen tecrîd hırkasını giy. Hz. İsâ tecrîdiyle gökyüzünde bu makamı kazanmıştır." der. [118]

Bu hâle Nevâyî şu beytiyle de işâret eder. Bu aynı zamanda Nevâyî'nin kendi dünyasında hissettikleridir:

Sanga sayd olgalı uryân bolupmın
Kaçan yoldı tirikley kuşnı sayyâd

"Avcının avladığı kuşun tüylerini diri diri yolması gibi, ben de sana av olalı çıplak oldum, her şeyden tecerrüd ettim. [119]

Görüldüğü gibi tecrîd ve tefrîd de her şeyi terk vardır. Mâsivâdan tamamen uzaklaşmak vardır. Nevâyî aynı mânâları *tevhîd* içinde daha geniş olarak ele almıştır.[120]

---

[117] Nevâyî, **F. Kiber,** 117. gazel.
[118] Nevâyî, **G. Sıgâr,** 20 / 2.
[119] Nevâyî, **B. Vasat,** 13 / 4.
[120] Ayrıntılar için bkz. : Tezimizde "tevhid" maddesi.

Tevhîd vâdisi geçilince *hayret* vâdisi görülür.[121]

6. Hayret

Şaşmak, şaşırmak mânâsına gelen hayret tasavvufta kalbe gelen tecellî sebebiyle sâlikin düşünemez ve muhâkeme edemez hâle gelmesidir. Hayret ya delilde olur, veya medlûlde. Medlûlde, yani delille varılan Hakk'ın tecellîlerinde temâşâda hayrete düşmek sıddîkliktir.[122]

Hayret, Allah hakkında hırslı olmakla, ümitsiz olmak arasında bir duraktır. Aynı şekilde korku ve rızâ, tevekkül ve recâ arasında bir duraktır. Hayret derin düşüncedir. Allah huzûrunda hakîkat ehlinin ve âriflerin kalplerine gelen hâldir. Allah'ın sun'una, hikmetine karşı duyulan aşırı bir arzudur. Yaşanmadıkça bilinmez.[123] Kemâle ermiş sûfînin idrâki varlık, kulluk vs. gibi her konuda dâimî hayret içindedir.[124]

Nevâyî'de hayret, mânâsına uygun derinlik ve genişliktedir: "Vücûd sahrasına çıkınca etrafında ağaçlar, dallar, çiçekler ve bütün güzellikleri gören gönül, hayrete düşer. Düştüğü hayretle bu bahçenin sâhibini düşünürken hakîkat sırrı inkişâf eder. O da dikkat ve ibretle bakınca her varlığın Hakk'ın zikrinde olduğunu fark eder. Her bir varlığın şükürde olduğunu idrâk eder. Adeta bütün varlıklar coşmuştur, susan sâdece odur."[125]

Varlıkların yaratılış hakikatinde hayrete düşen Nevâyî'nin sığındığı yer ilâhî aşk meclisidir. Sâkîden talebi ilâhî bâde meclisinin kurulmasıdır.[126] Çünkü tevhîd vâdisinden sonra hayret vâdisi görünmüştür. Bu vâdide tâlib halka dilsiz gibi bakar. Aklı başından gitmiş, kendisi ayağa düşmüştür. Gece ve gündüze baksa, gece mi gündüz mü bilmez. Yok ile varın farkına varmaz. Her neye baksa, hayran olur. Bu

---

[121] Nevâyî, **L. Tayr**. 2783.
[122] Süleyman Uludağ, a .g. e., s. 231; Serrâc, **el-Luma'** 421'den naklen.
[123] Edhem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 338.
[124] Mustafa Tahralı, "*Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bâzı Mes'eleler*" Ahmed Avni Konuk'un, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi** adlı eserinin girişi, C.I, s. 41.
[125] Nevâyî **H. Ebrâr**, I. hayret / 34-36.
[126] Nevâyî **F. Kiber**. 11/8.

hayrânlıkla başı döner. Tevhîd makamında elde edilenlerin hepsi yok olmuştur. Bir şey kazanacaksa benliği yok ki, neyi nasıl elde etsin.

Sorsalar kim bar musın ya yok musın
Hiç kaysı ya ikisi ok musın
Bire almas hiç kaysıdın cevab
Bar u yoklukka kıla almas hitâb

"*Var mısın, yok musun, hangisisin; yoksa her ikisi misin?*" diye sorsalar, sorulardan hiçbirine cevap veremez. Var olana veya yok olana hitab edemez.

Geride mi, ilerde mi, nerede olduğunu bilmez. Hayret onu her şeyin dışına çıkarır. Fânî olduğunu veya bâkî olduğunu, mestliğini veya sâkîliğini, benliğinin varlık veya yokluğunu, meçhul veya mâlum oluşunu bilemez. Etrafa baktıkça hayreti artar. "Âşık olduğumu, kime âşık olduğumu da anlamayın." der. Her zerreye bakıp nefy ve isbâttan hayret eder.

Bu makam içre irür asru acab
Bir tükenmey ming kilür utru acab

"Bu makamda şaşılacak pek çok şey vardır. İnsanın karşısına şaşırtıcı şeylerin biri bitmeden bini gelir." [127]

Nevâyî *hayret* makamında şöyle yalvarmak zorunda kalır:

Akıl ve hikmet bana yoldaş olmadı fakat hayret benim canıma kastetti. [128] Ey azametinden hayret ikliminde akılların hayrân olduğu, senden başka ne varsa hep sana hayrândır. Bu hayret müşkilinde benim elimi tut. Bu tahayyür içinde yolumu göster. Hayret içinde benim başımı dönmüş halde bırakma. Beni kendine cezbet.[129]

Hayret vâdisinden sonra son seyr ü sülûk makamı *fakr u fenâ* vâdisi gelir.[130]

---

[127] Nevâyî **L. Tayr**, 2783-2801
[128] Nevâyî **S. İskenderî**, 5235.
[129] Nevâyî **L. Tayr,** 3418-3424.
[130] Nevâyî, a.g.e., 2947.

7. Fakr u Fenâ

Nevâyî'ye göre son makam olarak görülen *fakr u fena,* diğer seyr ü sülûk sistemlerinde son makam olarak görülmez. Son mertebe olarak *tevhîd* kabul edilir. Ancak Nevâyî'nin ele aldığı şekliyle konuya bakıldığında *tevhîd* ile *fakr u fenâ makamları* birbirine yakındır. Her ikisinde de fena fillah'a erişmek mânâsı vardır.

Nevâyî'nin birlikte mütalaa ettiği *fakr* ve *fenâ,* tasavvufta ayrı ayrı değerlendirme konusu olmakla beraber, aşağıda göreceğimiz gibi eş mânâlar da ifâde etmektedirler. Nevâyî kendi tâkib ettiği mesleğin adından sık sık *fakr u fenâ* olarak söz eder. Ayrıntıları kolay işleyebilmek için fakr ve fenâyı ayrı ayrı değerlendirdik.

a. Fakr

Fakr muhtaç olunan şeye mâlik olmamak demektir. Tasavvufta kulun kendinde bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk'a ircâ etmesi; şahsının, amelinin, hâlinin ve makamının Allah'ın lutfu olduğunu kabul etmesidir. Fakr kulun, hiçbir şeye mâlik ve sahip olmadığını, her şeyin gerçek sâhibinin Allah (c.c.) olduğunu bilmesi, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyâcı olmadığını, kendisinin ise dâimâ Cenâb-ı Hakk'a muhtaç olduğunun şuûrunda olması, aynı zamanda mâsivâdan hiçbir şeye kalbte yer vermeyerek sâhip olunan şeyleri Hakk'ın rızâsına sunmasıdır.[131]

Fakr, yoksulluk demek değildir. Dünyaya âit her şeyden müstağnî olmak, onu istememek ve ona bağlanmamak demektir. Bir dervîş dünya zenginliklerine sâhip olabilir. Eğer onlara hiçbir değer vermezse o derviş de fakra mâlik olmuştur. Bu mâlikiyet onun için bir taçtır. Fakat esasen fakr, âlemi terk etmek demektir.[132] Bu anlamıyla fakir, malı olmayan değil, zengin olsa bile, Allah'a karşı âcizliğinin farkına varan derviş mânâsına gelir. Bu anlayıştaki sûfîler malın ve servetin var veya yok oluşunu müsâvî görürler.[133]

---

[131] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, **er-Risâle**, s. 271; Hervi, **Menâzilu's-Sâirîn**, s. 56; Serrâc, **Luma**, s. 47; Sühreverdî, **Avârifü'l-Maârif**, V, 23, 235; Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 190; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarîkatlar**, İstanbul, 1984, s. 93. R.A.Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 36.

[132] Tarlan, **Fuzûlî Dîvânı Şerhi**, c. I, s. 92.

"Kendilerini ne ticâret, ne de alışveriş, Allah'ı anmaktan, alıkoyamaz." [134] *"Onlar yeryüzünde dolaşıp hayatlarını kazanmaya fırsat bulamazlar. Onların hallerini bilmeyen kimse istemekten çekindikleri için onları zengin sanır.* " [135] âyetlerinin işâret buyurduğu kimseler bunlardır.

Câmî, Hakk'a tâlip olanlar zümresi içinde değerlendirdiği *fakir*leri tanıtırken "Bunlar dünya nimetlerinden ve mallarından hiçbir şeye sâhip olmayan bir zümredir. Allah'ın lutfunu ve rızâsını talep uğrunda her şeyi terk etmişlerdir." der. "Sûri ve hakîkî fakr" olmak üzere iki türlü fakr olduğunu belirterek "sûri fakirliğin, kişinin bir şeye mâlik olmaması, hakîkî fakirliğin ise, kulun kendisinde varlık görmemesi, hiçbir şeyi kendine tahsîs etmeme durumuna gelmesi olduğunu belirtir.[136]

Ebu Hüseyin Nûrî de "Fakirin vasfı elinde bir şey bulunmadığı zaman sükûn, bulunduğu zaman başkasını kendine tercih etmektir."demiştir.[137]

Nevâyî'nin anladığı fakrın "maddeten ve mânen Allah'tan uzaklaştıracak her şeyden kendini uzak tutmak" mânâsıyla şekillendiğini görürüz. Varsa maddî varlığını Allah için harcayarak kalbi ondan uzak tutmak, mâsivâ sevgisinden arınmak, Nevâyî'nin öngördüğü fakr anlayışıdır. Ona göre "fakr yolunun esası, varlığı yok bilmek, eldekini de dağıtmaktır. Yani dünyalık ne varsa hem kalbinden hem de elinden çıkarmaktır. [138] Pek çok tarîkat erbâbı her ne kadar dünyevî meşgaleler mubâh olsa bile kendileri bunlarla fazla meşgul olmaktan hoşlanmazlar. Tevekkül ederek yaşarlar.[139] Nevâyî'nin devlet yönetiminde olmasına rağmen maaşı terk ettiğini, elindekilerin hemen hemen tamâmını hayır hasenâta, hatta devlete yardım ederek değerlendirdiğini düşündüğümüzde, fakrı kendi hayatında daha ziyâde kalben dünyayı terk, elindekileri de Allah için sarf etmek şeklinde uyguladığını görürüz [140].

Nevâyî dünya işlerinden uzak kalmak istemiştir. Onun için dünyevî varlık önemli değildir. Fakr çilesini çekmek için mukâvemetinin artmasını talep eder. Maddî

---

[133] H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 40.
[134] Nûr, 24/37
[135] Bakara, 2/273
[136] Câmî, **Nefahâtü'l-Üns**, s. 8.
[137] Kelâbazî, **Ta'arruf**, s. 112.
[138] Nevâyî, **F. Kiber**, 733 / 1, 2.
[139] E. A. Tanevî, **Hakîkatü't-Tarîka (Hadislerle Tasavvuf)**, İstanbul, 1995, s. 48.

imkânlarla oluşan dünyevî rahat ve huzur, sıkıntısız bir hayat onun matlûbu değildir. O fakr içinde sıkıntı ve eziyete tâliptir:

Alem işidin mini melûl it yâ Rab
Fakr imgeki tartarga hamûl it yâ Rab [141]

O, fakrı, aynı zamanda *fenâ* mesleği, mânevî sırlara ulaştıran önemli bir vasıta olarak görür. Bu sebeple gizli sırları kazanmak için fakr hırkasını giymek gerektiğine inanır. Çünkü ona göre gizli sırlar fakr mânâsını yaşayanlara açılmaktadır. [142] Ancak fakr sahrası, çok katı ve keskin bir yoldur. Yolun zorluğu sâliki hatâ yapmaya sürükleyebilir. Sâlik ne kadar dikkat etse de Hak emrini yerine getirirken kusur sâdır olabilir. Onun için dikkatli olmak gerekir:

Fakr deşti ni katık yoldur ki sâlik her niçe
Kılsa dikkat birle Hak emrin edâ taksîri bar [143]

Nevâyî'nin kendi dünyasında fakra verdiği değeri, Peygamberimize salât ü selâmında, Peygamber efendimizin "*fakirlikle iftihâr edişini*" [144] telmîh etmesinden [145] de anlayabiliriz.

Nevâyî benlik duygusunun insanda varlık düşüncesinin kaynağını oluşturduğuna inandığı için, mâsivâdan elini çekmek noktasında önce bu yükten, yani benlikten kurtulmaya çok önem vermiştir. Her fırsatta mânevî yükselişin şartı olarak bu konuyu ehemmiyetle işler. Ona göre fakr vâdisine giren benlik yükünü bırakmalıdır. Çünkü ancak yükünü azaltanlar yolu çabuk kat edeceklerdir.[146]

---

[140] Geniş bilgi için bkz. Tezimizde "Nevâyî'nin Şahsiyeti"
[141] Nevâyî, **Vakfiyye**, s. 36.
[142] Nevâyî, **F. Kiber**, 316/3.
[143] Nevâyî, a.g.e, 192 / 6.
[144] "Fakirlik övüncümdür, onunla iftihar ederim." Hadis-i Şerifi telmih ediliyor. Aclûnî, **Keşfü'l-Hafâ**, C. II, s. 87.
[145] Nevâyî, **Nesâyim**, s.1.

Nevâyî,

Birevge cihândın yitişmes 'anâ
Kim ol tutsa âyin-i fakr u fenâ[147]

beytinde de ifade ettiği gibi "Bir kimse eğer fakr ve fenâ yolunu tutsa ona dünyada sıkıntı ulaşmaz." diyerek mefhum-ı muhâlifiyle dünyevî kaygıların dünyaya verilen ehemmiyet derecesinde ziyâdeleştiğine de dikkat çekmiş olmaktadır.

b. Fenâ

Fenâ, lugat mânâsıyla yok olma, yokluk, geçip gitme; tasavvufî mânâda ise, nefsin bütün ihtiras ve arzularını yok ederek mânevî değişmeye uğramasıdır. Zihnin Allah düşüncesi üzerine teksîfi, bütün, düşünce, fiil ve duygulardan sıyrılması veya fenâ bulmasıdır.

Tamâmıyla kendinden geçme olan fenânın son mertebesi, Allah'ta bâkî olma anlamına gelen bekanın evvelidir. Tasavvufta beka, her türlü iyi huy ve davranışların kulda kalması, beşerî sıfatlardan arınıp, Allah'ın sıfat ve vasıflarıyla mücehhez olma hâlidir. Sâlik önce kendisinden fânî olur, sonra Hakk'ı gördüğü için Hakk'ın sıfatından fânî olur. Nefsinden fânî olan Hak ile bâkî olduğu gibi Allah'ta fânî olan da Allah ile bâkî olur. Allah'ta fânî olma hâline *fenâ fillâh* Allah'ta bâkî olma haline *beka billâh* Bu halde bulunanlara *fânî fillâh, bâkî billâh* denir.[148]

Câmî'ye göre *Allah ile bir olmak,* kalbi bir tek kalb yapmaktır, yani hem arzû, hem irâde, hem de bilgi ve mârifet yönünden kalbi Allah'tan başkasıyla olan alâkalarından sıyırmaktır. Ona göre sûfî, arzû ve irâdesini, murâd edilen her şeyden

---

146 Nevâyî, **N. Şebâb**, 25 / 2; **F. Kiber**, 153 / 6.
147 Nevâyî, **S. İskenderî**, 6603.
148 Fenâ ve Beka konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, **er-Risâle**, s. 67; Kelâbâzi, **Taarruf**, s. 142; Câmî, **Nefahâtü'l-Üns**, s. 128: Serrac, **el-Luma**, s. 427, 433; Şebüsteri, **Gülşen-i Râz**, çev., Abdülbaki Gölpınarlı, s. 40; Kasım Gani, **Tarih-i Tasavvuf der İslam**, s. 374; A. Schimmel, **Tasavvufun Boyutları**, s. 132.

kesmelidir. Bütün bilinen ve kavranan şeyleri zihninden uzaklaştırmalı, düşüncesi sadece Allah'a yönelmeli ve ondan başkasını bilmemelidir.[149]

Fenâ ve beka derecelerine riyâzet ve ibâdet ile ulaşılır. Fenâ aynı zamanda Allah ile olmayı gerektirir. Zaten sûfîlerdeki *fenâ* bir bakıma ebedî var olma, ebedî yaşamaya kavuşma demektir.[150] *Ben kulumu sevince onun gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum"* [151] hadîs-i kudsîsi buna delil olarak getirilmektedir. Yani Allah ile o kadar meşgûl olunur ki nihâyet *benlik* şuûrunu kaybeder. O şuûrun yerine Allah kaim olur. [152]

Fenâ'nın farklı yorumlarına ve bâzı yanlış anlaşılmalara karşı, meselenin doğru vechesini gösteren izâhlar da yapılmıştır:

"Tasavvufun bazı ileri gelenleri tarafından *vasıflarından geçip Hakk'ın vasıflarına girme* şeklinde ileri sürülen fenânın gerçek mânâsı, *kendi irâdesinden Allah Teâlâ'nın irâdesine çıkmaktı*r. Yanlış olan Hakk'ın vasıflarını Hak sanmaktır. Allah Teâlâ kalbe girmez, giren imandır. Bazıları yemeği ve içmeği terk etmekle beşeriyetin yok olup ilâhî sıfatlarla sıfatlanabileceğini zannederler, yiyip içmezler. Halbuki beşeriyet, hiçbir zaman beşerden zâil olmaz. Ancak ahlâk, hakîkat nurlarının tesiri ile değişebilir. Sonuç olarak fenânın aslı, insanın kendisini ve amellerini görmekten geçip bunu Allah Teâlâ'dan bilmek sûretiyle bâkî olmaktır."[153]

Nevâyî'nin fenâ anlayışı yukarda kısmen iktibas etmeye çalıştığımız fenâ anlayışının dışında değildir. O da *fenâ*yı Hak tâlibi için en büyük maksad olarak görmüştür. [154] Ona göre bekaya ermek isteyenler kendilerini fenâya vermelidir. [155] Maksûduna erişmek isteyen maksûdu içinde kendini yok bilmelidir. Bu da makamların en büyüğüdür.[156]

---

[149] Nicholson, **İslâm Sûfîleri (The Mystics of İslâm)**, s. 60, Trc. Mehmet Dağ vd. s. 51.71.
[150] Süleyman Ateş, **Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri**, s. 206.
[151] Buhârî, **Rikâk**, 38.
[152] H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 227.
[153] Serrac, a.g.e, s. 427, 433.
[154] Nevâyî, **F. Kiber**, 30 / 6.
[155] Nevâyî, **L. Tayr**, 2947-2979.
[156] Nevâyî. **S. İskenderî**, 1223. 1224.

Ona göre fenâya erişmek için en büyük engel benliktir. Benlik kafes gibidir. Kafesteki kuşun gül bahçesine ulaşması nasıl mümkün değilse, benlikten kurtulmadan maksada varmak, fenâya ermek mümkün olmaz.[157]

İnsanı aldatan, fenâya mazhâriyeti engelleyen mânilerden birisi dünyadır. Halbuki insan, dünyanın gerçek yönünün farkına varamadığı için kendi kendini oyalamaktadır. Halbuki "dünyanın bütünüyle bir değeri yoktur. Dünya üzerindeki binâ, su üzerine kabarcıktan binâ yapmak gibidir. Su kabarcığından yapılan eve itimad edilmediği gibi, öylesi bir evle avunmak da mümkün değildir. Onun için aslı beka olan fenâ yolunu taleb etmek gerekir.":

Nevâyî taleb kıl tarîk-ı fenâ
Ki su üzredür dehr öyige binâ
Köngülni bu öy birle şâd eyleme
Habâb öyige itimâd eyleme[158]

Fenâ mekteb kabul edilirse o mekteb ehlinden olabilmek için yola düşmek gerekir. [159] Benliğini kendi hüviyetinden kurtarmak isteyen de kendini fenâ ehlinin meclislerine âit kılmalıdır. Ta ki fenâya mazhar olsun:

Bir kişi özni kılur ehl-i fenâ bezmide has
Kim kılur özlügi birle özidin özni halâs[160]

Vuslat isteyen fenâya dalmalıdır. Denize dalmadan inci elde edilmediği gibi fenâya gark olmadan vuslat cevheri elde edilmez:

Bolmayın gark-ı fenâ istemegil gevher-i vasl
Dür tapılmas kişi ta bahrda bolmas gavvâs[161]

---

[157] Nevâyî, **F. Kiber**, 2/7.
[158] Nevâyî, **S. İskenderî**, 6004,6005.
[159] Nevâyî, **F. Kiber**, 49 / 6.
[160] Nevâyî, **B. Vasat**, 24 / 1.
[161] Nevâyî, a.g.e., 24 / 3.

Nevâyî'ye göre dünyevî işlerde, her ne olursa düzenli ve süslü olmasına dikkat edilir. Ama fenâ yolu öyle değildir. Dünyevî mânâda intizam ve düzen orada yoktur. Orada ne düzen, ne süs vardır. Fenâ mesleğinin vasfı intizam ve nakış kayıtlarından, fânilik husûsiyetlerinden âzâde olmaktır.[162] Bir kimse eğer fakr ve fenâ yolunu tutsa ona dünyada sıkıntı ulaşmaz. Çünkü dünyevî kaygılar dünyaya verilen ehemmiyet derecesinde ziyadeleşir. [163]

Nevâyî, fenâ yoluna girenlerin özelliklerini de bildirir:

"Bu yola giren sâlik, âşıktır, inleyendir, meyhâne müdâvimidir, rinddir, bâdeye düşkündür. Dürd-keştir[164], seccâde ve hırka, ayakkabı ve sarık meye rehin verilir. Kalender-sıfattır. Mûgbeçe[165] aşkla onu yakar, *yek renktir.* Ve yek renk olmak aşk şartıdır,[166]

Ona göre fenâ yolunun diğer şartları şöyledir:

Önüne Hak'tan ne gelmişse, başına gelen her şeye râzı olmak gerekir.[167] Mâsivâ nakşını gönül aynasından gidermek gerekir. Eğer mahbûbun gönülde tecellîsi isteniyorsa, buna mutlaka riâyet etmek gerekir.[168] Kendini beğenmişlikten, sûizandan, şüphe ve vesveseden uzak olmak gerekir. Toprak gibi mütevâzi olmalı, yoksa makbul değil, merdûd olunur. [169] Benlik ile bir nisbet kalmayacak şekilde visâl yolunda fenâ olmak gerekir. [170]

Ayrıca bu yolda toprak gibi benlikten uzak kalınmalıdır.. Makam, mevki bu yolda makbul görülmez. Nevâyî işte bu önemli ihlâs sırrına işâret ederek *aşk tarîki* ile *zâhir tarîki* arasındaki farkı dile getirir:

---

162 Nevâyî, **F. Kiber**, 572 / 9.
163 Nevâyî, **S. İskenderî**, 6603.
164 Kadehi sonuna kadar içen, şarapçı, ayyaş. Tasavvufta, aşkı galebe çalan, aşkın heyecan ve coşkusuna tutulan. âşık, tâlib, sâlik. Uludağ, **Tasavvuf Terimleri**, s. 365.
165 Mecûsi çocuğu, meyhanecі çırağı, sâki. Tasavvufta samimi mürîd, talib, âşık. Uludağ, a.g.c., s.,373.
166 Nevâyî, **G. Sıgâr**, 59 / terci, 5.bend.
167 Nevâyî, a.g.c., 90 / 2.
168 Nevâyî, **B. Vasat**, 1 / 7.
169 Nevâyî, a.g.c., 14 / 9.
170 Nevâyî. **F. Kiber**, 91 / 7.

Ey ehl-i zühd biz deyr içinde fenâ toprağı olduk siz de hankâh sofasında, bir diğerinden öne geçme, başkalarından ileri gitme sohbetleri yapınız. [171] Bundan çıkan sonuç, fenâ yolu terktir. Fakat ona göre bu tamâmen her şeyini kaybetmek değildir. Bilakis *kaybettiklerini veren*in mülküne kavuşmaktır. Her şeyin ebedîsini elde etmektir. Eğer fenâ yoluna girip ev bark terk edilse, vuslat yurdu vatan olur. [172]

Nevâyî, Fenâ makamının husûsiyetini Hâce Bahâuddîn Nakşibend'den verdiği bir misalle biraz daha açar:

Hâce Bahâuddîn Nakşibend bir gün yüzünde temizlik eseri olmayan bir köpek görür. Pîr, manevî âlemde kendini onunla kıyaslayınca onu vefâ ehli, kendini vefâsız görür. Köpek, Pir'in önündeki yoldan geçip gidince Hâce onun izine yüzünü koyar. "Şu iz mi, yoksa ben mi daha üstünüm?" diye sorar, cevabını yine kendisi verir. "Ey insafsız o iz ehl-i vefânın ayağından bir nişândır. Sen ise vefâsızlığa etek çekmektesin." der, yeri öper ve ize yüzünü sürer.

Bunun üzerine Nevâyî de şu değerlendirmeyi yapar:

İşte ehl-i hak varlığını böyle yok etti. Fenâ câmından böyle mey içtiler. Benliklerinden yana bir eser kalmadı. Hak vücûdunda beka bulup, vahdet câmına kavuşarak fenâ gürûhuna dâhil oldular. Mutlak Bâkî'ye vâsıl oldular. [173]

Fenâ makamında olanların hallerine misal olarak ayrıca Şeyh Ebü'l Abbas Kassâb'ın tekkesinde geçen bir vak'ayı anlatır:

Bu zâtın hankâhına birisi gelir ve "Çabuk bana istincâ ve tahâret kılacağım bir ibrik getirin!" der. Dervişlerden birisi bir güzel ibrik getirir. Ama adam onu kırar, yenisini ister. Getirirler, onu da kırar. Bir diğerini ister, onu da kırar. Sonunda tekkede bir kap kalmaz. Kendisine artık kap kalmadığını söyledikleri zaman "Gidin, şeyhinize söyleyin, sakalını bana getirsin, temizlik işlerimi onunla göreyim!" der. Şeyh hiç tereddüt etmeden sakalını eline alır, o edepsiz kişinin yanına gider. Bu fenâ karşısında o

---

[171] Nevâyî, **B. Vasat**, 19 / 6.
[172] Nevâyî, **F. Kiber**, 352 / 9.
[173] Nevâyî, **L. Tayr**, 3009-3025.

edebsiz bir herze söz söyleyemez ve secdeye kapanır. Şeyh ona nazar eder, böylece benlik eseri göstermediği için o nâkıs kişinin kemâline vesîle olur.

Nevâyî naklettiği bu hikâyeyi şu sözleriyle değerlendirir:

Rengü nakş u levnden çıkmay kişi
Mümkin irmez munda yitmeklik işi
Fâniyâ mundak fenâ Hak'dın tile
Ta beka tapkay-sın ol ifnâ bile

der. Yani, renk ve nakıştan uzaklaşmadan, yani ona sûret veren onun varlığını oluşturan şeylerden uzaklaşmadan vuslata erişmek olmaz. Ona şahsiyet veren, ona benlik veren şeylerden uzaklaşmadan beka olmaz. Benliği aradan silmek gerekir.

Nevâyî de aynı arzu içindedir. Kendisine seslenerek, "Ey Nevâyî, sen böylesi bir fenâyı Hak'tan iste. Ta ki o yoklukla beka bulasın." der.[174]

Nevâyî'ye göre fenâ yolunun diğer bir özelliği derd çekmektir. Nevâyî bu yolu önemli görür. Ona göre enbiyâ ve evliyânın Hakk'a sunduğu takvâ ve tâat, ibâdet ve riyâzetin kemiyet ve keyfiyeti hayli fazladır; ama Hak için sıkıntı ve ıstırap çekmekle kulluk edenlerin miktarı diğerlerine göre azdır. Dolayısıyla sâlikin Hakk'a en güzel hediyesi onun için yanmak, derd çekmek ve fâni olmaktır. Kendini Hakk'a âşinâ kılmak isteyen bu yola baş vurmalıdır.[175]

Benlikten geçilerek girilen fenâ yolunda yol dardır. Eğer o yolun sâhibi, tevfîkini yâr etse, yol hadsiz derece açık olur. İlâhî tevfîk olursa, sâlik kolayca fenâ fillâha mazhar olur. Fenâ yolundaki kolaylık Hakk'ın tevfîkini yâr etmesidir. [176]

Nevâyî, fenâ ile ne anlamak gerektiğini daha da açar. Meselenin bir başka vechesini daha gösterir. Ona göre fenâdan maksad tıpkı pervâneler gibi Hakk'ın varlığında yok olmaktır. Mumun etrafında dönen pervâneler kendilerini ateşe atarlar.

---

[174] Nevâyî, **L. Tayr**, 2980-3009; Nevâyî, **S. Seyyâr**, s. 392.
[175] Nevâyî, **L. Tayr,** 2400,2401,2402, 3059-3066.
[176] Nevâyî, **F. Kiber**, 307 / 8.

Her biri yandıkça ondan lezzet alır. Nevâyî'ye göre bu şerhi zor olan ve nakli de câiz olmayan bir hakîkattir. Çünkü şûle şerhini dil ile anlatmak mümkün değildir. Kişi yanmadıkça yanmanın ne olduğunu anlayamaz:

Her biri köygençe andın taptı kâm
Şerhi düşvâr irdi vü nakli harâm
Şûle şerhin til bile kılmas kişi
Köymegünçe hırkatin bilmes kişi

Nevâyî misali biraz daha genişletir. "Pervâne şûleye kendini pervâsızca verince kendisi de şûle olur. Böylece azâları da tertemiz olur. İşte o zaman maksadı hasıl olur. Maksûd içinde yok olunca, o yok olmak içinde maksûdun kendisi olur. Ondan bir nefes çıkmaz ve böylece hakikatten haber almış olur. Demek ki hakîkatlerin açılması için yanmak gerekir. Kül olmadıkça murâda ermek mümkün değildir:

Bir bu kim köymey anga yitmes küşâd
Bolmagunça kül tapa almas murâd

Nevâyî kendine seslenerek "Ey Fâni[177] sen en iyisi fenâ sözünden dem vurmaktansa vuslata ererek fenâ ateşinde yan. İlâhî mumun etrafında pervâne gibi dönüp kendini dîvâne gibi ışığa bırak. Varlık elbisenin atkı ipinden bir nişân kalmazsa, yani varlığını yok ederek benliği terk edersen, maksadına ulaştın demektir. Varsın bu mâcerayı halk bilmesin.":

Fâniyâ laf-ı fenâ urmagnı koy
Vasl ile kâmın fenâ otıga köy
İvrülüp şem' otıga pervâne- vâr
Özni taşla şûlega dîvâne-vâr
Kalmagandın song vücûdıngdın nişân
Hilkat içre târ ü pûdıngdın nişân
Boldı çün kâmıng revâ maksûd ara
Bilmese il bilmesün ol mâcerâ [178]

---

177 Nevâyî'nin diğer mahlâsı.
178 Nevâyî, **L. Tayr,** 3027-3058.

der.

Benliği yok etmek Hakk'ın varlığında fânî olmaktır. Onun,

Minlik ü sinlik aramızdan kitip
Kalgasın sin ok aradın min kitip

"Benlik ve senlik aramızdan gitsin Ben aradan çekileyim sadece sen kalasın."[179]sözünde bu mânâ vardır. Nevâyî, Hakk'ın vuslatına kavuşmak zor olsa da onun yolunda, onun sevdâsıyla ölmek de hoştur.[180] diyerek meseleyi en hissî şekline ircâ eder.

Tarîkat âdâb ve erkânına rağmen düşülebilecek birtakım olumsuz durumlardan Nevâyî uzak durmak ister. *Sülûk, zühd takvâ, hankâh, halvet, zikir, seccâde* bütün bunlar öze inilmedikçe, sâdece resmî bir görüntüden ibâret kalırsa tâlib fenâya eremez. Bu sebeple :

Bolardın özümni halâs eyledim
Ki ta hâsıl olgay fenâyî manga

"Bunlardan kendimi kurtardım ta ki bana fenâ hâsıl olsun." der.[181] Ona göre fenâ ehli de aynısını yapmıştır. Bu bakımdın geçici ömürde necât yolunu bulanlar fenâ ehli olmuştur. Öyleyse onların kâfilesine yetişmeye çabalamak gerekir.[182] Nevâyî'nin uyarısı bu konuda devam eder: "Gönlün bâkî devlet istiyorsa o zaman fenâ elde et. Bu sebeble ki bilge tabiatlılar fânî dünyaya meyl kılmazlar."[183] der.

Nevâyî, her hayrın kendisine ancak Allah'ın ihsânıyla yetişeceğine inandığı için ona şu münâcâtını arz eder:

---

179 Nevâyî, **L. Tayr,** 3474, 3475.
180 Nevâyî, a.g.c., 3137-3138
181 Nevâyî, **G. Sıgâr,** 59, terci, 3. bend, 1-9.
182 Nevâyî, **F. Kiber,** 254. Gazel, aynı eser, 101 / 9.
183 Nevâyî, a.g.e., 302 / 7.

"Ya Râb, fenâ ehli senin vâsıllarındır. Bilirim ki benliği yok etmeyince, âlem-i fenâdan fâni olmadıkça, hatta fenâyı da yok bilmedikçe senin vuslatına erişilmez. Sen Nevâyî'ye de fânîlikten nasîbini ver. Ta o da beka hazînesinde zenginlik bulsun. Sen kendi varlığında onun benliğini yok et. Yokluktan Nevâyî'ye bir vücûd ver. İşte o zaman o hayât bulacak, visâle erecektir."[184]

Münâcâtı ma'kes bulmuş, sonuç onun açısından olumludur. Çünkü Nevâyî fenâya yetişmiş, mâsivâyı gözünden silmiştir. Benliğini aşkla fenâya vermiş hebâ etmiştir. Böylece vuslata ermiş, sevgili de cemâlini ona açmıştır. Fenâ fillâha eriştiği için vasıtalara artık ihtiyaç kalmamıştır. [185] Gözünde Hak'tan başkası yoktur. Gözünde ne menzil, ne sığınacağı bir yer, ne ev bark hiç biri yoktur. Ne canından bir eser, ne de gönlünden bir nişan kalmıştır. [186]

Nevâyî'nin bir sistem içinde takdîm ettiği *Taleb, Işk, Mârifet, İstiğnâ, Tevhîd, Hayret, Fakr u Fenâ* yollarından oluşan Seyr ü sülûk kavramları burada sona ermektedir. Şimdi Nevâyî'nin yukardaki sisteme almadığı ancak tasavvuf klasiklerinde "*Seyr ü sülûk*" kavramları içinde değerlendirilen Nevâyî'nin de ele aldığı diğer kavramları ele alıyoruz.

B. Diğer Seyr ü sülûk Kavramları

1. Mücâhede ve Riyâzet

Mücâhede ve riyâzet birbirine yakın anlamlı iki kavramdır. Mücâhede nefsi iyiliğe zorlamak, riyâzet da nefsi bu işe alıştırmaya çalışmaktır. İşin başı mücâhede, devâmı riyâzet, nihâyeti de müşâhededir.

---

[184] Nevâyi, **L. Tayr** , 3462-3468.
[185] Nevâyi, **B. Vasat** 43/ müseddes 5. altılık
[186] Nevâyî. **F. Kiber**, 371.

Bütün mutasavvıflar bu vazifeyi ihmâl eden mürîdin sûfiliğin ilk bilgilerini dahi öğrenemeyeceği fikrinde birleşirler. Mücâhedenin esası nefsin alıştığı şeylerden alıkonması, ihtiraslarını gemlemeye teşvik edilmesi, gururun kırılması, cefâ ve meşakkata katlanmasıdır.

Nefis tezkiyesine ermek için yapılan mücâhede ve riyâzetin genellikle kabul edilen görüşe göre üç esâsı vardır. Kıllet-ı taâm (açlık ve az yemek), kıllet-ı menâm (az uyumak), kıllet-i kelâm (az konuşmak). Bunlara bâzan *halvet* veya *uzlet* denilen *çile* ve *erbaîn* de ilâve edilmektedir.[187]

Nevâyî de riyâzet ve mânevî mücâhedeyi seyr ü sülûkün vasıtaları arasında görür ve çeşitli yönleriyle değerlendirir:

"Hakk'a teveccühte bâzan insanın mizacı aynı hâli koruyamaz. Bâzan takvâ hisleri yanında fiska da meyil olabilir. Kısaca mizaç istikâmetini koruyamaz. Bu değişken hal, herkeste olan ve mâni olunamayan bir durumdur. Çünkü bu insandaki nefis ve ruhtan kaynaklanır. Sâlik eğer nefsâniyyetini selb edip ruhâniyet onda gâlip olursa o zaman vakti hoş olur.

Ancak nefsâniyet öldürülemiyor, çeşitli hallerin tesirinden kurtulmak mümkün değilse, yani mizâcda istikâmet kaybolmuşsa, onun çâresi *riyâzet ve mürşide teslimiyet*tir bu hastalık riyâzetle şifâ bulur. Pir onun hastalığına göre bir ilâç verecek ve şifâya kavuşturacaktır. Pîrin mezkûr hastalığa da tedbîri riyâzettir. [188] Kısaca bu yolda tasfiye, riyâzetle mümkün olur. Hayvaniyetten, nefsaniyetten çıkılıp ruhaniyete ulaşılır. [189] Çünkü riyâzet manevî feyizlerin kaynağıdır. Riyâzetsiz olarak beşerî duygularla feyz elde etmek mümkün değildir. Bu mümkün olsa bile herkese nasîb olmaz. [190]

---

[187] Kuşeyrî, **Risâle,** s. 97; Hucvirî, **Keşfül Mahcûb**, s., 467; Kelabâzî, **Taarruf**, s. 202; Gazâlî, **İhyâ** , C. III, s. 99; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 236; Hasan Kâmil Yılmaz, a.g.e., s. 191; Nicholson, **The Mystics of İslâm,** s. 35.

[188] Nevâyi, **L. Tayr**, 1746-1766.

[189] Nevâyi, a.g.e, 3185, 3186, 3187.

[190] Nevâyî. **F. Kiber**, 241 / 3.

Kişi tefrika ve gönül perişanlığından riyâzetle kurtulabilir. [191] Nevâyî'ye göre riyâzet, manevî faydaları yanında ayrıca perhîzdir, sıhhat sebebidir. Nebîler, velîler, hikmet ehli kişiler nefislerinin arzularına aldanmayıp yaşamak için yetecek kadar yeme içmeye dikkat etmişler, riyâzeti bir hayat düsturu hâline getirdikleri için vücudları sıhhat ve âfiyette geçmiştir."[192]

2. Halvet ve Uzlet

Nefsin terbiye ve tezkiyesinde başvurulan yollardan *halvet* veya *uzlet*, tasavvufta, günahtan uzak kalmak, ihlâsla daha fazla ibâdet etmek için, halktan ayrılıp bir köşeye çekilmektir. Buna *inzivâ* da denir. Görünürde halvet halktan ayrılmak, gerçekte ise kalpten mâsivâyı çıkarmak, riyâ, gıybet, çirkin ahlâk ve kötü amellerden kurtulmaktır. Halvetten murâd kalb evini Allah'ın gayrından temizlemek ve Hakk'ın sayısız nimetlerini düşünerek kendinden geçmektir.

Halvet, insanların şerrinden uzak kalmak için değil, kendi şerrini insanlara dokundurmamak niyetiyle olur. İnsanı ihlâsa sevkeden en önemli vasıtalardan birisi halvettir. Halvet ve uzlet her ne kadar aynı anlamda kullanılırlarsa da uzlet biraz daha genel, halvet ise daha özel anlamlıdır. Uzlette süresi ve sebebi belli olmayan bir yalnızlık ve halktan uzaklaşma vardır. Halvetteki yalnızlık ise sürelidir. [193]

Hz. Peygamber (sav), peygamberliğinden önce Hirâ mağarasına gider, orada ibâdet ederdi. Ramazan ayının son on gününde de îtikâfa çekilirdi. Bu ilk halvet tatbikatlarını teyiden "*Kırk gün Allah için ihlâsla amel edenin kalbinden diline doğru hikmet pınarları akar.*" [194] buyurmuşlardır.[195]

Nevâyî de halveti, kalpten mâsivânın silinmesi ve halka karışmamak şeklinde anlamıştır. Ona göre seyr ü sülûkte mesâfe kat edebilmek için önce gönülde inzivâ

---

[191] Nevâyî, a.g.e, 746.
[192] Nevâyî, **S. İskenderî**, 3585-3587.
[193] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 101; Mekkî, a.g.e., C. I, s. 98; Gazalî, a.g.e., **İhyâ**, C. II, s. 208; Hucvirî, a.g.e., s. 123; Kâşânî, **Istılâhât-ı Sûfiyye**, s. 161; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 310; Uludağ, a.g.e., s. 543. Süleyman Ateş, **İslâm Tasavvufu**, s. 202; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarîkatlar**, s. 61.
[194] Acluni, a.g.e., C. II, s. 224.

gerekir. Nevâyî'nin bu yolda olana tavsiyesi gönül halvetinin gayrın talebinden temizlenmesi, inzivânın önce gönülde gerçekleşmesidir.[196]

Nevâyî, gönül huzuruna kavuşmanın şartını *tarîkat pîr*inden sormuş, onun cevabı, "Devrinde yaşayan insanlarla ülfeti terk et." olmuştur:

Asûde sıfatlıg tiledim pîr-i tarîkat
Devrân ilining ülfetidin terk buyurdı [197]

Buna binâen o da şöyle der: "Asayiş dilesen, âlem ehline hemdem olma, zaman ehli ziyan ehlidir. Her kim onlara yakınlaşırsa, Hak'tan uzak düşer. Her kim onlardan uzak olursa, Hakk'ın yakınlarıyla karşılaşır. [198] Onun için akıllılar, sultanların lûtfuna itimâd etmezler. [199] Yine bu sebeble sultanların dergâhından uzak olmak, hakanların meclisinin kenarında kalmak, hatta çevresine de yaklaşmamak güzeldir. Çünkü hikmet ehli, sultanları ateşe benzetmiş, uzağında durursan faydalanırsın, içine düşersen yanarsın, demişlerdir."[200]

Nevâyî uzleti gönülden, samimî olarak istemiş: "Kişi halktan kaçıp dağ eteğini mekân tutsa ve altına yatak olarak da sert taş serse ne hoş olur." [201] diyecek kadar uzlet arzusunda olmuştur.

Nevâyî özellikle ömrünün ileri yaşlarında uzleti daha çok aramıştır. Elli yaşında yazdığı anlaşılan bir gazelinde gönlüne hitâben "Ey gönül şimdi bir köşe tut ve vaktini ibâdetle geçir. Ömrümden elli yıl geçti, artık sükûnet bulmalıyım. Zâten acele edecek dermânım da kalmadı. Elli yılda isyandan başka bir şey yapmadım. Elli yıl daha ömrüm olsa, isyân ve günahtan başka elimden gelmez.

Lutf edip ya Rab ki iman baylıgın kılgıl nasîb
Kim helâk itmiş amel müflislıgıdın hacletim[202]

---

[195] Hucvirî, a.g.e., s. 123.
[196] Nevâyî, **B. Vasat**, 1/6.
[197] Nevâyî, **F. Kiber**, 614 / 6.
[198] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 193.
[199] Nevâyî, a.g.e., s. 147.
[200] Nevâyî, a.g.e, s.156, 157.
[201] Nevâyî, **F. Kiber**, 585 / 6.

"Ya Rab bu sebeble bana îman zenginliği nasîb et. Çünkü amel müflisliğinden dolayı duyduğum utanç beni helâk etti." der.

Nevâyî uzlet arzusundan vazgeçmez. Her şeyden çekilerek ferâgat köşesinde bir yer tutup halkı unutmayı, halkın da onu unutmasını ister. [203]

O halveti *terk-i terk* boyutuna kadar yükseltir. Gönüldeki bütün putların, hattâ put olarak gördüğü *tevbeye güven*in de kırılmasını ister.[204] Hülâsâ sâlik, fenâ yolunda, bütün varını yoğunu, zerre zerre ne varsa hatta taat, zühd, kâr ve zararını, bütün varlığını, gönlünden çıkarmalı, *fenâ* ateşine atıp tertemiz olmalıdır. [205] Çünkü zühd, takvâ, hankâh, halvet, zikir, seccâde bütün bunlar özde olur. Görüntüden ibâret kalmazlar.[206]

Bu konuda *İbrâhim Edhem*'i misal olarak verir. Hak yolunda tâcını, tahtını, mülkünü her şeyini terk eden Edhem *zamanın kutbu* tarafından imtihan edilir. Kutub yolda kendisine bir yumruk vurur. Edhem "Senin beklediğin karşılık Belh'de kaldı." der. Fakat İbrahim Edhem hâlâ Belh'i unutmadığı için *nâ-tamâm* olarak görülür. Yıllar geçer aynı imtihan tekrarlanır. Bu defa *mana sultanı*ndan dan bir nefes söz çıkmaz. İmtihan edenler sevinçle bunu haber vermek için Mekke'ye giderler. Çünkü Edhem asıl şimdi şahlığa ermiştir. Nevâyî İbrâhim Edhem'le ilgili değerlendirmesini şöyle tamamlar:

Gayr yâdı könglide ta bar idi
Perde yanglıg mâni-i esrâr idi
Könglidin bi'l-külli zâyil boldı ol
Perde kopkaç piş-gehga taptı yol

---

202 Nevâyî, a.g.e.411 / 7,8,9,10.
203 Nevâyî, **F. Şirin**, s. 508 / 78.
204 Nevâyî, **F. Kiber**, 77 / 7.
205 Nevâyî, **L. Tayr**, 2125-2136.
206 Nevâyî. **G. Sıgar**, 59 /terci. 3.bend. 1-9.

"Gönlünde gayr yâdı vardı, perde gibi sırların görünmesine mâni oluyordu. Gönlünden ne varsa uzaklaştı, böylece gönlünden perde kalkıp huzûra yol buldu.[207]

Görüldüğü gibi *taleb*le başlayıp *fakr ve fenâya* kadar yükselen seyr u sülûk, Nevâyî'de, masivâyı terk ettikten sonra bütün varlığıyla Hakk'a yönelmek esası üzerinde inkişaf etmektedir. Ancak seyr ü sülûk sâdece zihinde, kalbde cereyan eden bir hissediş olayı değildir. Onu tamamlayan fiilî unsurlar vardır. Sülûk bu esaslarla bütünlük kazanmaktadır. Bundan sonraki bölümde, Nevâyî'nin seyr ü sülûk için gerekli amelî ve ahlâkî esaslara bakışını sunmaya çalışacağız.

---

[207] Nevâyî, **L. Tayr**, 2138.-2163.

IV. NEVÂYÎ'DE TASAVVUFUN AMELÎ VE AHLÂKÎ KAVRAMLARI

Seyr ü sülûk mücerred bir vak'a değildir. Onun kalbî, ruhî, hissî ve vicdânî boyutlarının yanında amelî ve ahlâkî birtakım esasları da vardır. Mutasavvıflar seyr ü sülûkün fiilî esaslarını sistemleştirerek yedi, on, yüz gibi belli sayılarda ifâde etmişlerdir. Bu esasların sayıları ve maddeleri sûfîden sûfîye, tarîkattan tarîkata değişiklik gösterir. Tasavvufta bu esaslara riâyet etmeyen ne kadar gayret etse de vüsûlden mahrûm kalır. "*Usûlsüz vüsûl olmaz.*" sözü bunu anlatır. [1]

Nevâyî, seyr ü sülûkün bu fiilî esaslarını "*Hamîde Ef'âl*" ismi altında ele almıştır.

A. Hamîde Ef'âl

Nevâyî'nin isimlendirmesinden anladığımız kadarıyla, o bu esasları ahlâka dönük fiilî esaslar olarak görmüş, bu sebeble "*övülen, beğenilmiş fiiller*" anlamına gelen *Hamîde Ef'al* adını vermiştir.

Hamîde Ef'âl, aded olarak *usûl-i aşere* sisteminde olduğu gibi on tanedir. Bunlar: 1. Tevbe, 2. Zühd, 3. Tevekkül, 4. Kanâat, 5. Sabır, 6. Tevâzu ve edeb, 7. Zikir, 8. Teveccüh, 9. Rızâ, 10. Aşktır. *Usûl-i aşere* olarak tanınan sistem içindeki *uzlet, murâkabe* burada yoktur. Nevâyî bu iki esâsın yerine *tevâzu ve edebi* bir madde sayarak ele almış onlara bir de *aşkı* ilâve etmiştir.

Mahbûbu'l Kulûb adlı eserinde, mezkûr kavramları bütünlük içinde ayrı ayrı ele alan Nevâyî, aynı konuları parçalı olarak başka yerlerde de işlemiştir. Nevâyî'nin bu tespitlerini ele alırken evvelki bölümlerde olduğu gibi, önce ilgili kavramlar hakkında umûmî kanâatleri nakledeceğiz, sonra da Nevâyî'nin fikirlerini değerlendireceğiz.

---

[1] Geniş bilgi için bakınız. Necmüddin Kübrâ, **Usûl-i Aşere**, s. 44; Gazâlî, "*El-Kavâidü'l-Aşar*", **Mecmû'u Resâil**, s. 429; Sühreverdî, a.g.e., s. 535; Serrâc, a.g.e., s. 433; İbrahim Düzen, a.g.e., s. 160;

1. Tevbe

"*Hamîde ef'âl*"in birincisi olan *tevbe,* her türlü kötü halden, iyi hâle, eğrilikten doğruluğa dönmektir. Tevbe kalb aynasını günahların kir ve pasından temizleme muâmelesidir. Tevbe makamların başı ortası ve sonudur. Sâlik ömrü boyunca tevbeden ayrılamaz. Tevbe etmemek, Allah'ı, onun hukûkunu, nefsin kusûrunu bilmemekten ileri gelir.[2]

Allah (cc): "*Ey müminler, felâha ermeniz için hep berâber Allah'a tevbe edin.*" âyetiyle felâh bulmayı *tevbe*ye bağlı kılmıştır. [3] Diğer bir âyette de "*Ey nefislerine karşı aşırı haksızlık eden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Doğrusu o çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*" buyurmuştur.[4]

Hz. Peygamber (s.a.v) de "*Ey insanlar, Allah'a tevbe edin ve ondan mağfiret dileyin, çünkü ben günde yüz defa tevbe ederim.*" [5] "*Adem oğullarının hepsi günah işler. Günah işleyenlerin en hayırlısı tevbe ve istiğfar edenlerdir.*" buyurur.[6]

Zü'n-Nûni'l-Mısrî "Halkın tevbesi günahlardan, hasların tevbesi gafletten olur." En-Nûri de "Tevbe azîz ve celîl olan Allah'tan başka her şeyden dönmedir." demiştir. Bir adam Râbia-i Adeviyye'ye: "Benim çok günâhım var acaba tevbe etsem kabul edilir mi?" diye sorar. Râbia: "Hayır, o seni affederse tevbe edersin. O seni affetmedikçe tevbe edemezsin, tevbe senden değil, ondan sanadır." diye cevap verirken tevbedeki bir başka boyutu yansıtmıştır. [7]

Sülemî, **Sülemî'nin Risâleleri**, nşr., Süleyman Ateş, Ankara, 1981, s. 23; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 144; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 543.

[2] Süleyman Ateş, **İslâm Tasavvufu**, İstanbul, 1992, s. 158; R. A. Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 30

[3] Tevbe ile ilgili diğer ayetlerden bazıları için bkz: Bakara, 2 / 160; Al-i İmrân, 3 / 89; Nisâ, 4 / 16; Mâide 5 / 39.

[4] Zümer,39 / 53.

[5]. Buhâri, **Da'âvât**, 3; Müslim, **Zikir**, 41; İbn-i Mâce, **Edeb**, 57.

[6] İbn-i Mâce, **Zühd**, 4251.

[7] Kuşeyrî, a.g.e. s. 91-97.

Mutasavvıflar tevbe için üç şartı gerekli görürler. Bunlar da yapılan günahlardan pişman olmak, derhal günahlardan dönmek, bir daha günah işlememeğe kararlı olmaktır."[8]

Nevâyî makbûl ve matlûb tevbeyi *hakîkî tevbe* olarak değerlendirir. Ona göre *hakîkî tevbe*: Zemmedilmiş, çirkin fiillerinin farkına vararak Cenâb-ı Hakk'ın ihsânıyla o fiillerden kaçınmak, benlik gafletinden uyanmak, kulluğa lâyık olmayan ahvâlinin farkına varmaktır. Lüzumsuz işlerini kınamak, gizli ayıplarının farkına varmak, çirkin fiillerden utanmaktır. Rezil işlerden başını öne eğmek, beşeriyet inadını kesmek, nefse uymayı terk etmektir. Ona göre tevbe, şekavet yolunun sonu, hidâyet caddesinin başıdır. İyi halli temiz ahvâlli olanların beşeriyet iktizâsınca yoldan çıkmalarından sonra Allah'ın tevfîkiyle tekrar yola dönmeleridir. Tevbe edenler istiğfar ederek daha önce işlediklerinden af dilemeli, dürüst olmayan fiillerine çeki düzen vermeli ve kendisine yakışmayan işleri terk edip hakîkat yoluna girmelidirler.

Nevâyî'ye göre tevbe tarîkat ehlinin birinci maksadıdır. Sâlikin tevbeyle erdiği saâdet kat'iyyen kendinden değildir. Allah'ın kime isterse verdiği bir fazlıdır Bu saadet ise kişiye bir vesîle ile ulaşır. [9]

Nevâyî, mâhiyet ve değerini ortaya koymaya çalıştığı *Hakiki tevbe*ye, *Abdullah b. Mübârek*'in tevbesini örnek gösterir. O zât vaktiyle bir mahbûbeye âşık olur. Bir kış gecesinde, o mahbûbenin evinin dibinde onu görme ümîdiyle farkında olmadan sabahlar. Okunan sabah ezânını yatsı ezânı zanneder. İşin aslını anlayınca kendi kendine düştüğü perişan durumdan utanır. Gönlünde hakîkat nurları yanar ve tevbe eder. Riyâzet ve sulûke gayret eder, sebât eder. Az vakitte *Mekke* ve *Medine*'nin *şeyhü'l-meşâyihi* olur.

Hikâyenin sonunda tevbenin insana kazandırdığı makama, Abdullah b. Mübârek'i kasdederek:

---

[8] Geniş bilgi için. bkz., Serrâc, a.g.e., s. 43; Kuşeyri, a.g.e., s. 91; Hucviri, a.g.e., s. 115; Mekki, a.g.e., C. I, s. 178; Gazali, **İhyâ**, C. IV, s. 5; Sühreverdi, a.g.e., 234; Muhasibi, a.g.e., s. 60; Curcânî, a.g.e., s. 70; Abdulkadir Geylani, **Fethu'r-Rabbânî**, Beyrut, 1403, s. 19; İbn Kayyûm el-Cevzi, **Kitâbu't-Tevbe**, Beyrut, 1412, s. 6; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 162. Süleyman Ateş, a.g.e., s. 159.
[9] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 73, 74.

Tevbe'i kim anıng sa'âdetidin
Bir kul oglı bu pâye kesb itkey
Kim anga şâhlar kul olgaylar
Munga özlük bile niçük yitkey

"Bir tevbe ki onun saâdetinden, bir kölenin oğlu kendi kendine yetişemeyeceği bir pâye kazandı ve şâhlar ona kul oldular." [10] der.

Tevbenin önemli şartının ciddî nedâmet olduğunu hatırlamak gerekir. Kişi ya işlediği bir günâha mukabil pişmanlık gösterir veya mü'minin kemâlini gösteren bir iç muhâsebe ölçüsüyle kendini dâimâ günahkâr görür. Kişinin kendisini hatâlı kabul etmesi bir kemal halidir. Peygamberimizin günahsızlığı Cenab-ı Hak tarafından ilân edilmiş olmasına rağmen [11] her gün yüz kere tevbe etmesi dikkat çekicidir. İşte bu makbûl nedâmet hâlini Nevâyî'de de görürüz:

Kaysı takvî hırmenin fısk otıdın köydürmedim
Kaysı tevbe nahlini nefs ilgidin sındurmadım
Yâ Rab öz tevbemga yoktur itimâdım sin meger
Tevbe birgeysin ki min aytıp becâ kiltürmedim

"Fısk ateşi ile yakmadığım takvâ harmanım, nefis eliyle kırmadığım tevbe fidanım kalmadı. Yâ Râb benim kendi tevbeme itimâdım yoktur, meğer sen bana tevbe veresin. Çünkü ben ettiğim tevbeleri bozdum." [12] Nedâmetini sürdürür:

"Elli yılda isyandan başka bir şey yapmadım. Elli yıl daha ömrüm olsa isyan ve günahtan başka elimden gelen olmaz. Yâ Râb bu sebeple bana îman zenginliği nasîb et, çünkü amel müflisliğinden dolayı duyduğum utanç beni helâk etti." [13] diyerek pişmanlığını ortaya koyar. Aslında bu ömür boşu boşuna harcanmış bir ömür değildir. Zühd ve takva içinde geçmiştir. O ise hâlâ kâmil insanda görülecek mânevî pişmânlık hâlet-i rûhiyesi içindedir:

---

[10] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 75, 76, 77.
[11] Fetih 38 / 2.
[12] Nevâyî, **F. Kiber**, 427 / 1, 9; **M. Kulûb**, s. 207.

Dirig kim karıdım zühd ü fakr lâfı bile
Velî işim yaşurun barça cürm ü isyândır.

"Yazık ki kuru kuruya zühd ve fakr sözlerini tekrarlayarak yaşlandım. Halbuki işim gizlice bütün cürm ve isyân idi.": [14] "Ey Nevâyî sabâhın akşam oldu. Dünyân karardı. Hiç durmadan ağla ki günah defterin o temiz gözyaşları ile yıkansın. Dökeceğin göz yaşları belki günahlarının affına vesîle olabilir." [15] der. Ancak tam bir ümîde, hâli müsade etmez:

"Amel defterim o kadar cürümle kararmıştır ki onu gözyaşlarıyla bile ağartmak mümkün değildir. Hatta öyle ki büyük deryâya o defteri bırakıp onunla yıllarca yıkasan, deryâ kararır da amel defterim ağarmaz [16] Benim amel defterim günahlarla kararmıştır, pâk değildir. Yüzüm gibi *âh*ım onu kapkara kılmıştır. Eğer onu suyla yıkasalar, yahud ateşe bıraksalar suyun temizliğini, ateşin de parlaklığını giderir." [17] diyerek ilahi rahmetin afla tecellîsini bekler.

Nevâyî, kendi hâlinden şaşkındır, çünkü kendisini çok âsî, mest, perîşan görür. aNefsin hâkimiyetine girmiş, hevâsına mağlûb olmuştur. Sıdk ve safâsını yitirmiştir. Canı isyanda gönlü fisk ehline bağlanmıştır. Yaptığı amelleri yetersiz görür. Yaptıklarını da riyâyla karışmış görür. Bu utançtan kendisine hayâtı fazla görür. Bütün bu dertlere karşı derman olarak *kâmil tevbe* etmek ister. Zâlim nefsinin elinden kendisini kurtarması için Allah'a yalvarır. [18]

Nevâyî, mânevî pişmanlıklarında, gönülden yakarışlarında samîmîdir.[19] Çünkü gönlü derdle alevlenmiş, yaşlı gözleri pınar olmuştur. [20] Nevâyî ne kadar hatâlı olsa da inanır ki Allah cefâkâr değildir. Gerçi Nevâyî'den sayısız hatâ sâdır olmuştur, ama Allah'ın atâ denizi o hatâlardan daha geniştir. Bütün günahlarına rağmen Allah'ın

---

[13]Nevâyî, **F. Kiber,** 411 / 7, 8, 9, 10; 612 / 6; **S. İskenderî,** 3465, 3466, 7391.
[14] Nevâyî, **F. Kiber,** 136 / 7.
[15] Nevâyî, a.g. e., **F. Kiber,** 566 / 9.
[16]Nevâyî, a.g. e., 704 / 1, 2.
[17] Nevâyî, a.g. e., 724 / 1, 2.
[18] Nevâyî, **L. Tayr,** 61, 62, 63, 85, 89, 90.
[19] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 207.
[20] Nevâyî, a.g. e., s. 191.

rahmetinden ümîdini kesmeyecektir. Çünkü hatâlar katre ise Allah'ın afvı, lutf u keremi deryâ gibidir. Katre temiz olmasa da denize karışınca temizlenir.

Keremdin eyleseng cürmümni nâ-bûd
Sanga yoktur ziyân köptür manga sûd

"Keremiyle Allah günahını silse Allah'a zararı yoktur, ama Nevâyî'ye faydası haddinden fazla çoktur."[21]

Nevâyî'ye göre günahtan kurtulmanın kolay yolu tevbedir. Zâten günah pisliğinden kimse mâsum değildir. Kişiden günah sudur etmese Allah'ın afv ve mağfireti kime çâre olacaktır. Bu sebeble af, günah varsa söz konusu olur.[22]

Tevbenin kabûlü ve günâhın affina Hz. Adem'i misal olarak verir. İlgili hâdisenin ayrıntılarını, kendi üslûbunun derinliği ve güzelliğiyle süsleyerek işler.[23]

Sonuç olarak Nevâyî'ye göre nefisten zulüm ulaşsa, yani kişi günâha bulaşsa, nedâmet kapısını açmak, Hak sığınağına kaçmak, tevbe eteğine el vurmak ve tevbe üstünde de merdâne durmak gerekir.[24]

2. Zühd

Hamîde ef'âl'in ikincisi zühddür. Tasavvuf kaynaklarında zühdün bir çok târifi yapılmıştır. Genel mânâda zühd, âhirete yönelmek için dünyâdan el etek çekmek, Hakk'a teveccüh etmek için, dünyâdan da âhiretten vaz geçmek, maddî açıdan zengin olsa bile, gönülde mal mülk sevgisine yer vermemek, helâl ve mübâhın ihtiyaçtan fazla olan kısmını terk etmektir. Ne varlığa sevinmek, ne de yokluğa üzülmektir.[25]

---

[21] Nevâyî, **F. Şîrîn,** s. 511 / 111, 112, 115, 117.
[22] Nevâyi, **L. Tayr**, 1724, 1725, 1726, 1728.
[23] Ayrıntılar içi bkz.: Nevâyi, **L. Tayr**, 1731-1745.
[24] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 149; **L. Mecnûn,** 3484, 3485.
[25] Geniş bilgi için bkz., el-Mekkî, a.g.e., C. I, s. 49; Kuşeyrî, a.g.e., s. 115; Serrâc, a.g.e., s. 46; Gazali, **İhyâ**, C. IV, s. 178 ; Suhreverdî, a.g.e., 234; Kelâbâzi, a.g.e, s. 109; Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 173; Kasım Gani, a.g.e., s. 273; H. K. Yılmaz, **Nefs Terbiyesinde Açlık ve Az yemek**, İstanbul, 1985, s. 13.

Zühd, elin dünya mal ve mülkünden beri, kalbin de onların peşine düşmekten geri durmasıdır.[26] Zühd, Allah Teâlâ'dan başka her şeyden yüz çevirmektir.[27]

Hz. Peygamber (sav)'in insanların en zâhidi olduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği gibi kendisine pek çok fetihler nasip olmuş, bol miktarda dünya malı elinden geçmiş, buna rağmen, âile efrâdının nafakasını temin için, zırhı bir yahudide rehin iken vefat etmiştir.[28] Yine Hz. Âişe (ra), *"Hz. Peygamber (sav) in evinde, bâzen bir ay müddetle ateş yanmadığını ve bu müddet içinde nafakalarının, kuru hurma ile sudan ibâret olduğunu"* haber vermektedir." [29]

Nevâyî'ye göre zühd, denî arzuları terk, nefsin aşağılık heveslerini öldürmektir. Mal ve şöhret meylini gönlünden koparıp atmaktır. Bu gibi arzuları kırmak için kendine çeki düzen vermek, kabul ümîdiyle riyâzet yolunu tutmak, nefsin bütün dâvâlarını unutmak, şerîat caddesinde merdâne durmak ve tarîkat vâdisine derdli olarak ayak atmaktır.

Başını riyâ secdesine indirmemek, belki o tarz taâti hayal bile etmemektir. Gözünü bütün nâ-mahrem yüzünden korumak, dilini bütün nâ-meşrû sözden tutmaktır. Mâlâniyâta karşı sağır olmak, elini meşrû olmayan şeylerden çekmektir. Ayağını halka gelip gitmekte aksak kılmak, halka sert konuşmakta dilsiz gibi olmaktır. Ağıza nefsin temennî ettiği şeylere karşı oruç tutturmak, nefse her şeyden ümîdini kestirmektir.

Az yemek, halvete ülfette devamlı olmak, kelâmsız uzlete devam etmektir. Gece ibâdetinde sebat kılmak, zikirde dâim olmaktır.

Sâlik bu makamı zorlukla elde eder, fakat hilkati riyâzet nûruyla nefsâniyet kirlerinden temizlenir. Gönül evine mârifet mumundan nûr erişir, o nûrun ışığı onun gönlünü mesrûr eder. İbâdetin neticelerine ulaşmaya, riyâzetin faydalarından nasîblenmeye başlar. Feyzlere mazhar olur. Feyz kadehlerinden içmeye kanmaz, zevk kadehlerinden cüra çekmekten usanmaz. [30]

---

[26] Suhreverdî, a.g.e., s. 234.
[27] Kuşeyrî, a.g.e., s. 117.
[28] İbn Seyyidi'n-Nas, **'Uyunu'l-Eser Fî Fünuni'l-Mağazi ve'ş-Şemâil ve's-Siyer**, Beyrut, t.s. II, 334
[29] Müslim, **Zühd,** 26; Tirmizi, **Cennet,** 34; İbn Mace, **Zühd,** 10.
[30] Nevâyî **M. Kulûb**, s. 77, 78.

Nevâyî'ye göre eğer âhiret arzu edilirse murâdı terk etmek gerekir. Dünya murâdı gibi nefsine âit isteği de terk etmek gerekir. [31] Nevâyî, "Gurûra götüren zühdden, tevbeye götüren fisk daha iyidir."[32] diyerek meselenin daha ileri boyuttaki hassas noktalarına işâret eder.

Nevâyî zühdî hayâta misâl olarak Mevlânâ Şemseddin Mudevça (ks)'nın ahvâlini anlatır. *Cam* vilâyetinde bir mescidde, otuz yıl gündüzü oruçla, geceyi ibâdetle geçiren bu zât, abdest almak dışında dışarı çıkmamış, halktan bir şey almamıştır. Peygamberimizin Uhud'da iki dişinin şehîd olmasından dolayı ona benzemek için dişlerinin tamâmını kıran pîr, otuz yıl, altında bir hasır ve başının altında da bir kerpiçle idâre etmiştir. Mirzâlardan biri o vilâyetten geçerken bu zâtın mezkûr ahvâlini öğrenince onun ziyâretine gider. Mevlânâ'nın üstünde eski bir hırka ve başında eski bir börk vardır. Mirzâ bu hâli görünce gönlüne acımak düşer. Yalvar yakar bir miktar dirhemi muhtaç durumunu gördüğü Mevlânâ'ya vermek ister. Mevlânâ "Ben kendime şunu âdet etmişimdir ki hiçbir şeye ihtiyâcım yoktur. Eğer bunu senin hatırın için alsam bana söyleyin ki ben bu parayı ne yapayım ve nereye saklayayım? İkrâmınız için memnun oldum, ancak kabul etmekten beni mâzûr tutun." der.

Mirzâ bu sözü ağlayarak dinler, yer öpüp çıkar. Nevâyî, *"Özi bu fakirga mundak takrir kıldı"* diyerek Mirzâ'nın bunu kendisine bizzat anlattığını ifâde eder. *"Bir nice vakittin songra bu fakir hem Mevlânâ hıdmetiga müşeref bolup sîretini bu tarîk bile muvâfık taptım belki artugrak hem."* diyerek kendisinin de epey zaman geçtikten sonra Mevlânâ'nın huzûruna gitmekle müşerref olduğunu ve pîrin hâlini, Mirzâ'nın kendisine anlattığı gibi, hattâ daha ilerde gördüğünü söyler.

Nevâyî'nin zühd isteyenler için niyâzı, Hak Teâlâ'nın, bütün muhtaç tâliblere o gül bahçesinden bir nefes ve o kokulardan bir kokucuk nasîb kılmasıdır. [33]

Nevâyî'nin husûsî hayâtında da imkânları yerinde olmasına rağmen rahat bir hayat yaşama arzusunda olmadığını görürüz. Elindeki arâzileri boş kalmaması için

---

[31] Nevâyî **F. Kiber**, 551 / 9, 11.
[32] Nevâyî **M. Kulûb**, s. 162.

ektirmiş, çıkan mahsûlu olduğu gibi dağıtmıştır. O maldan ancak kendi ifâdesiyle onu *soğuk sıcaktan koruyacak bir elbise alacak miktârı*yla iktifâ etmiştir.[34] Çünkü Nevâyî dünyâda nefsine âit bütün nasîbinden el çekmiştir. Kaldı ki bu dünyânın nîmetlerine bedel yetiştirmek mümkün değildir. [35]

3. Tevekkül

Nevâyî'nin, *hamîde ef'âl*in üçüncüsü olarak değerlendirdiği *tevekkül*, onun müstakil ele aldığı amelî unsurlardan bir diğeridir.

Tevekkül lugatta güvenme, bel bağlama, vekîl tâyin etme, havâle etme mânâsına gelmektedir. Tasavvufta ise, işi Allah'a bırakmak, sebeplere tevessül ettikten sonra sonucu Allah'a ısmarlamak, Allah'tan gelene râzı olmak, Allah'a güvenmek, insanların elindekinden umudunu kesmektir.[36]

Allah, insanlara *Herhangi bir iş konusunda önce insanlara danış, istişâreden sonra karar verip azmedince Allah'a tevekkül et!* [37] âyetiyle tevekkülün usûlünü öğrettiği gibi, Hz. Peygamber (sav) de *Allah'a gerçek anlamda tevekkül etseydiniz, Allah kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de rızıklandırırdı.. Nitekim kuşlar sabahleyin kursağı boş çıkar, akşamleyin kursağı tok dönerler.* [38] hadîsi ile tevekküldeki ince sırrı bildirir.

Tevekkülün ilim boyutu kalb ile tasdik, dil ile ikrâr, hâl boyutu teslîmiyet ve tevekküldür.[39] Dinin yarısı tevekkül, öteki yarısı inâbedir (tevbe). Çünkü din istiâne (Allah'tan yardım dileme) ve ibâdettir. Tevekkül istiânedir, inâbe de ibâdettir. Hasan Basri (rh) "Kim tevekkül ve kanâatla rızâ gösterirse kendisi istemeden eşyâ onun

---

[33] Nevâyî **M. Kulûb**, 79, 80.
[34] Nevâyî, **Vakfiyye**, s. 29.
[35] Nevâyî **F. Kiber**, 698, Mukatta'a, 2. Beyit.
[36]. Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., 162; Muhâsibî, **Riâye**., s. 78; Sülemî, **el- Mukaddimetu fi't-Tasavvuf ve Hakikatihi**, ş.y., 1407, s. 40; Muhâsibî, **Adâbu'n-Nufûs ve Yelîhi Kitâbu't-Tevehhum**, Beyrut, 1408, s. 141; Mekkî, a.g.e., C. II, s. 2; Gazalî, **İhyâ**, C. IV, s. 227; Gazalî, **Mükâşeftu'l-Kulûb**, Beyrut, 1416, s. 297; Serrâc, a.g.e., s. 51; Hucviri, a.g.e., s. 119; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 167; Kasım Gani, a.g.e., s. 286; Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 42.
[37] Al-i İmrân, 3 / 156.
[38] İbn-i Mâce, **zühd**, 14; Tirmizî, **zühd**, 33; İbn Hanbel, **Müsned** , 1/30, 52.

ayağına gelir" demiştir. Ancak tevekkül sebebleri bütünüyle terk değildir, bilakis sebeblere riâyetten sonra netîceyi Allah'tan beklemek ve Allah'ın verdiğine de râzı olmaktır. Sebeblere yapışmadan oturmakla tevekkül olmaz, bu tenbelliktir. Tevekkül Hz. Peygamber'in hâli, çalışmak da sünnetidir.[40]

Tevekkülü mutasavvıfların değişik şekilde yorumladıklarını görmekteyiz. Hastalığın tedâvisini tevekküle aykırı sayanlar bulunduğu gibi rızık için sebeblere tevessülü de tevekküle aykırı görenler olmuştur. Ancak buradaki tedbîri terk, tedbîre güvenmeyi terk mânâsıyla anlaşılmış ve öylece de tatbik edilmiştir. [41]

Tevekkül için birtakım dereceler de tespit edilmiştir. Bunlardan *birincisi* Allah'a, kendi vekîline güvendiği gibi îtimad, *ikinci derece*, çocuğun annesine îtimâdı gibi Allah'a yönelme, *üçüncü derece* ise, kulun Allah'a, ölünün yıkayıcıya teslimi gibi teslim olmasıdır.[42]

Nevâyî'ye göre tevekkül, Hak yolunda, vâsıta olan sebebleri ortadan kaldırmaktır. Vesîle hicâbını def kılmak ve sebepleri aracılıktan reddetmektir.

Hakk'ın kudreti karşısında sebeblerin hiçbir değeri yoktur. Kazâ meş'alesi yanında, sebebler kıvılcım gibi sönük kalır. Tevekkül vâdisine ayak atanların azık dertleri olmaz. Onlar Hakk'ın ihsân sofrasından nîmetlenirler. Onlar varlığa sevinmez, yokluğa üzülmezler.

Her şey Hak'tandır ve kimse kimsenin nasîbini yemez . İnsan istemese de Allah ona nasîbini yetiştirir. Bunu anlayanlar rızık için sıkıntı çekmekten kurtulurlar.

Rızık için kesb ihtimâmı tevekkül kusûrudur, maîşet için sa'y etme yakîn fütûrudur. Hakk'ın Rezzâk'lığını bilen rızık için üzülmez, Onun taksim ediciliğini bilen, rızkının az veya çokluğu için söz demez. O bütün canlılar, vahşî hayvan ve kuşların rızıklarına kefildir. Karınca ve çekirgenin rızkını veren, senin rızkını vermez mi?

---

[39] Gazali, **İhyâ**, C. IV, s. 227.
[40] Süleyman Ateş, **İslâm Tasavvufu**, s. 287-289.
[41] H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 172.

Kazâ kaleminin coşkuyla yazdığını geri çevireyim diyen, karada gemi yürüteyim, diyen gibidir. Tevekkül ehli olanlar, bütün sebeb ve vasıtalardan göz yummuş ve "*Allah'a tevekkül etsinler.*" [43] âyetinin deryâsına dalmış, rızık yetiştirici Hakk'ı bilmiş, rızık verici olarak ona inanmışlardır. Onlar tereddütten uzaktırlar. Tevekkül sahrasına ayak basıp maksûd kâbesine vâsıtasız varmışlardır.

Kim ki kat' itse tevekkül kademi birle tarîk
Yagın u sil anga muzî imes berk ü harîk

"Kim ki tevekkül ayağı ile yol kat etse yağmur, sel, şimşek ve yangın ona ezâ vermez." [44]

Nevâyî, "Gerçi rahatlık ve sevinç tevekküldedir. Fakat ihtiyatlı olmak şarttır. Tevekkülde gaflet güzel düşmez."[45] der ve hakikî tevekküle misâl olarak *Şeyh İbrahim Sitenbeh (ks)* ile ilgili bir vak'ayı anlatır: Şeyh, müridi ile birlikte yanına bir şey almadan Hac yoluna koyulmuştur. Yolda, Şeyh mürîdine, yanına bir şey alıp almadığını sorar. Mürîdin cevâbı "hayır"dır. Şeyh az sonra tekrar sorar, çünkü kendi ayağında bir ağırlık hissetmekte, rahat yürüyememektedir. Mürîdi, yanına sadece nalin ipi aldığını, nalinindeki ip koparsa onu kullanacağını söyler. Şeyhi de, mâdem ki nalinin ipi şimdi sağlamdır, yanına aldığını bırak, der. Murîd istemeyerek emre uymak zorunda kalır. Bir müddet sonra nalinin ipi kopar.

Mürid hem kopan ipi nalinden çekip şeyhine göstermek, hem de kendisini zorladığı durumdan dolayı onun kusûrunu hatırlatmak maksadıyla eğildiğinde ayağının dibinde bir sağlam ip görür. Yol boyunca hal böyle devam edince murîd de tevekkülünü düzeltir.[46]

Hülâsa ona göre *fakr* yoluna girmek isteyenler tevekkül etmelidirler. Nevâyî:

Fânî ol fakr ister olsang kim irür maksad muhâl

---

[42] Yılmaz, a.g.e., s. 173; Süleyman Ateş, a.g.e., s. 290.
[43] "İnananlar Allah'a tevekkül etsinler." İbrahim, 14 / 12.
[44] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 81, 82.
[45] Nevâyi, **S. İskenderî**, 6811, 6812.
[46] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 83, 84.

Yolga çun koygay kadem reh-rev tevekkül kılmayın[47]

"Eğer fakr istersen benliğini yok et. Tevekkül kılmadan bu yola adım atıp yola gidenin maksada erişmesi muhaldir." der.

Netîce olarak Nevâyî'nin, *tevekkülü*, mâsivâdan bir şey ummamak, yalnız Allah'a güvenmek ve dayanmak şeklinde anladığını görülmektedir. Nevâyî'nin, "sebebleri tamâmen ortadan kaldırmak" merkezli tevekkül düşüncesiyle "sebeblerin müessiriyetini nazardan ve kalpten silme"yi kasd ettiğini düşünüyoruz. Başka bir değerlendirmeyle onun *tevhîdi*, fiilen ve hâlen yaşamayı arzu ettiğini ve buna muvaffak olduğunu söyleyebiliriz. Sultan Hüseyin Baykara'nın yanında, kendisine tedbirlerin danışıldığı birinci derece devlet adamı kimliğiyle vazîfe yapan Nevâyî'nin, sebebleri ortadan kaldırmak düşüncesi ancak bir mânevî kemal hâliyle îzâh edilebilir.

4. Kanâat

Nevâyî *"Hamîde hasletler"in* dördüncüsü olarak *kanâati* ele alır. Kanâat, elde bulunanla yetinmek, Allah'ın verdiğine sabredip râzı olmaktır. Bir başka ifâdeyle çalışıp çabalayarak bütün gayretini sarf ettikten sonra ele geçene râzı olmaktır. Hırs göstermemek, kısmetinden fazlasını istememek, helâl ve elde olanla yetinmek, harama teveccüh etmemek, alışılan şeyleri kaybetme hâlinde bile sızlanmamak, huzûr içinde olmaktır. Hak'tan neye mazhar olunursa ona şükretmektir. Çoğa sevinip aza üzülmek kanâat değildir.[48]

Kanâat kavramı, Kur'an'da lafzen değil mânâ olarak vardır. Zîra, *"Erkek ve kadından her kim inanmış olarak iyi bir iş yaparsa, onu hoş bir hayatla yaşatırız, onların ücretini yaptıklarının en güzeliyle veririz."* [49] âyetindeki *"güzel hayât"* tâbiri "kanâat" olarak açıklanmıştır. Ayrıca *"İslâm'a iletilip kendine yetecek bir rızk ile*

---

47 Nevâyî, **F. Kiber**, 503 / 6.
48 Geniş bilgi için bkz. Gazalî, **Mükâşefetu'l-Kulûb**, s. 142; Kuşeyri, a.g.e., s. 159; Sühreverdî, a.g.e., 123; Necmüddin Kubrâ, a.g.e., s. 51; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 180.
49 Nahl, 16 / 97.

yetinen kişiye ne mutlu."[50] *"Kanâat bitmez mal, tükenmez hazînedir"*[51] Hadîsleri de kanâatten kast edilen mânâya açıklık getirmektedir.[52]

Nevâyî'ye göre kanâat "ibâdet kuvveti hâsıl oluncaya kadar gıdâlanmak, ondan fazlasının hevesini hayalden gidermektir. Yoksulluk ile nefsi incitmek, mahrumluk ile kuvve-i şeheviyyeyi pejmürde tutmaktır."

Ona göre kanâat "bir çeşmedir ki suyunu almakla kurumaz ve bir hazînedir ki sermâyesi harcamakla eksilmez. Bir tarladır ki tohumu izzet ve şevket meyvesi verir. Bir ağaçtır ki dalı istiğnâ ve hürmet meyvesi verir.

Gönül onunla ferahlanır. Göz ondan parlaklık elde eder. Kanâatkar dervîşin kuru ekmeği, tamahkâr şâhın zengin sofrasından daha tatlıdır.

Şâh odur ki almadan verir. Gedâ odur ki dağıtmayıp yığar. Kanâat eden ister şâh ister gedâ olsun tereddütten âzâd olur.

Kanâat, kendisine sığınıldığında insanı nefsin şerrinden kurtaran bir hisar gibidir. Üzerine çıkılınca dost ve düşmandan insanı müstağnî kılan dağ gibidir. Kanâatta gönül hoşnutluğu, tama'da sıkıntı ve rezâlet vardır." [53]

Kanâatın mâhiyet ve değerini mahâretle ortaya koyan Nevâyî'nin doğrudan kanâate teşvîk ve tavsiyeleri de vardır:

"Kanâat hazînesi tükenmez. Bunu elde etmeye çalış. Kulübesinde kanâat sâhibi derviş, tama eden şâhtan üstündür. Şâh başına taç koyan değil, ihtiyâc hissetmeyendir. İzzet ister isen kanâat iste, çünkü izzet mesnedi kanâat üzerindedir."[54]

---

[50] İbn Mace, **Zühd,** 9; Tirmizî, **Zühd,** 35.
[51] el-Hindi, **Kenzü'l-Ummâl,** a.g.e., III, 780.
[52] H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 181.
[53] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 85, 86
[54] Nevâyî, **H. Ebrâr**, VII. Makale, s. 55.

Nevâyî, sonunda minnetini çekmek zorunda kalınacağı için, insanların ihsân ve ikramlarından uzak durma gereğine işâret eder. Hatta bu ikrâmlar Hükümdar Cem'den gelse, cömertlikle şöhret bulmuş Hâtem'den [55] de olsa fark etmez. Bu sebeple,

Sınık sifâl ki mey dürdin içkeli tapsang
Kabul iylemegil câm-ı saltanat Cemdin
İligge kirse kurug nan ma'âş üçün çikme
Neşât nimetining minnetini Hâtemdin

"Kanâatın kırık testisinden arta kalan meyi bulsan, Cem'in saltanat kadehinden sana ikram edileni kabul etme. Eline kuru ekmek girmişse, bundan sonra geçim kolaylığı için, Hâtem'in minnetini çekme." [56] der.

Nevâyî yine kanâata teşvîk sadedinde "Hak hazînesini boşalmış görmedikçe halkın malını çok görerek onlara tama etme. Hak hazînesi tükenmeyeceğine göre isterse sana daha fazlasını vermeye muktedirdir." [57] diyerek nefsi iknâ edici hakîkatlere başvurur.

Uyarıcı hakîkatleri serdederken "Halkı hor kılan tamâdır. Kanâatin dâima izzet verici olduğunu unutma ."

İlni hor iylegen tama bilgil
Dâyimâ 'azze men-kana' bilgil [58]

diyerek "Kula yakışanın Hak taala'ya itâat, aza kanâat " [59] olduğunu "Kanaatle nisbeti olanın halk içinde izzet ve tevâzusu ile tanınacağını, tama ve hırsla ülfeti olanın ise, iyi kötü herkesin içinde zillet ve horlukla hatırlanacağını" [60] ifâde eder:

---

[55] Arap kabileleri arasında cömertliğiyle tanınmış olan İbn Abdullah b.Sa'd'in lakabıdır. Tay kabilesinden olduğu için "Tay, Tayyî, Tâî" nisbet olunan Hâtem, Peygamberimiz zamanında yaşamışsa da onun peygamberliğine erişememiştir. İskender Pala, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü,** s. 219.
[56] Nevâyî, **F. Kiber**, 702 / Mukatta'.
[57] Nevâyî, a.g.e., 742 / müfred.
[58] Nevâyî, a.g. e., 758/ müfred.
[59] Nevâyî, **Münşeât**, s. 81.
[60] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 87.

Nevâyî "Sâlikin, dünyânın en câzibeli unsurlarından mal sevgisini gönlünden çıkarması gerektiğine" inanır. [61] Bu konuda Şeyh Ziyâretgâhi'nin (ks) kanâatini ve kanâatla elde ettiği izzeti misal verir:

"Şeyh ne hediye ne nezir kabul etti. Ne de sultanların bahşişlerini aldı. Kendisine mîras kalan küçük bir arâzînin bir kısmına meyve dikti. Bir kısmına da ekin ekti. Ekinleri sulamak için bizzat kendisi bel vurarak su yolu açıyordu. Böylece kendi geçimini kendi eliyle sağlıyor ve Hakk'a ibâdetle meşgûl oluyordu. Bu kanâati neticesi olarak *"Kanaat eden izzzet bulur"* hükmü ile öyle bir yere geldi ki Herat sultânı, meşâyih, ulemâ ve yakîn ehli onun ziyâretine giderlerdi. Onun eşiğinin toprağını öpmek ile fahr ederlerdi. Onun zirâat ekmeğinden veya meyve sofrasından her ne vakit ellerine düşse gözlerine sürüp, koyunlarına koyup teberrüken şehre, çoluk çocuklarına getirirlerdi. O teberrükten yiyenler âhiret necâtını ümîd ederlerdi." der.[62]

Nevâyî'ye göre sözün özü, "kanâat istiğnâ sermâyesidir; şeref ve izzet gömleğidir." [63]

5. Sabır

Sabır, acılara katlanmak, elem veren belâlara karşı sızlanmayı terk etmektir. Üzücü bir olay karşısında, kendine hâkim olmak, kızgın davranışlara girmemek, dili şikâyetten, uzuvları yanlış hareketten korumaktır. Başa gelen sıkıntı ve belâlara karşı yakınmamak, Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmamaktır. Nefse haz veren şeylerden uzaklaşma, haramlardan sakınma ve dînî emirleri yerine getirmede sebat göstermektir.[64]

Kur'anda sabır ehli övülmüş, âhirette sayısız ve hesapsız karşılık görecekleri haber verilmiştir [65] Hz. Peygamber (s.a.v.) de *"Mümin kula isâbet eden hiçbir hastalık, üzüntü ya da daha küçük bir olay yoktur ki Allah o musîbet ile kulun günahlarından bir*

---

[61] Nevâyî, **L. Tayr,** 1856-1898.
[62] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 88.
[63] Nevâyî, a.g. c., s. 166.
[64] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyri, a.g.c., s. 183; Mekkî, a.g.c., C. I, s. 193; Serrâc, a.g.c., s. 49; Gazali, **İhyâ,** C. IV, s. 59; Gazâlî, **Mükâşefetü'l-Kulûb** , s. 18; Hucviri, a.g.c., s. 118; Cürcâni, a.g.c., s. 131; Maverdî, a.g.c., s. 276-288; Kasım Gani, a.g.c., s. 283; Seccâdî, a.g.c., s. 297; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 163
[65] Bkz., Nahl, 16/96; Bakara, 2 / 153, 155; Kasas, 28 / 54 ; Enfâl, 8 / 46.

kısmını silmesin."[66] *"Allah bir kuluna hayır dilerse, günâhının cezâsını dünyâda verir."* [67] buyurarak Hak'tan gelen musîbetlere sabırlı olmanın mümin için ehemmiyetini belirtmişlerdir.

Mutasavvıflar, "Sabır, Allah Teâlâ'dan bir çıkış kapısı açmasını beklemektir. Sabır, sabırda sabretmektir. Sabır bir temizleyicidir, eşyâ onunla temizlenir. Belâ ve musîbete sabreden insan, günah kirinden temizlenir. Allah evliyâsına belâ ile değil, belâya evliyâ ile eza eder."[68] gibi değerlendirmelerle, sabır hakkında, bir hayli mütâlaalar serd etmişlerdir.

Nevâyî de "Hamîde Ef'âl"den saydığı *sabrı,* musibetlere karşı sabır, günahlara karşı sabır, ibâdetlerde sabır olarak özetleyebileceğimiz kısa, özlü, secili ve etkileyici ifâdelerle dile getirmiştir.

Ona göre sabır, "Kendini nefsânî hazlardan ve cismânî nîmetlerden çekmektir. Nefsi ibâdet mihnetinde hapsetmek, ayağını riyâzet zorluğunda sâbit tutmaktır. Hak yolu uğrunda ne işitip gördüyse tahammül kılmaktır.

Sabır, acıdır, ama faydası çoktur. Katıdır, ama belâ gidericidir. Elini sabır eteğine vurup da murad bulmayan nâ-murâd yoktur. *Sabır ferecler miftâhı, bendler fettâhıdır.* Yani ferah hallerin anahtarı, insanı engelleyen her çeşit aşılmaz sedlerin ve bağların açıcısıdır.

Sabır, sohbetiyle usandıran, fakat sonunda murâda erdiren arkadaşa benzer. Sabır, yürüyüşü yavaş, fakat sonunda menzile erdiren at gibidir. Ağırdan alan, ama sonunda emniyetle yere indiren baht gibidir.

Sabır, incitici, acı sözlü, ancak sonunda maksada kavuşturan nasîhatçı; acı ilâç veren, ancak sonunda hastanın kendisinden sıhhat bulduğu tabîb gibidir. Aşk ehli onun anılmasına kızar, lâkin sonunda onunla vuslata erer. Ayrılık ehli yâdından nefret eder,

---

[66] Müslim, **Birr**, 52; Tirmizi, **Cenâiz**, 1.
[67] Tirmizi, **Zühd**, 56; İbn Hanbel, **Müsned**, C. IV, s. 87.
[68] Kelâbâzi. a.g.e., s. 110.

lâkin nihâyette onunla visâle erer. Sabır, ayrılık gecesi gibi karanlık ve uzun, ama sonu visal sabahıdır. Hac yolu gibi zorlu ve uzak, ama nihâyeti ikbâl kâbesidir.

Âfetle dolu, zorlu, çöl yolu geçen Hızır gibi, sabredenin nasîbi âb-ı hayât olur. Sabır yükünün şiddetini çekenlerden biri Eyyûb Nebî (as), zorluğunu taşıyan kâmillerden biri Muhammed-i Arabî'dir (asv)."

Sabır, ondan daha zahmetlisi olmayan, lâkin katlananın nasîbine hazîne çıkan işkence gibidir:

Aceb rencî ki andın sa'b yok renc
Velî çikken kişinin behresi genc [69]

Sabrın sonunda erişilen mükâfâta Nevâyî, bir âşığın hâlini örnek verir:

Bir bîçâre bir dünya güzeline âşık olmuş. Haddini aştı diye zavallıyı zindana atmışlar. Ancak âşık aşkından vazgeçmemiş. Sonunda meydanlığa çıkarıp üzerinde bir kucak dolusu sopa kırmışlar. İşkencenin şiddetiyle zavallının derisi soyulmuş, her tarafından kanlar akmış, etraf kan gölüne dönmüş. Nihâyetinde adamlar yoruldukları için işkenceye ara vermişler. Onlar gidince adam ağzından parçalanmış bir dirhem çıkarmış. Meğer zavallı adam işkence anında meftûn olduğu güzelin orada olduğunu fark ettiğinden ağzına koyduğu o dirhemle işkenceye katlanmış. İşkenceler onun dayanma sınırını aştığında o da parayı ısırır, onun acısından diğer işkencenin acısını duymaz, böylece işkenceye tahammül gösterirmiş.

Ortalık tenhâlaşınca uğrunda işkenceye maruz kaldığı sevgili yanına gelmiş, yaralarını temizleyip ona şefkat göstermiş. Böylece âşık, sonunda hayal edemeyeceği devlete konmuş, uğrunda işkenceye katlandığı mahbûbun iltifâtına, hayal edemeyeceği bir saâdete kavuşmuş.

Nevâyî sonunda olayı şöyle değerlendirir: "Bütün bu devlet, onun sabrının sonucu idi. O zorluk şiddetine tahammülü onu özge mükâfâta eriştirdi."[70] der.

---

[69] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 89, 90.

Nevâyî için, bütün üzüntü hallerinde sabır *ve* şükür sığınılacak yerdir. O, başa gelen her ilâhî kazâdan sonra şükür yerine şikâyetle ne elde edildiğini sorar. Ona göre kula yakışan Hak Teâlâ'ya itâat, emirlerine bağlılık, çoğa şükür, aza kanâat, sıkıntılara sabır ve kötülüklerden uzak kalmaktır. Başa gelen kötülükler, sonunda iyilik vesîlesi olabilmektedir. Allah kötülükte iyilik yaratır. Ancak akıl bunu idrâk edemez. [71]

6. Tevâzu ve Edeb

Ahlâk ve davranışta alçak gönüllü olmaktır. İnsanın, nefsini Hakk'ın huzûrunda kulluk mevkiine koyması, halka karşı şefkatli olması, kibirli ve gururlu olmamasıdır. Tevâzû, Hak karşısında eğilmek, hakkı kabullenmektir. Kalbleri bilen Allah'ın hürmetine kalplerin alçalmasıdır.[72]

Kur'ân-ı Kerîmde, "*Rahmânın kulları yeryüzünde alçakgönüllü, huzûr ve vakar ile şımarmadan, böbürlenmedan yürürler.*" [73] buyurulmaktadır. Peygamberimiz (sav) de : "*Allah bana, 'Mütevâzî olun, kimse kimseye övünmesin, taşkınlık etmesin' diye vahyetti.*"[74] Başka bir hadîste de "*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan cennete girmez*" [75] buyurmuştur.

Nevâyî, tasavvufun önemli ahlakî esaslarından *tevâzû* ve *edebi* "*hamîde ef'âl*"in altıncısı olarak ele almıştır. Ona göre tevâzû, sâhibini, halkın muhabbet ve sevgisine meftun eder. Tevâzûyla dostluk gülşeninde mutluluk gülleri açar. O gülşenin ünsiyet ve ülfet bezminde türlü güller saçar. Mütekebbir düşmanı yumuşaklığa sevk eder. Hasım gönlüne insâniyet zevkini tattırır. Utanmayan müddeî tekrârında, utanma çizgisine gelir. Tekrarı, insafsız düşmanı kötülükten vazgeçirir. İnsanlarda tevâzûdan daha güzeli yoktur. Zenginde olursa daha mergûbdur. İleri gelen kişilerden olursa daha bir güzeldir."

---

[70] Nevâyî, a.g.e., s. 91, 92.
[71] Nevâyî, **Münşeât**, s. 81.
[72] Geniş bilgi için bkz.: Kuşeyri, a.g.e., 144., Kelâbâzî, a.g.e., 147; Sülemî, a.g.e., 20; Gazâlî, **İhyâ**, III, 362; Uludağ, a.g.e.,s. 529; E. Cebecioğlu, **Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s, 716; Süleyman Ateş, s. 353.
[73] Furkan, 25/63.
[74] Müslim, **Cennet**, 64; Ebu Dâvud, **Edeb**, 40; İbn Mâce, **Zühd**, 16, 23.
[75] Müslim **İmân**, 147; Tirmizi, **Birr**, 61; İbn Hanbel, **Müsned**, I / 399.

Nevâyî mütevâzi hakkında da şunları söyler: "Mütevâzi, halkın hakkında güzel söz edip tanıttığı kişidir. Onu büyük küçük herkes beğenir. Mütevazi cömertlik yapmadan halkı sevindirir. İhsân etmeden kişiyi gamdan âzâd eder."[76]

Görüldüğü gibi Nevâyî edeb ve tevâzu'u aynı anlamda değerlendirmiş tevâzû ve edebin ferdî ve içtimâî etkilerini ele alarak özellikle beşerî ilişkilerde cemiyetin selâmeti açısından ehemmiyetini ortaya koymuştur.

7. Zikir

Zikir, kalb ve dil ile Allah'ı anmak, gaflet halinde olmamak, belli zamanlarda, belli duâları belli miktarda ve belli şekillerde okumak olarak tanımlanmaktadır. En faziletli zikir kalb ile sessiz ve devamlı yapılanıdır. Zikir, Hakk'ın kâinattaki bin bir tecellîsini görüp onu tesbîh ve takdîs etmektir. Yani Hakk'ı, eserlerini, âyetlerini, yaratılışı tedkîk ile düşünmekten ibârettir. [77]

Bir ibâdet tarzı olarak Kur'ân'da da ifâde edilmiştir. Allah (cc): "*Allah'ı çokça zikrediniz ki kurtuluşa eresiniz.*" [78] "*Rabbinin ismini zikret ve bütünüyle ona yönel.*" [79] Diğer bir ayette de "*Siz beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim.*"[80] buyurarak "Allah'ın zâkir kulunu anması" gibi saâdetlerin en büyüğüne erişebileceğini müjdelemiştir.

Sûfîlere göre beşerî fiillerin en hayırlısı ve Allah katında en makbûlü zikirdir. Onlar Hz. Peygamberin "*Size amellerin en hayırlısı ve Rabbiniz katında en makbûlünü, altın ve gümüşlerin infâkından, ölümüne savaştığınız cihâd meydanlarına koşmanızdan daha hayırlısını haber vereyim mi?*" buyurduğunda '*O nedir Ya Rasûlallâh?*' *diye*

---

[76] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 93.
[77] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 30; Kelâbâzî, a.g.e., s. 122; Gazalî, C. 1, s. 261; Kasım Gani, a.g.e. s. 357; Abdülhakim Yüce, a.g.e., s. 214-220; Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an-ı Kerim ve Sünnte Göre Tasavvuf**, s. 351-369; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarîkatlar**, s, 54-58; Ömür Ceylan, a.g.e., 294; Mâhir İz , a.g.e., s. 26; Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 45; A. Schimmel, **Tasavvufun Boyutları**, s. 151.
[78] Cum'a , 62 / 10.
[79] Müzzemmil, 73 / 8.
[80] Bakara, 2 / 52.

sorulunca 'zikrullâh' cevâbını vermiştir." [81] hadîsi ile buna mümâsil diğer hadîslerin konuyu teyit ettiğini düşünürler.

Hattâ öğrenmenin, başkalarına yardımcı olmanın da zikir olduğuna inanırlar. Ferde ve cemiyete hayırlı ilim, hüner, sanat ne varsa, başkalarına öğretmeyi de zikr-i dâim olarak değerlendirirler.[82]

Zikrin çeşitleri, şekli, hangi zikir şeklinin daha efdal olduğu hakkında çeşitli îzahlar ve görüşlere değinmeden Nevâyî'nin konu ile ilgili düşüncelerine geçtiğimizde onun, *zikri*, hem lisânen hem kalben Allah'ı anmak olarak anladığını görürüz. Ona göre zikir, kalben Hak yâdıyla meşguliyet, dil ile tekellümdür. Dil söylemese de gönüldeki meşgûliyete devam etmektir. Gönlün Hak yâdı ile dolması, ondan gayrisinden, hayâlin hâlî olmasıdır. Zikir, nefy ve ispat kelimesi olan *Lâ ilâhe illallâh'*ı söylemektir. "Lâ ilâhe" ile mâsivâullâh'ı unutmak, ispat kelimesi "illallâh" ile gönlü unutmak ve gönlü onunla meşgul tutmaktır.[83]

Nevâyî, ayrıca zikrin mânevî azık oluşuna, insanı yücelten husûsiyet taşımasına dikkat çeker: "Zikr-i ilâhî melâikenin ruh gıdâsıdır. Hak yoluna girenlerin azığı da bu gıdâdır. [84] Kişi zikirle üstünlük kazanır." [85] der.

Nevâyî zikri dâimâ Allah'la beraber olma, Allah'ı her ne halde olursa olsun unutmama olarak değerlendirir.[86] Ona göre gamlı, kederli vakitlerde, yeme içme zamanlarında, neşeli olunduğu vakitlerde de Allah yâd edilmelidir:

Ger ıyş ara sen ü ger gam u derd
Hak yâdıdın olma bir zaman ferd[87]

Seyr ü sülûkün şartlarını belirtirken "Bu yolda dilde tesbîh ve tehlîl eksik olmamalı. Onun zikri yol tedâriki, onu anmak gıdâ olmalı. Böylece zikir ve fikirden bir

---

[81] Tirmizi, **Da'avât**, 6
[82] Mâhir İz, a.g.e., s. 186.
[83] Nevâyî, **M. Kulûb**, 99.
[84] Nevâyi, **F. Kiber**, 387 / 5.
[85] Nevâyi, **L. Mecnûn**,286.
[86] Nevâyi, a.g.e., 689/ Sâkinâme 31. beyit
[87] Nevâyi, **L. Mecnûn**, 3476.

nefes ayrı kalmamalı" diyerek zikir ve fikrin seyr ü sülûkteki önemini vurgular. [88] "Hakk'ın gayrısında ne varsa onu hatırından çıkar. Gönlüne gelse de ona îtimâd etme."[89] der ve bu konuda Hâce Abdullah Ensârî'nin "Gönül odur ki Hakk'a mesken olsun, yoksa gülşen olsa da külhan olur." sözlerini aktarır:

Köngül oldur kim anga mesken durur
Yoksa gülşen bolsa kim külhân durur.[90]

Nevâyî'ye göre, Allah'ı dâimâ anmak gerekir. Ne kadar ömür verdiyse, verdiği ömür müddetince onun yâdından gâfil olmamalıdır. [91] Hakk'a vuslat gerçekleşmese de dâimâ onun yâdında olmak gerekir. Her kim ki onun yâdıyla can verse o ebedî bir hayâta kavuşmuş demektir. [92]

Nevâyî'ye göre Hak zikri, gam ve kederleri izâle vâsıtasıdır. Sultan Hüseyin'e yazdığı bir mektubunda ayrıntısını vermediği bir mesele için Hakk'a yönelmesini, kendi kendine sükûnete ermeye çalışmasını, eğer üzüntü galeyâna gelirse Allah'ı anıp "lâ ilâhe illallâh" zikriyle meşgûl olmasını, eğer bunu yapabilirse kısa sürede inşirâha erişeceğini [93] yazmıştır. Nevâyî, Sultân Baykara'ya yazdığı başka bir mektubunda da "Bütün işlerde Tanrı Teâlâ yâdından gâfil olunmamalı" diyerek Allah'ı bütün işlerde hatırlamak gerektiğini ifâde etmiştir.[94]

Nevâyî, Allah'ın adının anılmasının sıradan bir iş olmadığını, ondan söz etmek için maddî mânevî temiz olmak gerektiğini ifâde ederek.[95] Tefrîka hâlinden zikirle uzaklaşılabileceğine inanır. [96]

Nevâyî bütün varlıkların zikirde olduğunu belirtir. Ona göre mahlûkat zikirdedir. Zerreler zikirdedir. Yağmur damlalarının hepsi ona hamd etmektedir. [97] Mahlûkâtın zikirlerini gören ise gönüldür. Bu husûsu şöyle izah eder:

---

[88] Nevâyî, **L. Tayr,** 455, 456.
[89] Nevâyî, **S. İskenderî** / 6780.
[90] Nevâyî, **L. Tayr**, 2359 - 2363.
[91] Nevâyî, **S. İskenderî**, 6503.
[92] Nevâyî, **L. Tayr,** 3151, 3152.
[93] Nevâyî, **Münşeât,** s. 80.
[94] Nevâyî, a.g.e., s. 60.
[95] Nevâyî, **L. Tayr,** 357, 358, 359.

Gönül, varlık sahrâsına çıkınca etrâfında ağaçlar, dallar, çiçekleri görür. Onlarla hayrete düşer. Düştüğü hayretle, bu bahçenin bir sâhibinin olduğunu düşünürken gerçeğin sırrının ne olduğu kendisine inkişaf eder o da dikkat ve ibretle bakınca her varlığın Hakk'ın zikrinde olduğunu görür. Her bir varlığın aynı zamanda şâkir olduğunu fark eder. Adeta bütün varlıklar cûş u hurûşdadır, susan sadece odur.[98] Ona göre bunca garipliklerden ibret gözüyle anlaşılacak olan şey, mahlûkâtın zikirleri ve secdeleridir.[99]

Nevâyî, sonuçta seyr ü sülûkün bütün fâaliyetlerinde zikri bir sonuç olarak görür. Ona göre seyr ü sülûkteki maksad zikrin de maksadıdır. Zikrin nihâyet mertebesi, *zâkir*in *mezkûr*da yok olmasıdır. Belki *zikir, zâkir ve mezkûr bir olmaktır.* Fenâ fillâh mertebesindeki zikri kastederek öylesi zikirde dil ile söyleyip baş ağrıtmak yoktur. Takrîr ve beyâna gerek olmaz. Ne lisâna tekellümden haber ne beyâna terennümden eser bulunmaz. Zikir bu hareme küllî mahrem olmak, kendi düşüncelerini yok bilmektir. Mevcûdu, mevcûd olmayanı, gâibi ve hâzırı nefyetmektir. Kendini varlık ve yokluk hayâlinden kaçırmak ve *maksûd-ı aslî* talebinde kadem basmaktır.[100]

Görüldüğü gibi Nevâyî zikri geniş olarak ele alırken onun mânâsı üzerinde durmuştur. Zikrin şekilleri, tarîkatlere göre farklılıklarının neler olduğuna değinmemiştir. Değerlendirmelerinde umûmî kanâatlere bağlı kaldığını gözlemlediğimiz Nevâyî, bütün varlıkların zikrine dikkat çekerek, zikrin insan rûhu üzerindeki etkilerini söz konusu etmiş, zikrin en büyük mertebesi olarak fenâ fillâha işâret etmiştir.

8. Teveccüh

Nevâyî, *"hamîde ef'âl'*in sekizincisi olarak *teveccüh*ü zikreder: Teveccüh, kulun bütün varlığı ile Allah'a (cc) yönelmesi, kalbini mâsivâdan temizlemesidir. Bu da

---

96 Nevâyi, **F. Kiber,** 746.
97 Nevâyi, **G. Sıgâr,** III / 2.
98 Nevâyi, **H. Ebrâr**, I. Hayret, s. 34-36.
99 Nevâyi, a.g.e., I. Hayret, s. 37.
100 Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 98.

maldan, makamdan yüz çevirmek, mâlâyâniyattan uzaklaşmak, zikre devam ve gönlün isteklerine karşı çıkmak ile olur. Aynı mânâya gelen başka bir kelime de *tebettül*dür.[101]

Tebettül'ün üç derecesi vardır: *Birincisi*: Yalnızca Allah'tan korkup ondan umarak, sâdece onun rızâsını düşünerek Allah'a yönelmektir. *İkincisi*: Nefsin arzularına kapılmadan tam bir azim ve irâde ile Allah'a yönelmektir. *Üçüncüsü*: Hakk'a kavuşma umûduyla Hak yolunda istikâmetle ilerlemektir.[102]

Nevâyî teveccühü değerlendirirken konuya "*Hak Sübhânehû ve Taâlâga yüzlenmek ve ol yan aylanmakdur. Ve halkdın taalluk târın üzüp anga ulanmakdur.*" sözleriyle girer ve şu hususlara değinir: "Teveccüh, Hak Sübhânehû ve Taâlâ'ya yönelmek ve o istikâmette hareket etmektir. Halka bağlı ipini kesip Hakk'a bağlanmaktır. Mâsivâya yaklaştıran bütün arzûlardan uzaklaşmaktır.

Sâlike dünya ve âhiret saâdetini sunsalar, *sıddîkların* ve *Peygamberler*in mertebelerini verseler, dönüp bakmaz; onların reddi veya kabûlünü dahi gönlünden geçirmez. Hakk'a teveccühünde yüzüne oklar gelse, göz yummayı unutur. Bir gözünü okla yitirse, diğeriyle yine bakar. Eğer o bakışta başına taş yağsa, başını, muhâfaza kalkanıyla korumaz. Önüne kükremiş aslan gelse, karınca kadar gelmez. Kükreyen fille karşılaşsa onun nazarında sivrisinek bile olmaz. Belâ sel olup aksa, teveccühünün yaprağına nem bile vermez. Âfet, dondurucu şiddetli rüzgâr olsa bir kılını bükmez. Parlayan güneş, onun yanında zerreden hakîr ve mütevâzi kalır. Dalgalı deniz, nazarında bir katre bile olmaz.

Elhâsıl onun teveccühüne mâni yoktur. Onun alevi deryâ suyuyla bile sönmez. Bu makam sâlikin sıdkına delâlet, ihlâsına şâhidlik eder. Muhabbetin nihâyetsiz oluşuna muvâfık delîl olur.[103]

Nevâyî Hakk'a teveccühü, mâşuku yanına gelince kendinden geçip külhan ateşinde yanan külhancının durumuyla kıyaslar:

---

[101] Geniş bilgi için bkz.: Necmüddîn Kübrâ, a.g.e., s, 62-63; Mâhir İz, a.g.e., s. 139; Süleyman Ateş, a.g.e., s. 199; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 324.
[102] Süleyman Ateş, a.g.e., s. 199.

Mecâzî ışkda mındak teveccüh ile hayâl
Ger olsa ışk-ı hakîkida kör ni bolgay hâl

Yani "Mecâzî aşktaki teveccüh âşığı bu hâle getirirse, aşk-ı hakîkîdeki teveccühde durum ne olur, hayâl et!" diyerek sözlerini şöyle sürdürür:

Dâimâ Hakk'a yönelen, ondan başka söz demez. Kim Hakk'a teveccüh ederse, Hak da o gönüle tecellî eder. Gözler onu görürse, gönül aynası aydınlık olur.[104] Mâdem-ki öyledir "Yüzünü nefsinden ve ağyardan çevir. Gözünü cemâle yakın tut. Gönlünü visâl ile avut. [105] Mahbûbunun, gönlünde tecellîsini istersen mâsivâ nakşını gönül aynasından ırak tut." [106] der.

Nevâyî'nin kendisi de bu idrâktedir. Çünkü ihrâmını Hakk'ın vuslat kâbesine müteveccihen bağlamıştır. Bütünüyle Allah'a yöneldiği için, dünya ve âhiret temennîsini kendisine haram kılmıştır:

Harâm ittim Nevâyî dünyâ vü ukbâ temennâsın
Nidin kim Kâbe-i kûyı sarı bağlandı ihrâmım [107]

Sülûkteki derece ve hassâsiyetin fiilî tezâhürü olan teveccüh hakîkatinin boyutlarını, Nevâyî'nin ifâdelerinden "mâsivâyı gönülden silmek" olarak anlamak mümkündür. Masiva kavramının ayrıntılarına baktığımızda Nevâyî'nin sözleri arasında geçen "bu yol katı, bu yol keskin" şeklindeki sözlerin mecaz değil hakîkat olduğu ortaya çıkar.

9. Rızâ

Memnûniyet, hoşnutluk, beğenme, izin, anlamlarına gelen *rızâ*, tasavvufta Allah'ın hükmüne îtirazsız boyun eğmek, her konuda kaderin hükmüne teslim olmak, her hâli güzel ve hoş karşılayıp başkasına şikâyetten vazgeçmek olarak anlaşılmıştır.

---

[103] Nevâyi, **M. Kulûb**, s.100.
[104] Nevâyi, **L. Tayr**, 991, 992.
[105] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 206.
[106] Nevâyi, **B. Vasat**, 1 / 7.
[107] Nevâyi, **F. Kiber**, 420 / 9.

Rızâ, tevekkül ve sabrı tamamlayan ruhî bir yükseliştir. Tasavvuf makamlarının en üstünü olarak kabul edilmiştir. Rızânın, Allah'ın kulundan râzı olması, kulun da Allah'tan râzı olması boyutları vardır. Rızâ makamında olan sâlik, Hakk'ın hiçbir tecellîsinden şikayetçi olmaz, hattâ kendisine isâbet eden belâlardan dolayı haz duyar. Rızâ, irâdeyi terk, küllî irâdeye teslîm olmak, kâr ve zarar endîşesini terk edip mâsivâya bağlanmamaktır. [108]

Rızâ makamına, kalp bütün arzulardan temizlenirse ulaşılır.[109] Bu makama yükselen, dünyâlıkların kaybından veya kazanılmasından dolayı elem ve sevinci terk eder, sadece Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya çalışır.[110]

Kur'ân-ı Kerim'de rızâ hakkında "*sabır*"da olduğu gibi bir emir gelmemiş, yalnız Allah rızâ sâhiplerini şöyle övmüştür: *Allah onlardan râzı olmuştur, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır.* [111] Peygamberimiz de şöyle buyurmuştur: *Üç şey vardır ki kul onlarla dünya ve âhiretin iyiliklerine erer: Belâya sabır, kazâya rızâ, bollukta duâ.*[112]

Nevâyî'nin "*hamîde ef'al*"ın dokuzuncusu olarak zikrettiği *rızâ* hakkında söyledikleri de yukarda hulâsa edilen çerçevenin dışında değildir. Ona göre *rızâ,* kendi hevâ ve rızâsından geçmektir. Hak Sübhânehü ve Taâlâ rızâsı kadehini yudumlamadan içmektir. Gönlündeki heveslerin ölümündeki mâtemi farz bilmek ve mahbûb-ı hakîkî rızâsı ile dirilmektir.

Bu makam sâlikin en büyük makamıdır ve en yüksek derecesidir. Çünkü sâlik başta meskenet ve hakaret makamındadır. Hakîrin rızâsı ve matlûbu da hakîr olur. Bu makamda kişi kendi öz rızâsının tamâmını fenâ ateşine atınca, Hak Sübhânehü ve Teâlâ

---

[108] Geniş bilgi için bkz.: Kuşeyrî, a.g.e, s.192; Hucvirî, a.g.e., s. 219; Gazali, **İhyâ**, III, 317; Kelâbâzî, a.g.c., 120; Mckkî, a.g c., C. II, s. 38; Serrâc, a.g.c., s. 53; Y. N.i Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 171; Sclçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar,** s. 91. Sülcyman Atcş, a.g.c., s. 450.
[109] Ebu Abdi'r-Rahmân Muhammcd İbn cl- Huscyn cs-Sülcmî, "*Kitâbu'l-Mukaddimeti fi' t-Tasavvuf*", **Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risâleleri,** çcv, Sülcyman atcş, ankara, 1981, s. 110-111.
[110] Sclçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 92.
[111] Bcyyinc, 98 / 8.
[112] Fcyzü'l-Kadir, 3 / 314.

rızâsı ile kendisini düzeltince, mâsivâ çirkefi utancından kurtulur. Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanır.

Rızâ, hayret verici bir makamdır ki kul bu gayret hânesinde Hakk'ın güzel nakşını görür ve her şeyini ilâhî Nakkâş'ın yaratıcılık kaleminden tasvir edilmiş bilir. Her bir şeyi yerli yerinde bulur ve benzersiz tasavvur kılar.

Ebedî cennet onu çok sevindirmez, cehennem dumanından şikayetçi olmaz. Kelîmullah (Hz.Musa) medhinde mübâlağa etmediği gibi, Fir'avun zemminde dahi mübalağa göstermez. Halîlullah-ı âgâh ile Nemrud-ı merdûd arasında muhâlefet eşiğini aynı safta bir, muvâfakat ipini dürüst görür.

Yaratılmışların bahçesinden eğer ayağına diken batsa veya başına gül saçılsa Bağbân'ın rızâ ve isteği bilir. Ne birisini biriktirir ne de birinden göz yaşını gizler. Dost rızâsına, can fedâ eder. Eğer yine can istese, tekrar can istedi diye şükür eder. Hayâtı onun rızâsı için ister. Onun rızâsını ölümde bulsa, can verip ister. Hak rızâsını kendi râzılığı bilmiştir. Murâdını onun murâdında mahvedip benliğinden bir haber kalmamıştır. Hak'tan eğer bolca mağfiret ulaşırsa onun mergûbudur. Eğer kahharlık zuhur ederse onun mahbûbudur. Yarasına ok yetse merhem, bağrının yarasına merhem yetse ganîmet bilir. [113]

Güzel olsun, çirkin bilinsin tecellî eden ne varsa ona râzıdır. Çünkü bütün sûretler onun yaratıcı kaleminin tasvîridir:

Râzı olgay ger yaman ger yahşı bolgay cilveger
Sun' kilkidin musavverdür çü her yanglıg suver [114]

Gam ve keder, fenâ mesleğinde sâlike tesir etmez. Fenâ köşesine sığınana felekten gam erişmez. Felekten ona yüz bin gam yetişse de onu üzmez. Hak'tan geldiği için o her şeye râzıdır. [115]

---

[113] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 103.
[114] Nevâyî, a.g.c., s. 104.
[115] Nevâyî, **F. Kiber**, 443 / 7.

Hiç âşık sevgiliye itiraz eder mi? Bilakis "Ey sevgili sen ister cefâ kıl, ister vefâlı davran çünkü sen benim gönül ülkemsin. İster beni öldür, ister dirilt çünkü sen benim cânımsın:

Ger cefâ kıl ger vefâ kim dil-sitânım-sin mining
Ger min öltür ü ger tirgüz ki cânım-sin mining[116]

der, ondan gelen her şeye katlanır. En iyisi "Hak'tan gelene râzı, başına gelene de memnun ol."[117] Çünkü "Allah'tan ne gelse hoşnud olan akıllı kişidir.":

Velik ol kişi kim hıred-menddür
Ni ki tingridin kilse hursenddür[118]

Nevâyî'ye göre "İyi ve kötü her şey ezelde yazılmıştır. Bütün her şey Hak'tandır. Her ne olursa gaybın gizliliğinden kazâ olur. Kula seçme hakkı tanınmamıştır. Kazâ kalemi, ezelde neyin üstün neyin yararlı olacağını tespit etmiştir.[119]

Öyleyse "Kula yakışan Hak Taâlâ'ya itâat kılmaktır. Onun bütün emirlerine bağlılık, çoğa şükür aza sabr ve kanaat etmek ve kötülüklerden uzaklaşmak gerekir. Başa gelen kötülükler iyiliklere vesîle olabilmektedir. Allah kötülükler içinde iyilik yaratır. Akıl bunu idrak edemez."[120] Bu sebeble:

Kim fakr taleb kılsa fenâdır anga şart
Allıga ni kim kilse rızâdır anga şart

"Kim fakr talep etse ona fenâ şarttır. Önüne ne gelirse ona rızâ şarttır."[121]

Demek ki Hak'tan her ne gelirse râzı olmak gerekir. İnsan âcizdir, Allah hâkimdir. Âcizlik kula, hüküm Allah'a âittir.[122] Hak ne takdir etmişse ona rızâdan başka

---

116 Nevâyî, **F. Kiber**, 357 / 1.
117 Nevâyî, **S. İskenderî**, 6500.
118 Nevâyî, a.g.e., 6633.
119 Nevâyî, **F. Kiber**, 105 / 1, 2, 3.
120 Nevâyî, **Münşeât**, s. 80.
121 Nevâyî, **G. Sıgâr**, 90 Rubâiyyât / 2.
122 Nevâyî, **F. Kiber**, 553 / 9.

tedbir yoktur.[123] Başa gelen işlerde takdirin hükmünü unutmamak, sonuca râzı olmak gerekir.[124] Kişi rızâ yolunda olmalı, ilâhî rızâyı elde etme emelini bir kenara bırakmamalı, aksi halde dalâletle ömrünü telef eder.[125]

10. Aşk

Nevâyî'nin "*Seyr ü sülûk Kavramları*" arasında da söz konusu ettiği *aşk*, aynı zamanda "*hamîde hisâl*"in onuncusu olarak da ele alınmıştır. Aşk konusunu *seyr u sülûk* kavramları içinde işlediğimiz için burada yerini hatırlatmakla iktifa ediyoruz.

Aşk unsuruyla Nevâyî'nin *Usul-i Aşere*'si sayabileceğimiz *hamide hisal* da sona ermektedir. Nevâyî'nin aşkı amelî bir unsur olarak da ele alması dikkat çekicidir. Böylece o aşkı sadece hissedilen bir unsur olarak görmekten öte yaşanır boyutta değerlendirmekle dikkatleri üzerine çekmektedir.

B. Diğer Amelî ve Ahlâkî Kavramlar

Nevâyî'nin belli bir tasnife tabi tutmadan değerlendirdiği tasavvufun amelî ve ahlâkî unsurları içinde yer alan diğer kavramlar da şunlardır:

1. İbâdet

Yaratılışın önemli bir gayesi ibâdettir. Bu husus Kur'ân-ı Kerîm'le âleme îlân edilmiş, "*Ben cinleri ve insanları bana ibâdet etsinler diye yarattım.*" buyrulmuştur.[126]

Tasavvuf klasiklerinin hemen hepsinde ibâdet ve önemi üzerinde genişçe durulmuş, özellikle sâlikin yapacağı nâfile ibâdetler ayrıntılarıyla işlenmiştir. Pek çoğunun umûma mal olan meseleler olması sebebiyle biz ilgili kaynaklardaki nakilleri atlayarak doğrudan Nevâyî'nin söylediklerine geçmek istiyoruz.

---

[123] Nevâyî, **F. Şirin**, s. 345 / 70
[124] Nevâyî, **Münşeât**, s. 80.
[125] Nevâyî, **S. İskenderî**, 3467, 3468.

Nevâyî'ye göre mü'min, sâlih amellerle mümeyyiz vasfını *sâlihlik* kılmalıdır. Kişinin hayalleri, tasavvurları, ibâdete yönelmede etkilidir. İnsan hayalleriyle kendisini müspete veya menfîye, ibâdete veya fesâda yönlendirebilir. Salâhatı terkederse fâsid hayallerle meşgul olmak zorunda kalır ve her an bir günah işleyebilir:

Kılıp sâlih amel kesbi şi'ârıngnı salâh itkil
Veli fâsid hayâling birle her dem bir fesâd etme[127]

Nevâyî'nin ele aldığı hususlar muhâtab tarafından "Ben de *benzerini yapmalıyım.*" şeklinde anlaşılabilir. Meselâ *Sedd-i İskenderî* mesnevîsinde *İskender* için:

"Gece yarısı secdeyle meşgul idi. Allah'ın yüce huzûrunda kendini aşağılık bilir, topraktan hakîr görürdü. Gecelerde meşgûliyeti, yaptıklarından pişmanlıkla tevbe idi. Tan vaktine kadar ağlayarak *ibâdet ve duâ*yla vakit geçirirdi.[128] der. Böylesi bir kulluğu zımnen teşvîk eder.

Nevâyî kış gecelerinin niçin daha çok sevildiğini, zikredilen konunun bütünlüğü içinde değerlendirirken *ehl-i Hakk*'ın o gecelerde yeme içmeyi bırakıp *ibâdet*e koştuklarını, halkın gözünden gizlendiklerini ve geceleri ihyâ eden bu zâtlarla cihânın güzellik ve parlaklık kazandığını, karanlık gecelerde o topluluğun *ibâdetleri*yle âlemin aydınlandığına [129] dikkat çekerek ibâdetin önemine, aynı zamanda ibâdetle kazanılan değere işaret eder. Nevâyî de gece yarılarında kendisine uykuyu yasaklamış, Hak secdesi için ayaktadır :

Ki eylep yarım tünler uyku harâm
Ki Hak secdesiga kılur min kıyâm[130]

Nevâyî, "Niçin ibâdet yapılmalıdır?" şeklinde akla gelebilecek soruya cevap niteliğinde şu değerlendirmeyi yapar:

---

[126] Zâriyât, 51 / 56.
[127] Nevâyî, **F. Kiber,** 551 / 6.
[128] Nevâyî, **S. İskenderî** ,1313, 1314.
[129] Nevâyî, a.g.e., 2838, 2839.
[130] Nevâyî, a.g.e., 708.

Allah insana ademden vücûd vermiş, keremiyle yokluktan varlığa çıkarmıştır. Çocukluk çağından beri vücûduna sıhhat vermiştir. Müşkil işlerinde insanın yardımcısı olmuş, belâlardan korumuştur. Cennet gibi bir cemal, tûbâ gibi endam vermiştir. Göz, saç, kirpik, kaş, dudak, diş, çene yanında zekâ, akıldan müteşekkil maddî ma'nevî baştan ayağa tenâsüplü güzel bir vücûd ihsan etmiştir. Ayrıca semâda ve arzda nice nîimetler takdir etmiştir. Bunlara karşılık da bir nice ibâdeti farz kılmıştır.[131]

Nevâyî ibâdetlerin özellikle gençlikte yapılmasına dikkat çeker. Gençliği ibâdet ve taatla değerlendirmenin önemine işâret eder. "*Yigitlik ki eyyâm-ı tâ'at durur.*" yani "Gençlik günleri ibâdet günleridir."[132] diyerek gençlik günlerindeki ibâdetin gereğini ifâde eder. Gençliğini ibâdetle değerlendirenler için de "Erken yaşlarda tâat ve ibâdette olan, oyun vaktinde oyunu terk edip Hakk'ın emrine boyun eğen, rızâ kazanmaktan uzaklaşmayan ve ömrünü dalâletle telef kılmayan genç ne tâlihli kişidir."[133] sözleriyle de onlara olan takdirlerini ifâde eder. Ayrıca gençlikte ma'siyete meyil artmasına mukabil o yaşlardaki ibâdetin rûhu yükselttiğine, münâcat ehline takvânın, *genç için de ibâdet*in benzersiz bir haslet sayıldığına dikkat çekmiştir.[134]

Nevâyî "Ömrünü boşa geçirmeyen, önündeki işleri yapmadan gitmeyen kişinin hâli ne hoştur"[135] diyerek vakti boşa geçirmemenin ibadetle mümkün olduğuna işaret eder. İbâdetlerin ihtiyarlığa ertelenmemesini, çünkü gençlikte yapılmazsa ihtiyarlıkta hiç gerçekleşemeyeceğini belirtir. Bu konuda bir de misal vererek gençliğini gafletle geçirip yapacağı ibâdetleri ihtiyarlığa erteleyen birisinin, yakınında bulunan bir tarîkat pîrinin kendisine öğüt vermesine rağmen durumunu düzeltemeyip ihtiyarlığında da umduğu tâati gösteremediğini, ömrünün son anlarındaki pişmanlığının da kendisine bir yarar getirmediğini anlatır.[136]

Nevâyî, sâlih amellerden sayılan *ana babaya hizmet* hakkında da değerlendirmelerde bulunur:

---

[131] Nevâyî, **S. İskenderî,** a.g.e., 3476-3492.
[132] Nevâyî, a.g.e., 2840.
[133] Nevâyî, a.g.e., 3467, 3468, 3498.
[134] Nevâyî, **M. Kulûb,** s. 181.
[135] Nevâyî, **S. İskenderî**, 3523, 3524.
[136] Nevâyî, a.g.e., 3525-3548.

"Dünya ve âhireti istiyorsan, ana babaya hizmet et ki bugün saltanat, yarın da âhirette mağfiret bulasın. [137] Meşâyihin sözüdür ki *baba perverdigârı*ndır. Allah (cc) insanı yoktan var kılmakta babayı vesîle kılmıştır. Çocukluktan genç yaşına kadar geçimini sağlayan babadır." der. Daha sonra *Edip Ahmed'in (rh),*[138] "Atadan hatâ gelse hatâ görme, o hatâ bile yapsa sen onu doğru bil. Eğer atanın hatâsını doğru karşılarsan Hudâ seni yüz belâdan kurtarır.":

Atadın hatâ kilse körme hatâ
Savâb bil hatâ dağı kılsa ata
Atanıng hatâsıng bilgil savâb
Sini yüz belâdın kutargay Hudâ

dediğini aktarır, Ayrıca Hz. İbrâhim'den, putperest olan babasına yumuşak söz ve davranışla muâmele kılması istendiğini [139] anar.

Ona göre önemli bir sâlih amel de *"ihsan"*dır." Onun beyânında çok söz söylendiğini ifâde eder. *"İyiliğin mükâfatı iyilikten başka bir şey olur mu?"* [140] âyeti ona şâhiddir. Nübüvvet lisânında bu işâret geçmiştir ki *"Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de başkalarına iyilik et."* [141] *"Ol Hazret mundak emr itipdür ki yahşılık tigür andak ki Tingridin sanga yahşılık yitiptür."* : "Hz. Peygamber böyle emretmiştir ki iyilik yap çünkü Hak'tan sana iyilik ulaşmıştır." der.

Nevâyî devamla insanın bu sıfatla muttasıf olması gerektiğini, Bunun çok önemli bir sıfat olduğunu, hükemâ, evliyâ, ve akıl sâhiplerinin de bunda ittifak ettiklerini, bu sıfatın saâdet getirdiğini, *Ye'cüc def*ine sed olduğunu ifade eder. Başka bazı hususlara da değinerek sonunda *"Ol barça yahşılıglarga câmi' ve barı yahşılıglar fi'l-hakîka anga râci.* [142] sözleriyle de "ihsân etmenin bütün iyilikleri içine aldığını ve bütün iyiliklerin de ona döndüğünü" bildirir.

---

[137] Nevâyî, a.g.e., 6865-6868.
[138] "Atabetü'l- Hakâyık" adlı önemli eserin müellifi. Bkz.Edip Ahmed b. Mahmûd Yüknekî, **Atabetü'l-Hakâyık**, Ankara, 1951.
[139] Nevâyî, **Münşeât**, s. 52.
[140] Rahmân, 55 / 60.
[141] Kasas, 28 / 77.
[142] Nevâyî, **M. Kulûb**, s.127.

Nevâyî, iyilik yapanları, buluta benzeterek insanlara faydalı oldukları için över ve onların yaptıkları işin ehemmiyetini, sonuçlarını etraflı olarak ele alır. Kur'an'da *"Yerde sâbit olarak kalır."*[143] âyetinin böylesi insanların şanını gösterdiğini, Hz. Peygamber'in de o insanları *"insanların en hayırlısı"* olarak övdüğünü ifâde eder. Ayrıca katrelerin denize saçılmasıyla sonunda inci olarak geri döndüğü, bahçıvanın yetiştirdiği fidanların meyvesini yine kendisinin topladığı dikkate alınırsa iyiliğin yine yapan kişiye geri döndüğüne dikkat çeker.[144]

İyi davranmanın, iyilik yapmanın affetmenin ne derece tesirli olduğunu anlatması bakımından şu verdiği misal de dikkat çekicidir:

Hak dostlarından birisi bir gece gözyaşları dökerek niyaz ederken evine bir hırsız girer. O ise niyâzına ara vermez. Hırsız eşyâları toplayıp giderken sırtına aldığı eşyalar eve girdiği delikten sığmaz. Pîr kalkıp kapıyı açar ve hırsıza yol gösterir. Bu davranış karşısında hırsız sırtındaki yükü atıp şeyhin ayağına kapanır. Şeyh onu kaldırıp ona derviş hırkası giydirir. "Şeyh, onun hırsız benliğini sülûk ateşi içinde eriterek parlattı."[145] derken ihsânın boyutlarını ve şümûlunu de ortaya koyar. Ona göre *kötülüğe karşı iyilikle mukabele* de ihsândır.

Nevâyî, Sultân Hüseyin Baykara'ya hitâben söylediği nasîhatların bir bölümünde, "Müezzin sabah ezânıyla namaza çağırınca gözden uyku baştan mahmurluğu uçurup, gözlerden nedâmet yaşları akıtıp temiz suyla abdest alsan, kıbleye dönsen ve Hakk'ın emrini yerine getirsen... :

Tartkaç subh müezzin ya Hây
Uçuban közdin uyku baştın mey
Akızıp özr közleridin su
Eylesen ol su birle pak vuzu'
Kıble-geh sarı rây kiltürseng

[143] Ra'd, 13/ 17. "Halka faydalı olan şey ise yerde sabit olarak kalır." meâlindeki âyetin bir bölümü.
[144] Nevâyi, **H. Ebrâr**. XIII. Makale, s. 70.
[145] Nevâyi, **H. Ebrâr**. XIII. Makale, s. 72.

Tingri emrin becây kiltürseng" [146]

sözleriyle sultânı namaza teşvik etmiştir.

Mü'minin itikâd ve ameldeki terakkîsinin önemli bir nişânı olan *îtikâf*a giren kimseyi: *"Müttakî pâk-rûî mescidde mu'tekif bolgan çagı mushaf evrâkı arasıda gül yafragı.*[147] yani "müttakî pak yüzlü îtikâfa girdiğinde sanki mushaf arasındaki gül yaprağı gibidir" sözleriyle över.

Nevâyî amelsiz ilmin de faydasızlığına işâret eder.[148] İlmiyle amel etmeyenin, takvâ ehli olmayanın nasihatlarının da faydasız.[149] olduğunu bildirir. İbâdetlerdeki *ihlâs*a ise "Her nice taat kılsan gönlünü kusurlu görmeye meyilli ol ve her nice ibâdet kılsan dilini istiğfâra kabil tut."[150] sözleriyle işâret eder.

Görüldüğü gibi Nevâyî'nin konu ile ilgili verdiği mâlûmât ve değerlendirmeler yeterli genişliktedir. Nevâyî, ibâdetsiz bir kulluğun sıradan bir dînî hayat içinde bile yeri olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Bu durumda ibadetin seyr ü sülûkte ne derece ehemmiyet kazanacağı açıktır. Nevâyî'nin mevcut değerlendirmeleriyle, ibâdetlere birtakım mülâhazalarla gereken titizliği göstermeyen birtakım tasavvuf mensublarını tasvîb etmeyeceği kanaatine varabiliriz.

2. Takvâ

Takvânın kelime anlamı herhangi bir tehlikeden sakınmaktır. Terim anlamı günahlardan sakınarak âhiret azâbından korunmaktır. Bütün hayırlar takvâda toplanır. Gerçek takvâ Allah'a itâat etmekle onun cezâsından korunmaktır.

Takvâ Kur'an'da haşyet, heybet, taat ve ibâdet, kalbi günahlardan temizleme mânâlarında kullanılmıştır. Tasavvufî mânâsıyla takvâ, kalbin günahlardan

---

[146] Nevâyî, **S. Seyyâr**, s. 307.
[147] Nevâyî, **M. Kulûb**,s. 176.
[148] Nevâyi, **B. Vasat**, 45/ mukattaât, 11. kıta.
[149] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 43.
[150] Nevâyi, a.g.e., s. 206.

temizlenmesidir. Kişinin ilâhî cezâdan sakınması, Allah'tan uzaklaştıracak her şeyden uzak kalmasıdır.[151]

Mutasavvıflara göre takvâ, mâsivâyı terk, dînin bütün hükümlerini eksiksiz ve sürekli yerine getirmektir. Kulun kimseden kendisini üstün tutmamasıdır. Takvânın helâl, mübâh, bir de şüpheli hususlardan kaçınmaya kadar uzanan boyutu vardır. Bu hassâsiyet kişinin mânevî derecesi oranında artar veya azalır.[152]

Nevâyî takvâ konusunu ele alırken daha ziyade idârecilik vasfının tesirinde kalmıştır. Çünkü çözmek zorunda kaldığı problemlerin daha ziyâde takvâyı terk etmekle meydana gelen ahlâkî problemler olduğunu görmüş, bu sebeple takvâyı halkın ahlâkî problemlerini çözecek çâre olarak görmüştür. Takvâya ahlâkî eğitimin temeli olarak bakmıştır. Bu sebeble bâzı mutasavvıfların ifâdelerinde yer alan "sâdece günahlardan kaçınmanın takvâ sayılamayacağı" şeklindeki ileri düzeydeki değerlendirmelere yer vermemiştir.

Bu cümleden olarak Nevâyî, toplumda özellikle idârecilerin ve ilim erbâbının müttakî olmaları gerektiğini söyler. Sultan, vezir, emniyet güçleri, şeyhülislam, kadı, müftü, fakîhler ve müderrislere kadar toplumun bütün ileri gelenlerin durumunu ele alarak hepsinin dikkat edecekleri önemli hususlardan birinin *takvâ dâiresinde hareket* olduğuna dikkat çeker.[153]

Ona göre kişinin bütün amellerini Hakk'ın rızâsını kazanmak maksadıyla yapması, ömrünü *dalâlet*le telef etmemesi takvâ nişânıdır.[154]

Nevâyî'nin hitablarında, öncelikler arasında *şerîata bağlılık* tavsiyesi vardır. Meselâ *Hüseyin Baykara*'nın oğlu *Mirzâ Bediüzzamân*'a öğüt verirken evvelemirde şerîata sıkı sıkıya bağlı olmasını, bütün işlerinde şeriatın çizdiği yolda kalmasını ister.[155]

---

[151] H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 156.
[152] Takvâ konusunda geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, 104; Kelâbâzî, a.g.e., s. 116; Gazâlî, **İhyâ**, C. III, s. 53; Muhâsibî, a.g.e., s. 39; Muhammed Edib es-Salih, **et-Takvâ**, Beyrut, 1416, s. 19; Y. N. Öztürk, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, s. 233; Süleyman Ateş, **İslâm Tasavvufu**, s. 257; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri** s. 508.
[153] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 9-29.
[154] Nevâyî, **S. İskenderî**, 3467, 3468.
[155] Nevâyî, a.g.e., 6863.

Sultan Baykara'ya seslenirken;

Ni kim emr itiptür rızâ birle kör
Eger bilmeseng bilgüçi tap u sor
Çü boldung ser-âmed Hak ihsânıdın
Boyun tolgama emr ü fermânıdın
Ki hak bolsa vehhâb u gaffâr hem
İrür lik cebbâr u kahhâr hem
Tutay dir iseng tingri emrin kavi
Bol ahir Nebî şer'ining pey-revi
İrür cadde-i şer' bir şâh-râh
Ki azmakdın ol yolga asrar ilâh

"Hak ne emretmişse rızâ ile bak. Eğer emirlerini bilmezsen, bileni bul ve ona sor. Hak ihsânıyla önder oldun. Öyleyse Hak emrinden boyun çevirme. O Gaffâr ve Vehhâb'dır ama aynı zamanda Cebbâr ve Kahhâr'dır. Hakk'ın emrini kavî tutayım dersen, Nebî'nin şerîatını tâkip et. O yol bir ulu caddedir. O yolda olanı Hak yoldan çıkmaktan korur." [156] der.

Sultâna yazdığı bir mektubunda da iki konuya çok dikkat etmesini istemiştir. Bunlardan birisi Hak Teâlâ'nın emrine itâat, bir diğeri nehyinden sakınmaktır. Mektubun devâmında "Gerçi bunların hepsinin yerine getirilmesine beşeriyetin karanlık perdeleri mânidir. Ama emir kısmından *adâlet* muhakkak gerçekleşmeli, nehy kısmından de *içki* muhakkak terk edilmelidir. Çünkü bütün kötülükler bu emir ve nehyin terkiyle meydana gelmektedir." [157] der.

Nevâyî Sultan'a ayrıca eğlenceye düşkün olmamasını da hatırlatır. İçki meclislerinde menhiyâtın işleneceğini, içki ile sarhoş olanların namazı geçireceklerini, halbuki insanın ibâdetle emredildiğini, sultanın oyun ve lehviyâtı âdet edinmesiyle kendisine zarar vereceğini ifâde eder.[158]

[156] Nevâyî, **S. İskenderî**, 6916-6931.
[157] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 168.
[158] Nevâyî, **H. Ebrâr**, III. Makale, s. 45-46.

Şâir bilgisizlikle durmadan içip eğlenen, içkinin verdiği gururla kendinden geçen kişilere seslenerek: "Ecel gelince ne yapacaksın? Cefâ taşı içki küpünü parçalayıp kırsa, vücûdunu dağlasa, şarabını kara toprağa dökse nasıl karşılayacaksın, bu sarhoşluk ne vakte kadar sürecek ?" diye sorar ve sarhoşun hallerini tasvir eder:

"Nasıl ki çocuklar deliyi sokak başında görünce onun başına taş yağdırırlar, sarhoş da öylece sokak çocuklarının maskarası olur. Sarhoş meyhâneden çıkar üstü başı darmadağınıktır. Kudurmuş köpek gibi herkese saldırır. Nereye ayak bassa oranın çöktüğünü sanır. Koşarak, yıkılarak yürür. Yüzü gözü pislik içindedir. Ayılınca tekrar içmek ister. Ne üst baş, ne de belinde para kalmıştır. Evine gitmek istese yolunu bulamaz. Eli ayağı titrer. Ağzında tat kalmaz. Bütün bunlara rağmen yaptıklarının hata olduğunu bilmez. Çünkü *kömür satan yüzünün karalığından utanmaz*" der.

Nevâyî bu perişan halden muhakkak kurtulmak gerektiğini, çünkü içkinin "derd ateşi" olduğunu, daha ötesi "cehennem ateşi" ve boğucu "tufan suyu gibi olduğunu" hatırlatır. "O ateşi çöp mesâbesindeki vücûduna, o tufan selini de bir avuç toprak gibi duran tenine vurma! Çünkü ateşe düşen çöpün, suya düşen bir avuç toprağın sonu ancak helâktir." der.[159]

Ehl-i Hakk'ın nefisle şeytanı takvâ ve riyâzet ile mağlûb ve zelîl ettiklerini, [160] Günahlardan uzaklaşmanın ancak "*tevbe*" ile mümkün olduğunu beyan eder.[161] Eğer kalbi fiska meyledecek olursa, Allah'ın kendisini gördüğünü, onun yanı başında hazır olduğunu unutmaması gerektiğini hatırlatır:

Her fisk hayâli kılsa hâtır
Tengrini başınga angla hâzır[162]

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Aksi halde fisk yolunun kişiyi iyi insanlardan uzaklaştıracağını, kötüler arasına sokacağını söyleyerek "Fısk akla kerîh, nefse güzeldir. Hak yolunda mezmûm, şeytan yolunda mergûbtur." der. [163]

---

[159] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 194.
[160] Nevâyî, a.g.e., s. 194.
[161] Nevâyî, **H. Ebrâr**, XV. Makale, s. 75-76.

Belâ seli ve *derd girdâbı* olarak tanıttığı içki ve zinâya "Bir nice cür'ayı bedene dahil edip bir nice katreyi bedenden çıkarma. Cür'a elemiyle safâdan uzaklaşıp katre hurûcuyla belâ deryâsına yetme" sözleriyle nezîhane karşı çıkar. "Birini yutarsan zehir yutmuş, diğerini saçarsan neslin tohumunu kurutmuş olursun." [164] ikazlarıyla *içki*nin *ve zinâ*nın terk edilmesi zarûretini ortaya koyar.

"Zühd ve takvâ her vakit makbûldur, ama gençlikte daha makbûldur."[165] diyerek gençlikteki takvâ halinin önemine dikkat çeker. Ayrıca "Şükreden gençleri Allah'ın cürm ve günahdan koruyacağını" ifade eder:

Hudây üçün kılıng iy parsâ yigitler şükr
Ki sizge cürm ü günehdin Hudâ nigeh-bândur.[166]

Nevâyî'nin yegâne korkusu ise "hayatı benlik ile geçirip ömrü dalâletle zâyi kılmaktır." [167]

Nevâyî'nin takvâlı hayatın gereği üzerindeki sözleri açıktır. Şer'i hayâta tabi olmanın önemine değinirken bir mü'minin uyması gereken emirler ile, kaçınması gereken nehiylere işâret etmiştir. Çünkü günahların avâm havâs, herkese zararı vardır. Takvânın ehl-i hakkın elinde kötülüklerden uzaklaşmak için önemli bir silah oluşuna işaret eden Nevâyî'nin *kebâir*den nefret ettirmek hususunda yaptığı tasvirler dikkat çekicidir.

3. Verâ

Verâ, el çekmek, uzak durmak demektir. Haram ve yasak olan şeylere düşmemek için şüphelilerden sakınmaktır. Helâl ve mübâhların ihtiyaçtan fazlasını terk etmek zühd, şüpheliyi terk ise verâdır. Bu bakımdan verâ zühdün başlangıcı sayılır. [168]

---

[162] Nevâyî, **L. Mecnûn**, 3521.
[163] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 190
[164] Nevâyî, a.g.e., s. 191.
[165] Nevâyi, a.g.e., s. 176
[166] Nevâyî, **F. Kiber**, 136 / 8, 9.
[167] Nevâyi, **S. İskenderî**,139, 140.

Nitekim Hadîs-i Şerîfte "*Helâl bellidir, haram da bellidir. Bu ikisinin arasında şüpheli olan şeyler vardır. Bu şüpheliler Allah Teâlâ'nın koruluğudur. Çünkü Koruluk etrafında koyun otlatanın sürüleri koruluğa dalabilir.*"[169] buyrulmuştur.

Verâ hakkında "dînin hükümlerine riâyet, harâm ihtimâli olan şeylerden kaçınmak, helâlde şüpheli olan şeylerden uzaklaşmak, dünyâlıklardan ibâdete kuvvet olacak kadarıyla yetinmek" şeklindeki mertebelere işâret edilmiştir.[170]

Ebu Nasr Serrâc ise verâ ehlini üç tabaka olarak gösterir: Bunlardan birincisi şüphelilerden sakınanların verâ'ı, İkincisi gönülde daralma meydana getiren şeylerden sakınanların verâ'ı, üçüncüsü de âriflerin ve vecd ehlinin verâ'ı. Bu sonuncular, kendilerini Allah ile meşgûliyetten uzaklaştıran şeyleri uğursuz sayarak terk ederler.[171]

Nevâyî, güzel imkânlara sâhip olunabileceğini, makam mevkice yüksek kişilerin, hattâ hükümdârların yakını olunabileceğini, ama bunların sâliki aldatmaması gerektiğini ifâde eder. Çünkü ona göre anılan yerlerde şüpheli şeylerden uzaklaşmak zorlaşır.[172] Haram ve helâle dikkatin daha ileri safhasında şüphelilerden sakınmanın, yani verâ'ın, kişiyi yükselteceği noktaya dikkat çeken Nevâyî:

Ehl-i verâ evci bolup ger bihişt
Küyse tamug otıga isyan-sirişt

"İsyankârlar Cehennemde yanarsa verâ ehlinin yükseleceği yer cennettir." [173] der.

Nevâyî mânevî hayatta, zâhirden ziyâde bâtının önemli olduğunu bildirdiği yerlerde, aşk mesleğiyle zâhir mesleğini kıyasladığı şiirlerinde, her şeyi sun'î, resmî olarak anlayan sözde verâ ehlini tenkid eder. [174] Onlara hitâben:

---

[168] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 109; Muhâsibî, **Riâye** s. 41; Serrâc, a.g.e., s. 44; Gazâlî, **İhyâ**, C. II, s. 83; Sühreverdî, a.g.e., s. 235; Hucvirî, a.g.e. s. 116; Süleyman Ateş, a.g.e., s. 255.
[169] Müslim, **Müsâkât**, 107-108.
[170] Mustafa Ali Tehânevî, , **Keşşâfu Istılahâti'l-Fünûn**, , C. II, Kalkuta, 1862s. 1480.
[171] Serrâc , a.g.e., s. 44-47.
[172] Nevâyî, **L. Tayr**, 1899-1940

İy hıred ehli siz ü akl ü verâ mülkide kayd
Kim irür ışk ehli allında cünûn sahrâsı hoş

"Siz akıl ve verâ mülkünde kayıtlısınız. Aşk ehli önünde ise cünûn sahrâsı hoştur." [175] der. Nevâyî, aşkla yükseldiği mertebeye işâret ederken zâhirden hakîkate geçtiğini şöyle îlân eder:

Veh kim yana bir mug-beçe dînim yolın urdı
Zühd ü verâım hırmenini kökke savurdı

"Bir muğbeçe (mahbûb veya mürşid) benim din yolumu bozdu. Zühd ve verâ harmanımı dağıttı, göğe savurdu. Beni tekellüfe, gösterişe değer veren hâlden, inandıklarımı bana yaşatan, kalbî hayat mertebesine, hakîkate yükseltti." [176] der.

Anlaşılıyor ki Nevâyî verâya daha ziyâde aşk mesleğinin değerleriyle yaklaşmıştır. Nevâyî bu konuyu işlerken daha ziyâde *mutasavvıf şâir* kimliğiyle görülmektedir.

4. İhlâs

İhlâs, temiz ve katışıksız yapmak, seçmek, samîmiyet, gönülden bağlılık demektir. İbâdet ve davranışları yalnız Allah'a has kılarak yapmak, başka düşüncelerden temizlemektir. Yapılan bütün ibâdet ve işlerde hiç bir karşılık ve menfâat beklemeksizin sırf Allah rızâsını esas ve gâye edinmektir. Riyâkâr ve iki yüzlü, içten pazarlıklı olmamak, iyi niyetli olmaktır.

Sözde, fiillerde, ibâdetlerde ve mânevî hallerde ihlâs gibi çeşitleri olan ihlâsın en son noktası, kişinin işinde Allah'ın rızâsından gayrıyı görmez hâle gelmesidir. [177]

---

[173] Nevâyî, **H. Ebrar**, s. 23 VI / 10.
[174] Örnek olarak F. Kiber'deki bâzı yerlere işâret ediyoruz: **F. Kiber**, 33 / 6; a.g.e., 69 / 2 ; a.g,.e., 73 / 10; a.g.e., 80 / 8; 82. Gazel'in tamamı; 83. Gazel de aynı temâyı işlemektedir; a.g.e., 119 / 6; a.g.e., 120 / 4; a.g.e., 125 / 3; a.g.e., 162 / 5, 6; a.g.e., 164 / 7; a.g.e., 200 / 6; a.g.e., 592 / 6.
[175] Nevâyî, a.g.e., 261 / 8.
[176] Nevâyî, a.g.e., 614 / 1.

İhlâs riyânın zıddı olup kalbi, onun temizliğini bozacak düşüncelerden uzak tutmaktır. İhlâs, sâhibini halâsa götürür. Bu yüzden Allah teâlâ "*Kendilerine, dîni yalnız Allah'a hâlis kılarak, ona ibâdet etmeleri emrolundu.*[178] buyurmaktadır. İhlâs, amel-i sâlihin temel şartı olduğundan Allah Teâlâ "*Her kim Rabb'ına kavuşmayı arzu ederse, yararlı bir iş yapsın ve Rabb'ına yaptığı ibâdette kimseyi ortak etmesin.*"[179] buyurarak ibâdetlerde riyâ kapısının kapanmasını istemektedir.[180]

Peygamberimiz (sav), ihlâsla ilgili olarak *Cenâb-ı Hakk'ın "İhlâs benim sırlarımdan bir sırdır. Onu kullarımdan sevdiklerimin kalbine emânet eder yerleştiririm".*[181] buyurduğunu haber vermiştir. Kuşeyrî, bu hadîsten ilhâmen Cüneyd Bağdâdî'nin "İhlâs kul ile Allah arasında bir sırdır. Melek onu bilmez ki sevâb yazsın. Şeytan ona muttalî olamaz ki ifsâd etsin. Hevâ ve heves onu fark edemez ki kendisine meylettirsin" dediğini nakleder.[182]

Mâhiyeti hakkındaki umûmî mülahazaları yansıtmaya çalıştığımız ihlâs için Nevâyî'nin de benzer değerlendirmelerde bulunduğunu görürüz.

Nevâyî'ye göre "Allah anıldığında kalben zikrin şuûrunda olmak gerekir. Önemli olan Allah'ın yâdının gönülde dâimî kalmasıdır. Takvâ sâhibi cismen Kâbe'de iken gönlü Allah ile değilse faydasızdır. Ama kilisede olup da gönlü Allah ile olsa bunda kusur yoktur." [183]

Nevâyî "Allah'a kulluk kıl, ancak kulluğunu göz önüne getirme."diyerek ihlâslı amele teşvik etmiş, "Ne kendin ne başkası, amelini bilmesin. Amele riyâ katmak fısktan

---

[177] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 207; Muhâsibî, **Kitabu't-Tevehhum**, s. 89; Kelabâzî, a.g.e., s. 117; Gazalî, **İhyâ**, C. IV, s. 33; Muhâsibî, **Riâye**, 152; Geylanî, **Fethu'r-Rabbânî**, s. 115; Herevî, **Menâzilu's-Sâirîn**, s. 31; Safer Baba, a.g.e, s. 125-126; H.K. Yılmaz, a.g.e., s. 169. A. Hakim Yüce, a.g.e., s. 233.
[178] Beyyine, 98 / 9.
[179] Kehf, 18 / 110.
[180] H. K.Yılmaz, a.g.e., s. 169.
[181] Muhammed b. Muhammed Zebîdî, **İthâfu's-Sa'deti'l-Muttakîn**, Beyrut, 1989, XII, 80-81.
[182] Kuşeyrî, a.g.e., 209
[183] Nevâyî, **N. Şebâb**, 14 / 9.

aşağı değildir, bunu bilmelisin."[184] sözleriyle gösteriş için yapılan amellerin Hak nezdindeki durumunu ortaya koymuştur.

Ona göre "Tekellüflü tavırlar, zoraki davranışlar, insanları göz önünde tutarak nefse yüklenmek, vücûda yorgunluk verir. Rûhun rahatını isteyenler onu terk etmelidir."

Tekellüf irür tenga fersûdelıg
Anıng terkidür canga âsûdelıg [185]

Nevâyî, ihlâsın tevhîde dayandığını, tevhîd inancının özü de ihlâs olduğu için, Allah'ın birliğini, güzel ve özlü anlatan sûreye *ihlâs* adı verildiğini söyler. [186]

Nevâyî, Abdullah b. Mübârek'in bir cihâdda yaptığı kahramanlığı ihlâslı amele örnek gösterir. Hasan ibn Rebî'nin rivâyetine dayandırarak anlattığı bu hâdisede İbn Mübârek'in yüzünü peçeyle gizleyerek çok büyük bir kahramanlık gösterdiğini nakleder. İbn Mübârek kendisini gizlemiştir, çünkü Allah'ın kendisini tanımasının yeterli olduğuna inanmaktadır.[187]

Nevâyî mânevî fetihlerin ancak ihlâsla tâlibe ulaşacabileceğine işaret etmiş, ihlâsın o fütühâtın fâtihası olduğunu belirtmiştir:

Feth tâlibga yitişmes eger irmes muhlis
Kim oşol fâtihanıng lâzımesidir ihlâs[188]

Nevâyî'nin münâcâtlarında ihlâs ile ilgili ideal noktaları tespit etmek, onun hulûsunu, samîmî duygularını görmek mümkündür:

"Yâ Rab, senin kapında baştan ayağa hatalı bir dilenciyim. Derd ve kederlerime nazar kıl, bu hâlime sen merhamet kıl. Bana lutfeyle, yolumu sana doğrult. Yolumu doğrulttuğun gibi elimi de tut. Dilime şükrünü söylet, başımı secdene eğdir. Hidâyetini

---

[184] Nevâyî, **L. Mecnûn,** 3486, 3487.
[185] Nevâyî, **F. Kiber,** 745 / müfred.
[186] Nevâyî, a.g.e., 125 / 9.
[187] Nevâyî, **H. Ebrâr**, XVI. Makale, s. 79.
[188] Nevâyî, **B. Vasat**, 24 / 6.

benden eksik etme. İnâyetini benden azaltma. Yolum cennet de cehennem de olsa benim yoldaşım ol." [189]

Nevâyî'nin ifâdelerinden ihlâsın özünün, kalben Allah'a teveccüh, amelde riyâdan uzaklaşmak olduğunu anlıyoruz. Onun, ihlâsın insan üzerindeki müspet tesirini hatırlatmasında, aksi tavırların insanı mânen yoracağını ifâde etmesinde, riyâkârlıktan uzaklaşıp ihlâsa yönlendirmesinde irşadî bir tavır sezilmektedir.

5. Şükür

Şükür, nîmet verenin nîmetini, saygı ile anmak, ihsânından dolayı ona hamd etmek ve nîmeti onun gösterdiği istikamette kullanmaktır. Allah'ın nîmetlerinin, kulun dilinde övgü ve îtiraf, gönlünde şuhûd ve mârifet, uzuvlarında tâat ve inkıyâd olarak belirmesine de şükür denmiştir.

Hamd ve şükür birbirinden farklıdır. Hamd, Cenâb-ı Hakk'a karşı kulların memnûniyet ve sevinçlerini bildirmeleridir. Şükür ise nîmet karşılığı yapılır. Hamd şükürden daha umûmî bir mânâ ifâde eder. [190]

"Eğer nîmetlerime şükrederseniz artırırım." [191] âyet-i kerîmesi, nîmetlerdeki ziyâdeleşmenin, şükrün kemâl bulmasıyla yakından ilgili olduğunu bildirir. [192] *"Gerçek anlamda şükredenlerin azlığının"* [193] ifâde buyurulmuş olması ise şükürde gayretin önemine işâret eder.

Nitekim "Gecelerde ayakta kalarak bâzan ayakları şişinceye kadar namaz kılan Hz. Peygamber (s.a.v.)'e : "Allah, sizin geçmiş ve gelecek günâhlarınızı bağışlamış iken niçin kendinizi bu kadar yoruyorsunuz?"*sorusuna onun:* "Şükreden bir kul

---

[189] Nevâyî, **L. Mecnûn,** II / 88, 106, 107, 110, 111, 118.

[190] Geniş bilgi için bkz. Kelâbâzî, a.g.e., s. 117; Gazalî, **İhyâ,** C. IV, s. 78; **Kuşeyrî** a.g.e., s. 173; Muhâsibî, **Kitâbu't-Tevehhum**, s. 51; Süleyman ateş, a.g.e., 308; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 173; Ethem Cebecioğlu,"*Seyyid Burhaneddin Muhakkık –I Tirmizi'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar*", **Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, Ayrı Basım, Ankara, 1998, s. 137.

[191] İbrahim, 14 / 7.

[192] Mâhir İz, a.g.e., s. 153.

[193] Sebe, 34 / 13.

olmayayım mı?" [194] *cevâbından, bu konuda gösterilecek gayret ve dikkatin boyutu ortaya çıkar.*

Mevlânâ'ya göre şükür, *dosta götüren rehberdir. Nîmet gaflet verir, şükürse uyarır. Hakk'a şükür nîmet avlama tuzağıdır.* [195] Sadi'ye göre de *"Hakk'ın verdiği göz, kulak, el, ayak, gibi âzâları tâatte kullanmak; onu kalple veya dille zikretmek; malını, Allah rızâsı dâiresinde sarf etmek, hepsi ayrı ayrı birer şükürdür. Allah'a ibâdet yakınlığa, şükür nîmetin artmasına vesiledir.* [196]

Nevâyî de şükrü, "kula yakışan haslet" olarak değerlendirir.[197] Nevâyî'nin nazarında bulamayınca şükretmek, bulunca elindekini muhtaçlara dağıtmak Allah dostluğu pâyesine yetişmektir:

Evliyâ pâyesigadur yitmek
Tapmasa şükr ü tapsa bezl itmek[198]

Nevâyî'nin şükür konusunda telkinleri daha ziyade kendi nefsinedir:

Nevâyî kılıp tingri kâmıng revâ
Sanga rûzi itti acâyib nevâ
Uzat tingri şükri nevâsıga til
Nevâ artug ister iseng şükr kıl

"Hak, sana bütün arzu ettiğin şeyleri lâyık gördü ve seni türlü türlü nîmetlerine mazhar kıldı. O zaman senin dilinden hep onun şükrü sadâ versin. Sen verilen nîmetlerin artmasını istiyorsan, ona şükür kılmalısın." [199] der.

Aynı hislere Sultan Baykara'yı da ortak etmek ister, onun da dâimâ şükür sözünü dilinden düşürmemesini, Allah'tan bir nefes gâfil olmamasını [200] tavsiye eder.

---

194. Buhari, **Teheccüd**, 6; Müslim, **Munâfikîn**, 79.
195 Mevlânâ, **Mesnevî**, C. III, 2912, 2913.
196 Sa'd-i Şirâzi, **Gülistân**, Tahran, 1371, s. 2.
197 Nevâyî **Münşeât**, s. 81.
198 Nevâyî **F. Kiber**, 756 / müfred.
199 Nevâyî **S. İskenderî**, 7213, 7214 (Hamse'nin son beyitleri).
200 Nevâyî **F. Kiber**, 689 / Sâkinâme, 193. beyit

Nîmeti idrâk edebilmek önemli olduğu gibi, onun çokluğunun farkına varmak, şükrün küllîleşmesine dolayısıyla hamde vasıta olur. Nevâyî bu idrâkle nimetlerin çeşitliliğine bâzı işâretlerde bulunmuştur. Meselâ ömrün ganîmet olarak bilinmesini ister, bunun yanında Allah'ın ihsân ettiği sıhhat ve emniyetin de şükür vesîleleri olduğunu hatırlatır.[201] Hattâ zâlimin zulmüne uğrandığında, zâlim olmayıp mazlûm kalındığı için Allah'a şükretmek.[202] gerektiğini ifâde etmesi onun nimetleri değerlendirmedeki hassasiyetini gösterir.

Bu sonuca göre Allah'a lâyıkıyla hamd etmek mümkün değildir. Nevâyî, "Beşer Allah'a hamd etmede âciz kalır. Çünkü *hayrü'l-beşer* olan Hz. Peygamber bile '*Ben seni hakkıyla senâ edemem*' buyurmuştur."[203] derken Allah'ın yaratıcılığının ve ihsânlarının sınırsızlığına işâret etmiştir.

Bahsi geçen bütün amelî ve ahlakî kavramlarla ortaya konulan esaslardan da anlaşılacağı üzere seyr ü sülûk, uzun ve zorlu bir yoldur. Bu uzun ve müşkilâtlı yolu insan kendi başına nasıl kat edecektir? Bu müşkilin çaresi, *tarikat* terbiyesi ve *mürşid*lerin rehberliğidir.

---

[201] Nevâyî **M. Kulûb**, s. 190.
[202] Nevâyî a.g.c., s. 149.
[203] Nevâyî, **F. Kiber**, 1 / 3.

V. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN TARÎKAT ANLAYIŞI

A. Şerîat, Tarîkat, Hakîkat

Tasavvufun en büyük özelliklerinden birisi, nazarî kalmayıp, tarîkatlar yoluyla hayata da geçirilmiş olmasıdır. Nazariyatta tasavvuf diye adlandırılan bu akımın pratik hayatta aldığı isim tarîkattir.

Lugat mânâsıyla gidilecek yol, izlenecek usûl, hal ve durum gibi anlamlar ifâde eden *tarîkat* kavramı insanların mânevî kâbiliyetlerini geliştirmek için kurulan mânevî yol, Hakk'a ermek için bir takım kuralları bulunan geçittir.

Tarîkatların amacı insan rûhunu terbiye etmek, insanları dış dünyanın tesirlerinden kurtarmak, iç dünyalarına yönlendirerek içlerindeki mutlak hakîkate ulaştırmaktır. Bir bakıma tarîkat, şerîatın zâhirinden özüne (hakikat) doğru giden yoldur. Şerîatın dışında değil, şerîatın içinde bir seyirdir. Esasları kitap ve sünnetten alınmış olup şer'i yükümlülüklerle birlikte icrâ olunur. [1]

Şerîat, zâhirî hükümler, fıkıh kaideleri, hukukî kurallar, insanın kendi bedeni ve dünyâsı ile ilgili dînî hususlardır. Kulluğun gereğini yerine getirmektir. Hakîkatin dış yüzüdür. Hz. Peygamberin sözü şerîat, davranışları tarîkat, yaşantısı hakîkattir.

Hakîkat, Kalbin dâimî sûrette Allah'ın huzurunda bulunması, İlâhî âlemde müşâhede edilen, fakat ifâde edilmeyen, ancak keşf ve ilham yolu ile bilinen gerçeklerdir. Hakk'ın sâlikten vasıflarını alarak yerine kendi vasıflarını koymasıdır.

Gerek şerîat, gerek tarîkat ve hakîkatin umumî gâyesi, insanları, doğru sözlü. doğru davranışlı, bilgili ve güzel ahlâklı kılmaktır. [2]

---

[1] H. K. Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 229-232; Şemseddîn Sâmî, **Kâmûs-ı Türki**, s. 883.

2. Geniş bilgi için bkz. Kelâbâzî, a.g.e., s. 69, 151; Kuşeyri, a.g.e., s. 41, 82, 311, 363; Muhâsibî, **er-Riâye**, s. 74; Serrâc, a.g.e., 35; Hucviri, a.g.e., 341; M. Ali Ayni, a.g.e., s. 179, 192 ; İbrahim Düzen, a.g.e., 220; Osman Türer, a.g.e., s. 97; Mustafa Kara, **Tasavvuf ve Tarîkatlar Tarihi**, s. 189-309; Mâhir İz, **Tasavvuf**, s. 193-201.

İlk sûfîlerin hemen hemen tamamı, sonraki mutasavvıfların ise büyük ekseriyeti şerîata ve zâhirî ahkâma bağlılık göstermişler, [3] her şeyden önce şerîata uymak gerektiğini ifâde etmişlerdir. Umumiyetle mutasavvıfların baş vurdukları ve dayandıkları ana kaynak Kur'ân-ı Kerîm ve sünnettir.[4]

Nevâyî'ye göre de tarîkat, şerîatın dışında değildir. Şerîat içinde bir seyir vâsıtasıdır. Sâlik şerîat dâiresi içinde amel ederek, zühd ve takvâ ile sülûke mazhar olabilir. Şeriatsız sülûk mümkün değildir:

"Allah bütün itâat şekillerini Hazret-i Risâlet (sav)'in şerîat caddesinde mukarrer kılmıştır. Her kişi şerîat caddesini çok iyi bilmeli, Hak Teâlâ ile Peygamber (as)'a iyice itâat etmeli, ta belâlardan kurtulsun, murâdını elde etsin."[5] Çünkü "Şerîat sırât-ı müstakîmdir. [6]

Nevâyî, şerîata istikâmet dâiresinde uymanın zorluğuna:

Nebî şer'iga tapmak istikâmet
İrür sâlikke müşkilrek kerâmet

"Sâlik için en zor kerâmet Peygamberimiz'in şerîatına istikâmetle uymaktır."[7] sözleriyle işâret ederken, bunu başarabilmeyi kerâmet olarak değerlendirir. Yani hem bir ilâhî ikram, hem de velî kullarda görülebilecek bir mazhariyettir.

Nevâyî, şer'î konulara, şerîatın esaslarını, îtikâdî ve amelî teferruâtını bir risâle ile ortaya koyacak kadar ilmen vâkıftır. Şerîatın îtikadî esaslarını, farz, vâcib ve sünnetlerini anlattığı risâlesi *Sirâcü'l-Müslimîn*'in yazılmasında devrin büyük tarîkat kutbu *Ubeydullâh Ahrâr'ın* da teşvîk ve ricâsı olmuştur. [8] Bunun mânâsı, Nevâyî şöhretli bir tarîkat büyüğünün eser telifi ricâsına mazhar olacak boyutta *ilmî, amelî ve tasavvufî* inkişâf ve yeterliliğe mâliktir.

---

[3] Mustafa Kara, **Tekkeler ve Zâviyeler**, İstanbul, 1990, s. 24 .
[4] Mustafa Tahralı, *"Mevlânâ ve İbn Arabi üzerine Söyleşi,"* **İslâm Dergisi**, yıl, 14, sy., 160, İstanbul, 1996, s. 3.
[5] Nevâyî, **Münşeât**, s. 52.
[6] Nevâyî, **F. Kiber**, 463 / 5.
[7] Nevâyî, **F. Kiber**,741 / müfred.

İşte bu vukûfiyetle,

Devlet taleb edersen Hudâdın

Baş tartma şer'-i Mustafâdın

Cennetka barurga isteseng yol

Bu cadde birle mustakîm ol

"Allah'tan tâlih ve saâdet taleb edersen Hz. Peygamber'in şerîatından başını çevirme. Cennete gidecek yol istersen bu caddeden ayrılma." [9] der.

Nevâyî'ye göre, tarîkat sülûkünde, zühd ve takvâ yolunu şiâr edinmekle safâ bulunur. Zühd ve takvâ yolundan aşk yoluna girince fenâ fillâha erişilir. [10] Bir tarîkat piri"nin söylediklerini aktararak "Tarîkatsıza tevfîk hidâyeti erişmez. Tarîkat, şerîat caddesi içinde bir yoldur. Bir ilâhî tevfîk de, tahkîk iklîminde sâlikin azîm coşku kazanmasıdır. Bu yol çok zorlu ve perişândır. Olumsuzluklar, sıkıntılar pek fazladır. Gece karanlık, sahrâ uzundur. Yolda harâmîler çok, ama yol arkadaşı yoktur.":

Yol asru bortak irür tün karangu deşt uzun

Köp asru kât'-ı tarîk ehli vü yok anda refîk

Yolun bu zorluklarına, âdetâ deniz gibi derin gamlarının karşı aşkla mukâbele edilebilir." [11] der.

Nevâyî, hakîkata ulaşmak peşindedir. Onun maksadı hakikattaki mânâ kapılarını açmaktır. Gönlündeki yakarışı da mânâ kapılarının gönlüne açılmasıdır. Bu sebeble kâinâttaki mânâları "*nakd ü cevâhir*" olarak görür. "Nereye baksa o cevherleri görmek" kâinâttaki hakîkatlere ulaşmak arzu eder:

Niçe kim istesem nakd ü cevâhir

---

[8] Levend, **Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler,** c. IV, s. 222.
[9] Nevâyî, **L. Mecnûn,** 3482, 3483.
[10] Nevâyî, **F. Kiber,** 681-1, Terci, 4. bend 5, 6, 7. beyt.
[11] Nevâyî, a.g.e., 322. gazelin tamamı.

Kayan baksam közümge eyle zâhir [12]

Ona göre hakîkat, sâliki kendinden geçiren mey gibidir. Nasıl ki "Meyhâne ehli, bâdeye düşkün olup bilinen şaraptan içince kendilerinden geçerlerse, hakîkat meyi de saliki kendinden geçirir. Kaldı ki hakîkat meyi yanında, şarâbın mest ediciliği, hakikatin binden biri olamaz. Onun için hakîkat meyiyle kişi tamâmen kendinden geçse şaşılmaz.":

Meyhânede cem'i ki irür bâde-perest
Zâhir mey içkendin olur bed-mest
Mingdin bir imes bu mey hakîkat meyidin
İçken anı ahsumlasa tang yok peyvest [13]

Görüldüğü gibi, Nevâyî şeriat tarikat hakikati birbirine alternatif unsurlar olmaktan öte birbirini tamamlayan unsurlar olarak görmektedir. Hakîkate erişmek için Şeriatın gösterdiği umdelere uymanın gerekliğini önemle vurgulamış, mânevi seyir için aksini mümkün görmemiştir. Ona göre tarîkat muhakkak gereklidir. Çünkü seyrin erkân ve âdâbı tarîkat hakîkati içindedir. Başka ifâdeyle tarikat şeriattaki hakikate erişmek için bir seyir yoludur. Nevâyî'ye göre sonuç marifette yol alarak varlığın hakîkatini kavramak, fenâ fillâha ulaşmaktır.

Bu yolculuk kendi kendine, rehbersiz çıkılacak bir yol değildir. Rehber de *şeyh*tir, *mürşid*dir.

---

[12] Nevâyî, **F. Şîrin,** 1, 4.
[13] Nevâyi, **M. Kulûb**, s. 97, 98.

B. Şeyh - Mürşid

Tasavvufta şeyh, tarikat pîri, mürşid, üstâd adıyla anılan zâtlar, insanları halktan Hakk'a ulaştıran rehberlerdir. İlâhî hidâyet vesîlesidirler. Bâtinî hayatın hastalıklarını, nefsin noksanlarını teşhîs ve tedâvi ederler. Tarikatta mürşidsiz yol almak hoş görülmemiştir. Mürşidi olmayan sâlik bahçıvan ihtimamından mahrûm, semeresiz veya acı meyve veren ağaca benzetilir.

Şeyh kendisine intisâb eden sâliklere istidat ve kâbiliyetlerine göre mânevî olgunluğu eriştirmek üzere rehberlik ve önderlik eder. Faydalı ve zararlı olanı gösterir. Kalplerine şerîat bilgisini ve Allah sevgisini yerleştirmeye çalışır.

Mürşid veya mürşid-i kâmil, tasavvufta genellikle şeyh kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılagelmiştir. Mürşidler, şeyhler mürîdlerine karşı baba durumundadırlar. Bu yüzden bazı tarîkatlarda şeyh karşılığı olarak *dede* ve *baba* terimleri kullanılır.

Şeyh ve mürşidler kendilerine başvuran müridleri, meşreblerine göre seyâhat, sohbet, ve halvet yollarından biriyle irşâd ederler. Her şeyh aynı zamanda bir mürşiddir. [14]

Mutasavvıflara göre şeyh, irşâd vasıflarını taşıyabilmek için yeterli ölçüde ilme sahip olur. Hâlis niyetli olur. Tâbilerinin fazlalaşmasıyla gururlanıp sevinmez. Kimsenin malında ve mülkünde, sâhip olduğu nîmetlerde gözü olmaz. Cömert olur, muhtaç olduğu şeyi başkasına vermekten geri kalmaz. Mürşid, ilâhî emirlere mürîdi cezb ederek, nehiyleri de ondan def ederek terbiye eder. Hâllere ve makâmlara ilgi duymaz. Kendi esrâr ve kerâmetlerini izhâr etmez. Ümerâ ve hükemâdan kaçınır. Mürîdlerine rıfk ile muâmele eder. Sâlih amellerle vaktini muhâfaza eder. Dâimâ zikir ile meşgûl olur.[15]

---

[14] Geniş bilgi için bkz.; Serrâc, a.g.e., s. 204; Mehmed Ali Aynî, a.g.e., s. 218; Selçuk Eraydın, a.g.e., s. 114; Mâhir İz, a.g.e., s. 100; Abdulbârî en-Nedvî, **Tasavvuf ve Hayat**, s. 266; Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 32; Ömür Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s. 244; Ethem Cebecioğlu,"*Seyyid Burhaneddin Muhakkak –I Tirmizi'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar*", **Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, Ayrı Basım, Ankara, 1998, s. 129.

Nevâyî, mürşidleri mânevî hayatın inkişâfında önemli bir unsur olarak görür. Sâlikin mânevî terakkîsinde şeyhin bir zarûret olduğuna inanır. Bunun yanında onun umumî mânâsıyla topluma önder, yol gösterici, güzel ahlâk numûnesi olmak noktalarından faydalarına dikkat çeker. Mürşidsiz bir toplum hayatını düşünmez. Onu toplumum bir rüknü olarak görür. Ancak böylesi önemli rolü olan şeyhlerin ve mürşidlerin de yukarda belirtildiği gibi mürşidlik vasıflarına hâiz olması gereğine işâret eden Nevâyî'nin bu konudaki görüşleri şöyledir:

Nevâyî'ye göre mârifetle ilâhî sırlara vâkıf olmak, Allah'ın vasıflarından haberdâr olmak için rehber mürşittir.[16] Sıfâtullâh ile mevsuf olmak isteyen, her sözünde Hak emrini söyleyen bir kâmil mürşid bulmalıdır:

Her ni Hak emrini dir mürşid-i kâmil anı kıl
Ger sıfâtullâh ile özni tilersin mevsûf [17]

Seyr ü sülûk yolu zorlu, mesâfeli olduğu için onu kolaylaştırıcı, şiddetini giderici; sâlikin önüne çıkacak menfî neticelerden sakındırıcı, büyük tehlikelere karşı kâmil rehber, *yol gösterici bir pîr* gerekir. Onun irşâdı olmadan yol tutmayı evliyânın büyükleri *kaddesallâhü esrârahüm* câiz görmezler.[18] Gerçek şu ki sefere çıkan görmediği yola girse, gitmediği vâdiye koşsa, yol kaybetmek ve yoldan çıkmak ihtimâli vardır. Seferde olana, böylesi kötü sonuçlardan, koruyacak, karşılaşılacak tehlikelerde sâlim yolu gösterecek bir *hâdî*, maksada yetirecek bir *kâmil mürşid* gerekir.[19]

Nevâyî, mürşidin gerekliği konusunda değerlendirmelerini sürdürür: "Seyr ü sülûk bir rehber nezâretinde mümkün olur. Çoban, koyunlarını su ve ateş âfetinden koruduğu gibi, mürşid de ehlini mânevî tehlikelerden korur. Zâten bir cemâatin önder olmadan yola koyulması uygun değildir. Hele yol uzun ve zorlu ise muhakkak bir önder

---

[15] Abdulbârî en-Nedvî, a.g.e, s. 269-270; H. K. Yılmaz, a.g.e., 184.
[16] Nevâyî, **L. Tayr**, 345-349.
[17] Nevâyî, **F. Kiber**, 316 / 6.
[18] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 184.
[19] Nevâyî, a.g.c., s. 184.

gerekir. Mürşid, yolun durumunu, müşkillerini bilen kişidir.[20] Bir yol gösterici olmadan yola gidilmez."[21]

İnsanın mânevî hayâtını boğan dünyevî musîbetlerden çekilmenin insanın kendi gücünün üstünde olduğuna inanan Nevâyî ancak pîr, istidat ve tevfîkin yardımıyla bunun mümkün olacağını, yoksa kişinin kendisini, düştüğü dipsiz girdaptan çekmesinin imkânsız olduğunu bildirir.[22] Dünyayı bir zehir kadehine benzeterek halkı, dünyanın zâhirde tatlı, fakat sonuçta mânevî hayâtı öldürücü etkilerinden ancak bir kâmil mürşidin kurtarabileceğini belirtir:

Meger bu zehirdin kutkargay ilni
Fenâ tiryâkı birle pîr-i kâmil[23]

Hatta ona göre gedâ pâdişâha muhtaç olduğu gibi pâdişâh da fakr ehline muhtaçtır.[24] Her kim istikameti kaybetme endişesine maruzsa, çâre mürşide teslim olmaktır. Pîr onun her hastalığına göre bir ilaç verir ve şifâya kavuşturur.[25] Mürşid, sâliki terbiye ederken çeşitli yolları dener, ama sonunda onu mutlaka terbiye eder. Buna misâl olarak *Şeyh Ebu Turâb Nahşebî*'nin mürîdine uyguladıklarını anlatır:

Vâsıl-ı Hak olan Şeyh, süslü elbiselerden hoşlanan bir müridini irşâd etmek için çok çeşitli yolları dener, fakat bir netice alamaz. En sonunda bir koyunun sakatat ve pisliklerini bir sepete koydurur, başı üzerinde taşıtır. Kanlar ve pislikler müridin sarığının üzerinden bütün vücûduna akar. Elbisesini berbat eder. Bu günlerce devam eder. Sonunda bu meşakkatli halle mürîd mânevî hastalığından kurtulur.[26]

Görüldüğü üzere mürşid, seyr ü sülûkte, mânevî çöllerde, seyr yollarında sâlike yolu kolaylaştırıcıdır. Havf ve recâ yollarını bilir.[27] Ayrıca sâlikin müşkillerini gidericidir. Bunu yaparken anlattıklarının açık ve ayrıntılı olmasına özen gösterir.

---

[20] Nevâyî, **L. Tayr**, 1576, 1577, 1578, 1581.
[21] Nevâyî, **F. Kiber**, 367 / 7; **L. Tayr**, 1576, 1577, 1578, 1581.
[22] Nevâyî, **G. Sıgâr**, 63 (Mukatta').
[23] Nevâyî, **N. Şebâb** 44 / 6. Bend / 6.
[24] Nevâyî, **G. Sıgâr**, XVII / 1.
[25] Nevâyî, **L. Tayr**, 1746-1766.
[26] Nevâyî, a.g.e., 1768-1784.
[27] Nevâyî, a.g.e., 966, 967.

Anlamayı kolaylaştırır. Gönüllerdeki şüpheleri, tehlikeleri bertaraf eder. Gönüldeki dağınıklığı giderir. Çünkü şüphe ile maksada ulaşılmaz.[28] Mürşidin üstün vasıfları tamamen Allah'ın lutfudur. Ona göre Hz. Süleyman, hem rasûl, hem de cinler, insanlar, vahşi hayvanlar ve kuşlar üzerinde hükümdârdı. Bu ona Hak Teâlâ'nın nazar kılmasındandı. Mürşid de böylesi bir nazara mazhardır. Ehl-i safânın nazarında toprağı kimyâya çeviren mânevî bir iksîr vardır.":

Kimge kim eyler nazar ehl-i safâ
Ol nazar tofragın eyler kimiyâ [29]

Aşağıdaki misâlle konuyu teyid eder:

Şeyh Necmü'd-Dîn Kübrâ'nın velâyet nûruyla aydınlanan nazarından kime bir nasip ulaşsa o kimse kendi benliğinden uzaklaşır velî olurdu. Hatta bir gün nazarı bir köpeğe düşünce köpekte değişik haller zuhûr etti. Çünkü ehl-i saâdet, bir köpeğe nazar etse âdetâ onda insan vasıfları zuhûr eder. Ashâb-ı Kehf'in köpeği de böyle bir nazarla derecesi yükselen hayvanlardandır.[30]

Ona göre pîr'e hizmet, ata emrine boyun eğmeye benzer. Kim pîrini incitirse ana babasını incitmiş gibi olur; Allah da onu incitir.[31] Nevâyî, meşrû ölçüler dışında kalan müteşeyyihleri tavsîf ederken de onları ağır ifâdelerle tenkit eder.[32]

Nevâyî şeyh, mürşid ile ilgili sözlerinin hemen tamamında sülûkte mürşidin gerekliliği üzerinde durmuştur. Mürşidin birinci muhâtabı ise mürîddir, sâliktir. Aslında tarîkatin, hatta tasavvufun esas muhâtabı müriddir, sâliktir.

[28] Nevâyî, **L. Tayr,** 1630-1643.
[29] Nevâyî, a.g.e., 1649, 1650, 1651, 1653.
[30] Nevâyî, a.g.e., 1654, 1655, 1656, 1657, 1667, 1668,1672.
[31] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 143.

C. Mürîd - Sâlik

Sâlik, lugatte, yol tutan, gidici mânâsına gelmektedir. Istılâhda ise, maksûd menzile varmak için tasavvuf yolunu tutan, tasavvufu dünyaya âit şeylerden üstün bilerek onu esas meslek kabul eden kişi demektir.[33]

Mürîd ise bir mürşide intisâb edip tarîkata giren, irâdesini kendisine sarf etmekten sakınıp şeyhinin emir ve irâdesini esas tutan, Hakk'ın irâde ettiğinden başkasını istemeyip Hakk'ın irâdesine karşı kendi irâdesini hiçe sayan kişidir. Cenâze, onu yıkayan kişinin önünde nasıl yıkayıcıya teslim olmuşsa, mürîd de şeyhine öylece teslim olmuştur. Mürîd şahsî irâdesini şeyhinin irâdesinde yok etmiştir.

Mürîd ile sâlik aynı mânâda kullanılmakla beraber, mürşidine teslim olan kimseye mürîd, bu yolda mesâfe kat eden kişiye de sâlik adı verilir.[34]

Mutasavvıflar, sâlikin dört şeyi bilmesi gerektiğini bildirmişlerdir: Sülûkün gâyesini, İnsanı asıl hedef ve gâyesine ulaştıran şeyin ne olduğunu, maksad ve gâyesine hangi yollarla ulaşacağını bilmelidir. Kendi gâyesine ulaşması için bir rehber (mürşid) edinmelidir. Sâlik bu dört şeyi bilmeden sülûke giremez[35]

Nevâyî sâlik ve mürid hakkında, geniş izâhlarda bulunmuştur. Bu îzâhlar temelde diğer tasavvuf klâsiklerinde izah edilen şekilleriyle benzerlik arz eder:

Nevâyî salikle ilgili değerlendirmelerinde ilk önce yine sâlikin bir mürşid gözetiminde sülûkünu gerçekleştirmesi gerektiğini tekrarlar. "Hak yoluna adım atıp taleb bineğini şevk vâdisine süren *ehlullâh*, kâmil pîr irşâdından ayrı gitmezler; *hâdî*siz maksûda yetmezler." der. Çünkü maksada ulaşmada, nefis düşman, şeytan yol kesici; her biri birer korku ve âfettir. Ona göre mürşid sâliki, tehlikelerden atlatmazsa, yol kat etmek zor, maksada yetmek güçtür. Mürşidsiz, kendi başına bu yola giren, menzil

---

[32] Nevâyî, **F. Kiber,** 393. gazelin tamamı; **M. Kulûb,** s. 67

[33] Geniş bilgi için bkz. Gazâlî, **Mecmû'u Resâil,** s. 47; Sühreverdî, a.g.e., s. 76; Süleyman Uludağ, a.g.e, s. 451; H. K. Yılmaz, a.g.e., s. 185; Edhem Cebecioğlu, **Hacı Bayram Veli,** s.157.

[34]. Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s.378; Serrâc, a.g.e., s. 205; Asım Efendi, **Kâmûs Tercemesi,** İstanbul, 1304, C. I, s.547; İbrahim Düzen, a.g.e., 153; M. Zeki Pakalın, a.g.e., II, 662; Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 377, 388; H. K.Yılmaz , a.g.e., 185; Edhem Cebecioğlu, **Hacı Bayram Veli,** s. 156.

geçen, enâniyet giriftârıdır. Nefse tâbi, şeytana maskaradır. Maksûda bir vasıta olmadan yetmek mümkün olmaz. Mürşidsiz, yol göstericisiz vuslattan kimse söz etmemiştir. Mürîdi maksada ulaştıran pîri sâlikle beraber kılan Hak'tır. Pîr ise vesîledir.[36]

Nevâyî bu mevzûda *Şeyh Bâyezid-i Bistâmî (ks)* ile mürîdi arasında geçen hâdiseyi misâl olarak verir. Şeyh bir gün bir yere gitmek için müridi ile yola çıkar. Önlerine büyük bir su gelir. Şeyh "Allah" diyip suda yürümeye başlar. Mürîdine de "Bâyezid" diye suya girmesini emreder. Beraberce su üzerinde kolaylıkla yürürler. Ancak mürîdin aklına, vâsıta yerine Allah'ı anmak gerektiğine dâir bir düşünce gelir. "Vasıta mumunu söndürüp vahdet bahrinde Allah zikri ile gideyim." der. Bu iddiâ ile adımını atınca suya batar. Şeyh elinden tutarak onu kurtarır ve selâmetle kıyıya varırlar. Bâyezid mürîdine "Ey oğul, sen önce Bâyezid'e yetiş, ondan sonra Hakk'a yetişmeye heves et!" diyerek mürîdini irşâd eder.

Nevâyî sözünü şöyle tamamlar: *Maksûd bu ki pîr irşâdıdın ayru bu yolga kadem urmamakdur, belki dem.* Yâni "Maksad budur ki pîrin irşâdından ayrı bu yola adım atmamak, hatta nefes almamak gerekir." der.[37]

Bâzan görünüşte bir sâlikin zâhir olarak mürşidi, pîri yoktur, ama mânâ yoluyla mevcûddur. Onlar gâib mürşid yardımı ile, veya vefat etmiş bir kâmilin rûhânî terbiyesi ile sülûke girmiş ve maksada ulaşmışlardır. Nevâyî bu konuya açıklık getirerek Üveys-i Karenî'nin Peygamberimizi görmediğini, Peygamberimizin da Karenî'yi zâhir gözüyle görmeden mânâ ve rûhâniyette onu terbiye kıldığına işaret eder. Nevâyî, mürşid zâhirî olarak bilinmese, meşâyihden birinin rûhu kişiyi terbiye kılmış olsa, ona *üveysî* denildiğini bildirir.[38]

Mürşidini bulan sâlik için iş bitmiş değildir. Uyacağı birtakım esaslar ihmal etmemesi gereken bazı şartlar vardır:

---

[35] Nesefî, **İnsân-ı Kâmil**, s. 91'den nakleп İbrahim Düzen, a.g.e. s, 154.
[36] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 185.
[37] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 186.
[38] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 13; Câmî **Nefahât**, s. 86; Feridüddin Attâr, **Tezkiretü'l-Evliyâ**, s. 28.

Nevâyî seyr ü sülûkte sâlikin ilk adımını *"mâsivâullâh"*tan *uzaklaşmak* olarak görür. [39] Tasavvufta bunun bir adı terktir. Sâlik bu yolda neyi varsa terk eder. Bu yolun azığı azıksız olmaktır. Azık kaydından âzâd olmaktır:

Yani bu yol zâdıdır bî-zâdlıg
Zâd u tûşe kaydıdın âzâdlıg

Sâlik, kendini mâsivâyı terketmiş tevehhüm edebilir. Her an Allah ile olduğunu zannedebilir. Önemli olan sâlikin kendisini öyle görmesi değil Hakk'ın onu öyle görmesidir.[40] Ayrıca, kemâle ererek maksadına yetiştiğini zannedebilir. Nevâyî bunu sâlik için varta sayar. Cehâlet ve gurûrun bir eseri olarak görür. İşin aslından uzaklaşmak olarak bakar. Ve bu hissin ıslâhının da zorluğuna dikkat çeker. Çünkü temelde kibir ve gurûr vardır.[41]

Sâlik ibâdet ve tâatinde dikkatli olmalıdır. Nevâyî, ibâdet ve tâatin, Allah'ın emrine boyun eğmenin, mânevî terakkîdeki önemini ifâde ederken şunları söyler:

"Seyr ü sülûkte onun fermânına mûtî olmak, kemâl işâretidir. Sâlikin mânevî makâmının yüksekliğine işâret eder. Onun emrine boyun eğmeyen izzet dergâhından kovulmuş demektir."

Nevâyî'ye göre başka dikkat edilecek hususlar da vardır: Sâlik ucbe düşmez. Tâatinden dolayı övünüp bu vasfıyla kibir ve gururla İblîs'e benzemez. Hz. Adem yaratılmadan önce binlerce yıl Allah'a ibâdet eden İblîs, sonunda Allah'ın *Adem'e secde emri*ne itâat etmediği, gurura kapıldığı için kovulmuştur. Bu yolda tâatini görmek, kendini görmektir. Yaptıklarını anmak, onları sâhiplenmek, onlarla gururlanmaktır. [42]

Seyr ü sülûkte yol alırken sâlikin *dilinde dâimâ tesbîh ve tehlîl olur.* Onun zikri azık, onu anmak gıdâdır. Zikir ve fikirden bir nefes ayrı kalınmaz. [43] *Sâlikin huzûr bulması, gönlünün gamlardan âzâd olması* için, Allah'ı anmayı kendine îtiyat hâline

[39] Nevâyî, **F. Kiber**, 412 / 9.
[40] Nevâyî, **L. Tayr**, 2285-2295.
[41] Nevâyî, a.g.e., 2314-2350.
[42] Nevâyî, a.g.e., 2093-2120.

getirmesi gerekir. Onun yâdı olmadan şâd olunmaz. Ondan ayrı olmaktansa gam daha iyidir. Ondan gelen gam da olsa şâdlıktır. [44]

Sâlik göz ve gönlünü pâk kılmasa, geceleri kâyim, gündüzleri de sâim olsa faydası olmaz.[45] Salikin çok söylemesi merdûddur, çok dinlemek matlûb ve mahbûbdur. Çünkü dinlemekle el dolar. Çok konuşan çok yanılır. Kalb hastalıklarının maddesi çok yemek ve çok konuşmaktır.[46]

Sâlik *himmetli ve gayret*lidir. Makam, mal, mülk ve servetin insana veremediğini himmet verir. [47] Sâlik ayrıca *insaf*lıdır.[48]

Nevâyî vuslat yolunda sâliklerin sabır ve sebatlarının önemini vurgular. [49] *Sıdk* ve ihlâsı da mahbûbu onlara âşinâ kılacak vesile görür. Ayrıca Hak cânibinden *cemâliyet* yeli esmelidir. Hakk'ın cezbi de bu yolda önemlidir. Çünkü ona göre cemâliyetten esen kudsî nefesler aradaki perdeleri bir bir kaldırır. [50]

"Seyr ü sülûk yolunun zorlu oluşu, sâlikin zayıflığıyla birleşince sâlik maksûduna nasıl erişîr, buna çâre nedir?" suâline Nevâyî şöyle cevap verir:

Sâlik'in teni zayıf, yol da zorlu olabilir. Ama *himmet* büyük olursa üzülmeye gerek olmaz. Bu iş bir de *aşk* işidir. Zaten bu yolda kim âşık değilse onun şahsiyeti noksandır. Bu işte aşk kâfidir. Her kime aşk ve himmet yâr olsa, bünye zayıf olsa da bu noksanlığın değeri yoktur. Ama kim ki dünyâya gönlü bağlıdır işte o gönül hastasıdır. Asıl tehlikeli zayıflık odur. Ehl-i aşk bu za'fiyeti hoş görmez. [51]

---

[43] Nevâyî, **L. Tayr**, 455, 456.
[44] Nevâyî, a.g.e., 2351-2358.
[45] Nevâyî, **F. Kiber,** 410 / 6.
[46] Nevâyî, **M. Kulûb**, s.120.
[47]. Ayrıntılar için bkz. Nevâyî, **L. Tayr**, 2164-2200.
[48] Ayrıntılar için bkz.: Nevâyî, a.g.e., 2221-2231.
[49] Nevâyî, a.g.e., 1576, 1577, 1578, 1581.
[50] Nevâyî, a.g.e., 3159-3183.
[51] Nevâyî, **L.Tayr,** 1675, 1676, 1681, 1682, 1687, 1690, 1691.

Sâlik *ehl-i muhabbettir*; *inad, kibir ve garaz*dan uzaktır. Muhabbet Hak katında makbûldur. Bu sebeble sâlik nazlansa da mahbûbdur. Çünkü Hakk'ı seven ne eylese, onun katında mergûbdur.[52]

Sâlikin gözü yaşlı, bağrı gözyaşlarıyla ıslak olur. Çünkü hidâyet kuşları ve nurları ancak göz yaşları av dânesi olur, bağırlar gözyaşlarıyla dolarsa avlanılabilirler.[53] Sâlikin Hakk'a en güzel hediyesi, onun için yanmak, derd çekmek ve fânî olmaktır.[54] Sâlik Hakk'ın lûtuflarından ümid kesmez. Vuslata ermese de onun yolunda, onun sevdâsıyla ölmek de hoştur. [55]

Nevâyî sâlikin nereye, nasıl, hangi hallerde seyredeceğini böylece ortaya koymuş oluyor. O sâlikin seyrindeki önemli psikolojik noktaları, karşılaşabileceği tehlikeleri, bir mürşid hassâsiyetiyle ortaya koymaya çalışmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki sülûk mürîdin bitmeyen yolculuğudur. Sonucu kesin bir husus varsa o da bu yolun sonsuzluğudur.

Sâlikin mânevî urûcu onu Allah dostu olma şerefine erdirecek, yani *velî*lik mertebesine yükseltecektir.

D. Velî

Velî, Allah'ın dostluğunu, yakınlığını, hususî ihsân ve desteğini kazanmış, dünya ve âhirette ilahî himâyeye mazhar olan kimselerdir. Allah'ın gözettiği, nefsiyle baş başa bırakmadığı, Allah'a karşı ubûdiyet vazifesini yerine getiren kimsedir.[56]

---

[52] Ayrıntılar için bkz: Nevâyî, **L, Tayr,** 2232-2284.
[53] Nevâyî, **G. Sıgar**, XIV / 8.
[54] Nevâyî, **L. Tayr**, 2400, 2401, 2402.
[55] Nevâyî, a.g.e., 3137-3138.
[56] Geniş bilgi için bkz. Kuşeyrî, a.g.e, s. 359; Kelâbâzî, a.g.e, s. 79; Hucvîrî, a.g.e., s. 254; Câmî, a.g.e, s. 22; Kâşânî, a.g.e, s. 78; İbn Arabî, **Fusûs**, s. 49; **Futûhât**, C. III, s. 312; Nicholson, a.g.e., s. 112. Sühreverdî, a.g.e, s, 45, 58, 83-85; Âlusî, a.g.e, c. VI, s. 148-150; İzutsu, **Fusûs'daki Anahtar Kavramlar**, s. 369; _Nihat Keklik, **Muhyiddîn ibn Arabî, el-Fütûhât el Mekkiyye,** s. 440; Nicholson, **The Mystics of İslâm**, s. 120; Dilâver Selvi, a.g.e., s. 132-133; H. K. Yılmaz, s. 200.

Velî, bütün işlerini Allah Teâlâ'nın uhdesine aldığı kimsedir. Allah (cc) velîyi *"O, bütün sâlih kullara velîlik ediyor."* [57] âyet-i kerîmesinde buyurduğu gibi, işlerini görür ve gözetir. Bir an bile nefsi ile baş başa bırakmaz.

Velâyet velînin sıfatıdır. Mutasavvıflar umumî ve husûsî velâyet olmak üzere iki velâyetin olduğunu söylerler. Umumî velâyetle, yapması gereken vecibeleri yerine getiren mü'min kastedilir. Husûsî velâyette ise farz ve vâcip amellerin yanında zikir ve tefekkürde inkişâf ederek, murâkabe hâlini koruyan Allah'ı görüyormuşçasına kulluk şuuruna sarılan müminler kastedilir. [58]

Velîlerin mânevî inkişâf vesilelerinden birisinin nâfile ibadetler olduğuna *"Kulum, bana, nâfile ibâdetleriyle devamlı yaklaşır, nihâyet onu severim. Ben bir kulumu sevince onun gözü, kulağı, eli ve ayağı olurum. O, benimle görür, benimle işitir, benimle tutar, benimle yürür."* [59] kudsî hadîsiyle işâret buyrulmuştur.

Nevâyî'nin velîlerle ilgili tespitleri eserlerinde hayli yer tutar. Hatta onun, Câmî'yi *velîler tezkiresi* yazmaya teşvîk ederek *Nefahâtü'l-Üns*'ün telifine sebeb olması, sonra o eserin yeni telif sayılabilecek tercümesini yapmış olması, "Nevâyî'nin Tasavvufî Şahsiyeti" bölümünde değindiğimiz ayrıntılar da göz önüne alındığında onun konuyla ilgisi kolayca anlaşılabilir.

Nevâyî velîleri, *Nesâyim*'in girişinde "*Evliyâ*sının kalblerini, muhabbet ve tevfîk bahçelerinin güzel ve latîf esen rüzgârlarıyla açan, sevdiklerinin gönüllerini tahkîk ve fütüvvet bahçelerinin güzel kokularıyla genişleten Allah'a hamd olsun." sözleriyle açıktan medhetmiştir. [60] Ayrıca onun Farsça dîvânındaki "Ezel sabahının doğduğu yer, dervişlerin yıldızlarının doğduğu yerdir. Ebed sermâyesinin mahzeni dervişlerin hil'atidir." [61] sözleri dervişlere bakışını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

---

[57] A'râf, 7 / 196.
[58] Kuşeyrî, a.g.e., 359.
[59] Buharî, **Rikak,** 38; İbn Mâce, **Fiten,** 16.
[60] Nevâyî, **Nesâyim** , s. 1.
[61] Nevâyî, **Farsça Dîvân**, 58 / 1.

Nevâyî, velî zâtlar için *ehlullâh* tâbirini kullanır. Çeşitli vesîlelerle onların özelliklerine değinir. *Ehlullâh*ın dünyânın fânî cihetindeki hakîkati kavradıklarını beyân ederken:

"Fânîlikten uzak kalmak kimse için mümkün değildir. Ecelin helâk zehrinden Hak'dan başkası için çâre yoktur. Bu fânilik yurdu darü's-selâm yolunda bir menzildir *Ehlullâh* bundan haberdar oldukları için fenâ yurdunun varını yoğunu yerle bir etmişler, *vuslat*a rağbet ve şevk göstermişlerdir."[62] der.

Nevâyî *mürşid veliler* hakkındaki toplu değerlendirmeyi *Nesâyimül'l-Mahabbe min Şemâimi'l-Fütüvve* adlı eserininin başında yapmıştır. Nevâyî, bu bölümde velâyet ehlinin vasıflarını bütünlük içinde ele alır. Bu toplu ve biraz uzun değerlendirmeyi, Türkiye Türkçesi'ne çevirerek aynen aktarıyoruz:

"Hz. Peygamber'den sonra Sahâbe-i Kirâm, *rıdvânullâhi aleyhim ecma'în*, halka yol gösterici oldular. O kutlu insanlardan sonra bu ümmetin meşâyihi ve evliyâullah (ks) irşâdla meşgûl oldular. Bu tâife ile bi-iznillâh kıyâmete kadar ümmet ve şeriatin, sırat-ı müstakîm üzerinde olacağı va'dedilmiştir. Bu tâife, velâyet ve kerâmet ehlidirler. Halkı irşâd eder, doğru yolu gösterirler. Bu mübârek zâtların bereketi bu ümmetin başından eksik olmasın.

Bu zâtların amellerini, karşılıklı muâmelelerini, onlarda görülen hallerin bâzısını anarsak:

Bunların ilk işleri *tevbe*dir. Hak Subhânehû ve Teâlâ onlara, bütün kötü işlerden kaçınmayı ikrâm etmiştir. Mümkün oldukça *helâl lokma* yolunda çalışırlar. Büyük şeyhler *"Kazanan Allah'ın dostudur."* [63] mânâsına uymak için bazı sanatlarla uğraşmışlardır. Bu cümleden olarak "sûfilerin kameri" olarak tanınan Şeyhülislam Allah dostu *Şeyh Ebu Sa'îd-i Harrâz* kaddesa'llahu rûhâhu'l-azîz'in zât-ı âlileri *eskici* idiler. Zamanında meşâyihin biriciği *Şeyh Muhammed-i Sekkâk (ks) bıçakçı* idiler.

---

[62] Nevâyî, **Münşeât**, s. 70
[63] Benzer ifadelerle, Gazâlî, **İhyâ**, 2 / 61-70; Beyhâki, **Şu'abü'l-İmân**, 3 / 435.

Şeyh Ebu Hafs-i Haddâd (kr) *demircilik* yapmışlardır. Şeyh *Ebu Bekr-i Habbâz* (ks) *ekmekçilik*le meşhûrdur. Zamanının kutbu ve gavsı, tarîkat sultânı ve Şeyh *Ebu Sa'id-i Ebu'l-Hayr*'a hırka giydiren Pîr *Şeyh Ebu'l-Abbâs Amûlî* (ks) *kasap* imiş. *Şeyh İbrâhîm-i Acûrî kerpiç* yapardı. *Mirçe-i Sifâl-fırûş* ki Horasân ilinin tarîkat şeyhi olup *çömlekçilik* yaparmış. *Şeyh Ebu'l-Hasan-i Müzeyyin, Şeyh Benân, hamallık,* Şeyh *Ebu'l Hasan marangozluk* ve sonraki şeyhlerden zamânının yegânesi *Hâce Hazret-i Bahaü'd-din-i Nakş-bend (kr) ipek nakışçılığı* ile meşhûr olmuşlardır. Büyük şeyhlerden hemen hepsi, helâl lokma kazanmak için gündelikçi olmuşlar, odun taşımışlardır.

Helâl lokmadan feyz ve mârifet doğar. Şüpheli lokma o kadar karalık getirir ki çok vakit onun giderilmesiyle meşgul olunur. Hem bilinmez ki giderilmesi nasıl olur.

Sonra şerîatı gözetmeleridir. Ona uymakta istikâmet üzerine olmak, ondan taşmamak gerekir. Bu hususta Şeyhülislâm Hâce Abdu'llah-i Ensâri (ks): Her nesneden bir mikdârını alsalar, bir parçası kalır, Şerîat'in bir parçası olmasa, hiçbir şey kalmaz. demiştir. Bu tâifenin Şerîat'i gözetme, sünnete uymaktan daha yüce işleri yoktur.

Sonra amelde ileri olmaktan daha zor olan *istikâmet üzeredirler.* Hazret-i Risâlet (sav)' den nakledildiğine göre Ashâb bir sabah Hz. Peygamber'in mübârek sakalının beyazlarının çoğaldığını gördüler. Halbuki önceki gün yok idi. Hayrete düşerek sebebini sorduklarında Hz. Rasûlulâh buyurdular ki "Gece Hûd sûresini okurken *"Emir olunduğun gibi, dosdoğru ol!"* [64] âyetini düşündüm. İşin zorluğundan bu durum meydana geldi."

Hazret-i Rasûlüllah'ın *sünneti*ni gözetirler. Sünnette istikâmet, hakîkatte Hak Subhânehû ve Taâlâ emrinin gözetilmesi demektir. Ondan daha zoru düşünülemez.

Bu gözetme ve istikâmetin esasları *farz*lardır ve *İslâm'ın erkânı*dır. Onun ilki *şehâdet* kelimesidir. Gerçekten bütün evliyâ, Allah dostları ve şeyhlerin zikirleri ister gizli, ister açık olsun bu cümledir. Bu kelimeyi devamlı söylemekte o dereceye varırlar ki göz açıp kapayıncaya kadar ondan uzaklaşmazlar. Onu tekrarlamakta öylesi ileri

---

[64] Hud, 11 / 112.

gittiler ki bâzen bu kelimeyi işitince akılları başlarından gitmiş ve yere yıkılmışlardır. Bâzısı da bu kelimeyi işitince can vermişlerdir.

Biri *beş vakit namaz*dır. Bu ibâdeti o tâife öyle edâ ettiler ki akla imkânsız görünür. *Şeyhülislam Hâce Abdu'llah-i Ensâri (ks), Hazreti Şeyh Hüseyin-ı Mansûr el-Hallâc* (ks)'ın beş vakit namazın yanında gece ve gündüz bin rekat nâfile kıldıklarını nakleder. Katledildiği günün gecesi de beş yüz rekat nâfile kılmışlar. Arifler sultânı *Şeyh Ebu Yezid-i Bistâmî (ks)* namaza durduğunda *Hak Subhânehû ve Taâlâ*'nın heybetinden ve şerîat tâzimi sebebiyle göğüs kemiğinden ses gelirdi. Orada olanlar bu sesi işitirlerdi. Şeyh'i (ks) bazıları namaz kılmaz diye yermişlerdi. "Namaz kılarken bana bir hal oluyor, dikkat ederseniz siz de görürsünüz, eğer o hal ile namaz câiz olsa kılayım" deyip tekbir alınca her tüy dibinden bir damla kan çıktığını görmüşler.

Biri de *zekât*tır. Bu tâife dünyayı terk yolunu seçmişlerdir. Onların yüzde biri bile nisaba malik değildir. Bazıları da zengin olsalar tamamını Hak yolunda sarf ederler, bunu da canlarına minnet bilirler. Bir fakîh, *Şeyh Ebu Bekir Şiblî (ks)*'den zekât hakkında sorar. Şeyh "Sana farz olan zekâtı mı yoksa bana farz olan zekâtı mı söyleyeyim?" der. O da her ikisini söylemesini isteyince Şeyh, "Sana olan zekât odur ki her yüz dirhemden beş dirhem Hak yoluna veresin. Bana olan zekât budur ki her yüz dirhemden yüz beş dirhem Hak yolunda vereyim." Fakîh, "Yüz dirhem tamam, ya beş dirhem nedir?" deyince Şiblî, "Beş dirhemi borç edip üste o yüz dirhemi verene şükrânelik vereyim. Bu Ebu Bekr-i Sıddîk mezhebidir (ra)." der.

Biri de *oruç*tur ki halk fecrin aydınlığından batıncaya kadar yemek içmekten ve mübâşeretten kendilerini tutarlar. Bu tâife oruçta öyle gayret eder ki yemek içmekten uzak kalmakla boğaza oruç tutturdukları gibi, bütün âzâlarına da oruç tuttururlar. Bundan başka hepsinden zor olan *gönül orucu*dur ki Hakk'tan başka hiçbir şeyin gönülden geçmemesidir, gönüle de bu orucu tuttururlar.

Biri *hac*dır ki başka kişilere farziyeti güç yetmesi ve yol emniyetidir. Bu tâife için ise her yer Hakk'ın mülkü olduğu için kulu koruyucu Hakk'ı bilirler. Güç yetme şartı için de onun hazîne-i keremine tevekkül ederler. Bu yüzden o dört esasa uydukları şartlar içinde hacca giderler. Allah'a tevekkül ile o yolu geçerler.

Bu tâife Şeriata uymak yanında, *tarîkat âdâbına* riâyet ederler. Adâbın ilki *edep*tir. Onlar iyi kötü, büyük küçük, herkese karşı edep hâlinde olurlar. Hepsi halktan kendisini küçük ve noksan tutarlar. Herkese hizmet ederler. Evlatları, hizmetçileri ve kölelerinden yanlışlık görseler onlara sert söz söylemez, yumuşak ve tatlı dil ile nasîhat ederler. Hatta hırsıza bile aynı davranışı gösterirler.

Nakledilir ki *Hâce Hazret-i Ebu'l-Vefâ-i Harezmî* (ks), evinin penceresi önünde kitap okuyormuş. Bir hırsız kollayıp o zâtın sarığını tutup çekmiş. Hâce de sarığı tutunca hırsız çekmekte zorlanmış. Şeyh "Vallâhi eski ve yırtıktır sizin hiç işinize yaramaz."diyerek hırsıza da zarar vermeyecek şekilde sarığı çekermiş. Hoca âciz kalınca bırakıp "Her ne söylediysek inanmadınız, ama sarığı açınca eskiliğini göreceksiniz." der. Hırsız uzaklaşıp sarığı açınca görür ki Hâce'nin dediği gibi, pek eski ve parça parçadır, sarığı yere atmış. Hâce hırsızın, sarığın eskiliğini görünce bırakacağını bildiği için, ardınca gidip sarığı almış. Başına sararken kendi kendisine "Size yaramaz desek de inanmadılar, kendileri görünceye kadar bırakmadılar." demiş.

Yine gözettikleri bir edep *cömert* olmaktır. Bu tâife ona *bezl-i mevcud* (var olan her şeyi bol bol dağıtmak) derler ki hiçbir şeyi sakınmadan, acımadan verirler. Nakledilmiştir ki *Hace Ebu Nasr-i Pârsâ (ks)*'in Belh'de bir güzel atı varmış ve beldenin hâkiminin gönlü o atta imiş. Hâce'nin mübârek gönlü de attadır diye almak istemezmiş. Bir gece iki hırsız anlaşarak ahırın duvarını delerek atı çözüp götürmüşler. Ertesi sabah durumu anlayan müridleri üzülerek gelip Hâce'ye durumu arz kılmışlar. Hâce "Biz az binerdik, götüren kişilere bizden daha çok ihtiyaç imiş." demiş. Dostları hâkime durumu anlatırlar. Hâkim bu vesile ile Hâce'den atı istemek için, hırsızları yakalatıp ileri gelen bir adamıyla Hâce'nin huzûruna gönderir. Dostları "Hâkim hırsızı tutturup atını filân ulu hizmetkârıyla size göndermiş şimdi dışarıda sizi bekliyorlar." deyince Hâce "içeri girsin." der. Görevli içeri girince Hâce saygı gösterek ayağa kalkar. Görevliyi oturturlar. O kişi adamlarına işâret kılınca elleri bağlı hırsızları getirirler. Onlar girince de Hâce aynı şekilde ayağa kalkar ve onları da oturtur, ellerini çözdürür. "Nerelisiniz ?" diye sorar. "Kûhistânlıyız." derler. Sorarlar ki "Şu anda o tarafa mı gidiyorsunuz?". "Evet" derler. Hâce "Herhalde yayasınız.?" der. "Evet" derler. Hâce "O

at size daha çok ihtiyaçtır, alın götürün." der. Elçiyi de, hâkime, atını bulduğu için minnettârlığını ve atı veremediği için de özrünü iletmesini, söyleyip geri gönderir.

Bir diğeri *hilm, yumuşak huyluluk ve ağırbaşlılık* ki bu tâife her kimden şiddet gelse onlar hoşlukla idâre ederler. Mukâbeleleri hatta minnettârlık ile özür beyânı olur. Bu topluluktan değerli bir zât vardı ki tâifenin büyüklerindendi. *Mevlânâ Muhammed-i Tebâdegânî (ks)*'nın ashâbından idi. Huzûrunda dostluğum ve samimiyetim çoktu. Güzel ses dinlemeye düşkündüler. Güzel sesli bir mugannîsi var idi. Mugannî güzel sesli ama yaşı küçük, dîvâne ve oynak idi. Mecliste otururken sıçrayıp o muhteremin boynuna binip ayağını tekmelerdi. O büyük zât yumuşaklıkla ve güler yüzle söyler idi ki "düşseniz çârenizi nereden bilirsiniz.?" Huzûrundakiler kızarlar, fakat o öyle güzel davranırdı ki neredeyse mugannî "Kalk beni bu şekilde çarşıya götür!" dese idi götürmekten başka çâre düşünmeyecekti.?

Bir diğeri *rızâ*dır. Her ne Hak'dan gelse ve her kim sebep olsa, sebep olandan başka kişiyi arada görmezler ve rızâ izhârından başka onların diline ve gönlüne gelmez. Yukarda anılan değerli zâtın bir oğlu vardı. Çok kâbiliyetli, yüzü güzel, huyu pek mükemmel, bir tek evlâdı idi. Aniden hastalandı nice günden sonra Allah hükmünü tamamladı. Bütün şehir ahâlisi şâhtan gedâya kadar o yüzden mâtem tuttular. O Azîz'in hâl ve tavrında bir değişiklik olmadı. Bilakis mâtem tutanları teselli edip Hak rızâsına uymak gerektiğini anlatıyordu. Cenâzeyi kaldırdılar ve defin yerine götürdüler. Kendisi kabrin içine girip biricik oğlunu kabre koydu mağfiret duâsı ederek kabirden çıktı ve sözü *"Yüce Allah'ın kazâsına râzı olduk."* idi. Bütün şehir halkı, ileri gelenler, eşrâf hiçbir şey diyemeden susup kaldılar.

Bir diğeri de *sabır*dır ki her ne Hakk'dan gelse, sabır kılsın ve ne belâ gelse tahammül etsin. Bu cümleden *Şeyh Sehl b. Abdi'llâh-i Tusterî kaddesa'llâhu rûhahû'l-azîz,* yıllarca basur hastası olarak yaşamıştı. Halbuki zamânın şeyhleri içinde duâsı kabul olunan bir kişi olarak bilinirdi. Her kime bir zorluk ve belâ gelse idi, o zâttan duâ taleb ederlerdi. O zât duâ edince dileği kabul olur, dua ettiği kişi belâdan kurtulurdu. Kendi hastalığına ise sabır etti, şifâ için duâ etmedi. "Hakk'tan her ne gelse hoştur, biz onu nasıl reddedelim?" derdi.

Biri de *sıdktır* ki gerçek olmayan şey söze, dile gelmesin. Nakledilmiştir ki imâm-zâdelerden biri *Haccâc b. Yûsuf*'un katliamından kaçmış, bir grup da ardından onu kovalıyordu. Yol üstünde bu tâifeden, büyük imâmın oğullarından birinin samimî hizmetkârlığını yapan bir kişiye rastladı. Acıyla "bir yer bulup beni gizle. Bu topluluk beni öldürmeye geliyor ve şu anda yetişmek üzereler."dedi. O derviş, şu harâbeye girin, dedi İmâm-zâde oraya can havliyle girince onu takip edenler dervişin yanına yetiştiler. "Önümüzde kaçan kişi ne tarafa gitti.?"diye sordular. Derviş "Şu harâbeye girdi." dedi. "Bizden uzaklaşması için olmadığı yere gönderiyorsun" diyerek dervişe bir nice sopa ve kamçı vurup söylenerek uzaklaştılar. Onlar gittikten sonra İmâm-zâde çıktı. Gönlü incinmişti. "Sana yakışır mı ki vîrânede beni gizleyip sonra da düşmana haber veriyorsun?" O derviş "Benim doğruluğum bereketinden kurtuldun, şimdi kendi düşündüğünü de söyle." dedi ve onun kurtuluşuna çâre olacak bir tedbirle onu kurtardı. Bu çeşit öğülmüş ahlâk ve beğenilmiş sıfatlar, bu tâifeden çokça vâki olmuştur. Eğer anlatılsa , yine bir kitap tertip etmek gerekir.

Bir diğeri de şeriatın yasaklamadığı *büyük riyâzetler*dir. Bu tâifeden çeşitli riyâzet şekilleri sudûr etmiştir ki onun şerhi uzun gider. Bu cümleden olarak "bir niyet ile bir ayda, bir iftar yapmak" ve "bir ay, bir abdest ile namaz kılmak ki bâzı şeyhler rıdvanu'llahi aleyhim ecma'in'den vaki olmuştur. Tarîkat sultânı *Şeyh Ebu Sa'id Ebu'l-Hayr (ks)* ki sülûkünun başlarında her gece bir kuyuya kendini baş aşağı asarlarmış. Tan vaktine kadar zikrederlermiş. Öyle olur imiş ki mübârek gözlerinden kan gelirmiş.

Hazret-i *Şeyhülislam Hâce Abdu'llah-i Ensârî (ks)* Heri şehrinde yaz mevsimini ot yiyerek geçirirlermiş. Şeyhülislam Şeyh Ahmed-i Câm (ks) on sekiz yıl Yezd dağına çıkıp halktan uzaklaşmış. Dağda halktan kimseyi görmeden, yemek yemeden, ibâdet etmişler. Yemek ve giyecek dağda ona nereden gelsin ki yemek yesin, kışta giyinsin. Gerçek bu ki bu büyük zâtlara Hak Subhânehû ve Teâlâ nefsi öldürme ve dünya lezzetlerinden sakınmaları karşılığı olarak kendi fazl ve keremi ile o kadar çok bağış nasip etti ki dünyâ sultanları o zâtların bir defa nazar kılmaları için eşiklerine yüzlerini sürdüler ve hâli ömürlerinin en şerefli anı olarak gördüler. O zatlar da mübârek nazarlarını o hükümdarlardan bazılarına yönelttiler, bazılarından esirgediler. [65]

---

[65] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 3-10.

Nevâyî, mârifet ehli ehlullâhın aynı zamanda maddi cihâdda da görev yaptıklarının bir misâlini *Hasan ibn Rebi*'nin rivâyetine dayandırarak anlatırken *Abdullah b. Mübârek*'in böyle bir cihâdda yaptığı kahramanlığı misâl verir.[66]

Nevâyî'nin şu tavsiyesi, onun bu taifeyle ilgili değerlendirmelerinde ölçü olacak önemli bir unsur olduğu için aynen alıyoruz:

İrenler hizmetige ol ki ömrin sarf iter, egerçi ömri kiter amma câvid ömrga yiter. Özüngni bu zümredin yırak tutma başın barsa bu müddeânı unutma. Ömr fânîdur ve bî-vefâ, ol Bâkî hayât u mûcib-i bakâ:

"Erenler hizmetine ömrünü sarf edenin gerçi ömrü geçer ama ebedî ömre vâsıl olur. Kendini bu zümreden uzak tutma. Başın gidecek olsa da bu iddia edilen şeyi unutma. Ömür fânî ve vefâsızdır. Bekâ sâhibi Hak ise hayât ve bekânın mûcibidir."[67]

Allah'ın velî zâtları azîz kılmasının tezâhürlerinden biri, özellikle tarîkat mensûbu velî zâtlarda görülen bir ikrâm *kerâmet*tir.

E. Kerâmet

Kerâmet, ikrâm, kerem, lütûf ve ihsân demektir. Allah'ın velî kullarından sudûr eden hârikulâde hallere kerâmet denir. Peygamberlere mûcize, velîlere kerâmet verilmiştir. Kerâmet ehli amel-i sâlih sâhibi inançlı bir mümin olmalıdır. İnancı olmayan insanlarda görülen olağanüstü hallere kerâmet değil, istidrâc, sihir veya mekr adı verilir. Peygamberler için mûcize şart, velâyet için kerâmet şart değildir. Olsa da gizlenmesi gerekir.

Sûfîler genellikle kerâmeti kevnî ve hakîkî olmak üzere ikiye ayırırlar. Kevnî kerâmet bâzı olağanüstü haller göstermektir. Havada uçmak, denizde yürümek gönülden geçeni bilmek gibi. Hakîkî kerâmet ise ilim, marifet ve ahlâkla kazanılan olağanüstü

---

[66] Nevâyî, **H. Ebrâr**, XVI. Makale, s. 79. Hâdisenin ayrıntıları için bkz.: "İhlas".
[67] Nevâyî, **M. Kulûb**, s. 142.

mazhariyettir.[68] Mutasavvıflar kerâmet konusunda Kur'an'dan ve hadîslerden deliller göstermişlerdir.[69]

Câmî de bu konuda "Keşif ve keramete güvenilemez, hiçbir kerâmet bir fakîrin bir devletlü huzurunda teessür ve cezbe duymasından, onun bir zaman için kendi benliğinden uzaklaşmasından daha zevkli değildir."[70] der.

Kerâmet mevzuundaki esaslar Nevâyî'nin de kabul edip üzerinde durduğu hakîkatlerdir. Evliyâya mahsûs görülen bu hârika hâllerle ilgili olarak Nevâyî hülâsa bilgiler vermiştir. Ayrıca çeşitli vesilelerle velî zâtların hayâtlarından örnekler aktarırken onların kerâmetli hallerinden misâller aktarmıştır.

Nevâyî, *ehlullâh* olarak nitelendirdiği velî zâtların özelliklerini anlatırken şöyle der:

"Onların bir husûsiyeti kendilerinden *hârika haller*in zuhûr etmesidir. Hârika haller, evliyâullâh'ın mertebeleri gibi çoktur. O cümleden bir nicesi şunlardır:

Yok olanı var etme, var olanı yok etme. Gizlenen bir işi açığa çıkarmak ve açıkta olanı gizli hale getirme. Duâların kabûlü. Az zamanda uzak mesâfeyi kat etme. Zâhirî duygularımızla bilemeyeceğimiz işleri bilme ve ondan haber verme. Bir zamanda çeşitli yerlerde bulunma. Ölüleri diriltme ve dirileri öldürme. Cansız varlıklar, bitkiler ve hayvanların konuşmasını işitme ve mânâsını bilme. Tesbîh ve sâir şeylerini anlama. Yiyecek içecek ortaya çıkarma. Su üstünde yürümek, havada gezmek. Yenmeyen şeyi yemek ve vahşi hayvanları kendine itâat ettirme. Aşırı derecede kuvvet izhârı, öyle ki ağacı kökünden sökmek, duvarı parmak işâreti ile parçalamak, elin işâreti ile muhâliflerin başını uçurmak. Batmak üzere olan gemiyi tutup emin bir şekilde kenâra çıkarmak. Yağmur yağdırmak, yel estirmek, sel getirmek ve gidermek. Çekirge âfetini

---

[68] Câmî, **Nefahât**,, s. 21; Serrâc, **Luma'** s.315; Selçuk Eraydın, **T. Tarikatlar**, s. 124; Hasan Kâmil Yılmaz, a.g.e., s. 311; Mustafa Kara, a.g.e. s.157.
[69] Ayetler için bkz., Neml, 19 / 40, Ali İmran 3 / 37; Hadisler için bkz.: Buhârî , **Edeb** , 5; Müslim, **Zikir**, 27, Aclûnî, C. II, s. 380
[70] A. A. Hikmet, a.g.e., 264.

önlemek ve her sûret ile bir şeyin şekline girmek Çöllerde yolunu şaşıranlara yol göstermek ve yardımcı olmak. [71]

Nevâyî Hakk'ın kurbiyetine vâsıl olmuş kişilerin kerâmeti kendileri için makâm olarak görmediklerini bildirir ve onların bu husûsiyetleri hakkında bilgi verirken şunları söyler: "Hak Subhânehû ve Teâlâ'ya yakın olmuş başka bende ve dostlar da var ki anılan hallerden sakınırlar, belki utanırlar. Çünkü onlar, bir göz açıp kapayıncaya kadar geçen zaman bile Hak Subhânehû ve Teâlâ'yı şuhûd ve istiğraktan uzaklaşmazlar. O saâdetten gâfil olmadıkça, bu şeylere meyledip dönüp bakmazlar. Her ne ki ve her ne iş ki bu büyük zâtları asıl maksattan bir an uzak kılacak olsa, ebedî cennette olsalar, kendilerine cehennem gibi gelir."[72] der.

Nevâyî, yüksek vasıflarından övgüyle söz ettiği zâtlara olan bağlılığını ve saygısını her fırsatta dile getirmiş, dâimâ Hak yakınlığını maksad bilen bu zâtlardan mânevî istimdât hâlinde olmuş, bunu bütün herkes için taleb etmiştir:

"Ümîdim odur ki dalâlet vâdisinde yolunu kaybeden bahtsızlar, bu hidâyet âleminin doğru yol kılavuzlarının ayağı toprağı ile, gönül gözlerini parlatmakla nasîplensinler ve toz toprak içinde perişân kalmış başlarını o zâtların ayaklarına toprak olmakla kendilerini yükseltsinler." [73] sözlerinde o zâtların hakîkî değerinin idrâk etmiş bir ruh hâli sezilmektedir.

Hakk'a giden yolların nefesler sayısınca olduğu gerçeğine göre Nevâyî'nin nefesinden hissedebildiğimiz sıcaklığı yansıtmaya çalıştık. Akis ile asıl arasındaki farkın derinliği nisbetince Nevâyî ile aramızda perdelerin var olduğu kanâatindeyiz.

---

[71] Nevâyî, **Nesâyim**, s. 11
[72] Nevâyî, a.g.e., s. 12.
[73] Nevâyî, aynı yer.

SONUÇ

Ali Şîr Nevâyî XV. asrın ikinci yarısında, o yüzyılın kültür ve medeniyet merkezi olarak tanınan Herat'ta doğup büyümüş, Timur Devleti'nin en son ve en parlak zamanı *Sultan Hüseyin Baykara* döneminde, güvenilir devlet adamı olarak görev yapmış bir mutasavvıf şâirdir.

Nevâyî, Hâce Fazlullah Ebu'l-Leysî gibi fakihlerden ders, Ubeydullâh Ahrâr gibi bir tarîkat kutbunun mânevî irşâdından pay, Mevlânâ Câmî gibi döneminin sanat, düşünce ve mâneviyât mihverinden feyiz almıştır. Neseben asîl, yanında şiir okunduğu zaman kâfiyesini okuyandan önce söyleyecek kadar nazma kâbiliyetli, hâfızası elli bin beyit ezberleyecek kadar kuvvetli, devletten maaş almayıp aksine devlete yardımcı olacak kadar tok gönüllü, 370 hayrat, 100 ribât yaptıracak kadar sâhib-i hayrât ve servetinin tamâmını vakfedecek kadar hayırsever bir şahsiyettir.

Ayrıca onu tanıyanlarca ikrâr edilen nezâhet ve nezâketine, zekâsı da eklenince Nevâyî *Nizâmî, Attâr, Hüsrev-i Dihlevî, Sâdî, Hâfız ve Câmî* gibi tasavvufî edebiyâtın en büyük üstadlarının muhtelif vâdilerdeki yüksek sanat mahsulleri ile boy ölçüşebilecek eserler meydana getirmiştir. Câmî de dâhil olmak üzere devrinde yaşayan büyük sanatkârların hemen hepsinin yazdıkları, Nevâyî'nin tenkîd ve tashîhinden geçmiştir.

Bu ilmî ve edebî salâhiyetle eser veren Nevâyî, tasavvufî fikirlerini ortaya koyarken daha önce ortaya konulan fikirlerden istifâde etmiş, ancak orijinal üslûp ve zengin muhtevâyla benzerlerinden temâyüz etmiştir. Nevâyî konularını ele alırken nakillere az yer vermiş, sadece işlediği konularla ilgili örnekler vermek gerektiğinde nakillere başvurmuştur.

Nevâyî felsefe, kelâm ve tasavvufun tartıştığı konularda ehl-i sünnetçe benimsenen umumî kanaatlere bağlı kalmış, heyecanla terennüm ettiği bazı konularda yanlış anlaşılabilecek mevzûları, başka yerlerde bir şekilde anlaşılır kılmıştır.

Tasavvufî düşünceleri içinde *Allah* mevzûunu ele alırken Allah'ın zât, sıfat ve fiilleri hakkında tasavvuf, kelâm ve felsefenin tartıştığı mevzulara girmemiş, bu konuda kabul görmüş kanâatleri aktarmıştır. Allah'ın zâtını onun kemâlâtını takdîs ve tenzîh için söz konusu etmiştir.

Nevâyî tasavvufun temel mevzularından *tevhîdi* çeşitli açılardan ele almıştır. Ona göre tevhîd; *tecellî, seyr u sülûk makamı, fenâ fillâh, benlikten uzaklaşmak ve vahdet-i vücûd*dur. V*ahdet-i vücûdu*, tevhîdde hâlî bir mertebe olarak görmüştür. *Hallâc-ı Mansûr'u* tevhîd makamında iken "*benlik senlik*"e düşüp "*ene*" dediği için tenkîd eder.

Varlığı Hakk'ın kendisi olarak görmemiş, sûretlerle akislerin Hak olamayacağını beyân ederek Hakk'a müstağrak olana Hak demenin doğru olamayacağını ifâde etmiştir. Kulun Allah ile ittihâdına ve hulûl fikrine karşı çıkmıştır.

Nevâyî, *tecellîyi*, Allah'ın isim ve sıfatlarının varlık âlemindeki tezâhürü noktasından ele almıştır. *Tecellî* anlayışı, onun aynı zamanda "*varlık*" yorumudur.

Nevâyî, *mârifeti* ele alırken onun problemlerini tartışmak yerine, doğrudan mârifetin önemini ortaya koymuş, mârifetin sâlikin ruh dünyasına etkilerini îzâh etmiştir. Nevâyî için mârifet delilleri hem âfâk, hem enfüste sınırsızdır, ancak o enfüsî delillere daha çok değer verir.

İnsana bakış açısını *insân-ı kâmil* anlayışı üzerinde toplamıştır. Nevâyî'ye göre insan, Allah'ın on sekiz bin âleminden süzüp yarattığı varlıktır. İnsanın gönlü sırlar hazinesi, yüzü de Hakk'ın âyinesi olmuştur. Ona göre *melekler insanda görülen Hak tecellîsi sebebiyle Adem'e secde etmişlerdir.* Ayrıca insan, eşyânın isimlerini bilmekle meleklere karşı üstünlük kazanmıştır.

Nevâyî'ye göre *kâmil ma'rifet, insân-ı kâmilin ma'rifeti*dir. Gören gözle gördüğünü söyleyen kâmil insanın mârifeti, hakîkatin kendisidir. Onun *insan* telâkkîsinde *gönül* odak noktayı teşkil eder. Ona göre Hakk'ın maksûdu gönüldür. Hak kendi hüsnüne âşıklığını izhâr etmek istemiş, onun için kendisine ayna yaratmıştır. İşte bu ayna gönüldür. Nevâyî, akla tasavvufî edebiyâtta yer alan *akıl*-aşk mukâyesesi

münâsebetiyle yer vermiştir. Nevâyî her mutasavvıf şâir gibi bu mukâyesede aşk taraftarıdır. *Nefs*e ıslah edilecek unsur olarak bakmıştır. Onun desîselerinden kurtulmanın mümkün olduğunu ifâde ederek kurtuluş çarelerini göstermiştir. Ona göre *hodperestlik*ten kurtulmanın çâresi *fenâ* yoluna girmektir.

Nevâyî'de *seyr u sülûk*, yokluğun gizli âleminden varlık meclisine gelenlerin, tekrar dönüp asıl vatanlarına azmetmeleridir. Kim bu varlık meclisine ayak bastıysa, dönüp asıl vatana gitmelidir. Nereden gelmişse o tarafa gitmelidir. Nevâyî bu yolu kolaylaştırır. Meselâ *seyr u sülûka* girmeye günahkârlığın mâni olmadığını söyler. Çünkü ona göre günah îtiraf edilmişse, günahdan inhirâf edilmiş demektir. Günahtan kurtulmanın kolay yolu ise tevbedir.

Ona göre Seyr ü sülûk *yedi vâdî*den geçmek sûretiyle gerçekleşir. Bunlar: 1. *Taleb*, 2. *Aşk*, 3. *Mârifet*, 4. *İstiğnâ*, 5. *Tevhîd*, 6. *Hayret*, 7. *Fakr u Fenâ* vâdîleridir.

Taleb, Hak yolunda derd çekmek, kibiri yok etmek, riyâzet ve göz yaşıyla heveslerden uzaklaşmaktır. Sıdk ile nedâmet *âhı* çekmek, kizb'in yüzünü *âh* dumanıyla karartmaktır. Ruhsatı terk etmek, azîmete yönelmektir.

Aşk Nevâyî'nin şiirlerinde bütün mevzûlara sirâyet etmiştir. Onun en geniş ele aldığı konu aşktır. Nevâyî'ye göre beşeriyet gözü nûr ve ziyâsını aşktan alır. İnsâniyetin süs ve bahâsı aşktır. Karanlık gönüllerin gecesi onunla aydınlanır. Aşkın değeri tartılmaz. İki âlem bir tarafa, aşk bir tarafadır; Aşkın sonu yoktur. Her şey aşkla görünmekte, kokmakta, ötmekte veya çağlamaktadır.

Nevâyî'de mecâzî aşkdan maksad hakîkî aşktır. Çünkü âşık mecâzdan hakîkate yol bulur, sonra mecâzı nefyeder. Ancak mecâzî aşk, hakîkî aşkın önünde engel de olabilir. Nevâyî, *aşkın mertebelerini avâm, havâs ve sıddîklerin aşkı olarak* üç bölüme ayırır. Bunlardan özellik arz eden Havâs ve Sıddîklar'ın aşkıdır. Havâs âşıkların özelliği *pâk nazar ile pâk yüze bakma*larıdır. Hak âşığı bu *pâk mazhar* vasıtasıyla *Hakîkî Mahbûb*'un pâk cemâlinden nasîbini alır. Nevâyî, bu çeşit aşka *Emir Hüsrev Dihlevî*, *Şeyh Fahrüddîn Irakî*, *Hâfız Şirâzî* ve *Abdürrahmân Câmî*'yi misâl olarak verir. Bu mertebede olanlar için en büyük makam âşık ve mâşukun imtizâcıdır. Âşık ve mâşûkun

imtizâcının anlatılmasını çok müşkil görür. Aşkın en yüksek mertebesi olan üçüncü kısımdaki *sıddîklar aşkı,* ona göre tecellîyât-ı cemâliyeye mazhar olanların aşkıdır.

İstiğnâyı, Allah'ın ve halkın istiğnası olmak üzere iki şekilde değerlendirir. İstiğnâ makâmından sonra *tevhîd vâdisi gelir.* Sâlik bu makâmda *tecrîd* ve *tefrîd* içinde olmak zorundadır. Sâlik kendini her şeyden tecrîd etmekle beraber kendi varlığından da geçmelidir.

Tevhîd vâdisinden sonra *hayret* vâdisine girilir. Sâlik bu makamda fânî veya bâkî olduğunu, mestliğini veya sâkîliğini, benliğinin varlık veya yokluğunu bilemez. Hayret vâdisinden sonra *fakr u fenâ* vâdisi gelir. Nevâyî fakrı, maddeten ve mânen Allah'tan uzaklaştıracak her şeyden kendini uzak tutmak, varlığı yok bilmek, eldekini de dağıtmak olarak görür. *Fenâyı* ise makâmların en büyüğü olarak değerlendirir.

Nevâyî'nin seyr ü sülûk vâdileri içine koymayarak ele aldığı diğer seyr ü sülûk kavramlarından *riyâzet,* ona göre mânevî feyizlerin kaynağıdır. *Halvet* ise kalpten mâsivânın silinmesidir. *Uzlet* önce gönülde olmalıdır. O halveti *terk-i terk* boyutuna kadar yükseltir.

Nevâyî, *seyr u sülûkun amelî esaslarından* "*usûl-i aşere*"yi ahlâka dönük fiilî esaslar olarak ele almış, bu sebeple o esaslara "*övülmüş, beğenilmiş fiiller*" anlamına gelen *Hamîde Ef'âl* adını vermiştir.

Hamîde Ef'âl'in adedi *usûl-i aşere* sisteminde olduğu gibi *on*'dur. Nevâyî, *usûl-i aşere*'deki *uzlet* ve *murâkabe*'yi almamış bu iki esâsın yerine *tevâzu ve edebi* bir madde sayarak ona *aşkı* ilâve etmiştir. Buna göre Hamîde Ef'âl: 1. *Tevbe*, 2. *Zühd*, 3. *Tevekkül*, 4. *Kanâat*, 5. *Sabır*, 6. *Tevâzu ve edeb*, 7. *Zikir*, 8. *Teveccüh*, 9. *Rızâ*, 10. *Aşk* esaslarından meydana gelmektedir.

Hamîde Ef'âl'den *tevbe,* çirkin fiillerin farkına varmak, Cenâb-ı Hakk'ın ihsânıyla o fiillerden kaçınmak, lüzumsuz işlerini kınamak, çirkin fiillerden utanmaktır. Tevbe Allah'ın kime isterse verdiği bir fazlıdır. *Zühd,* denî arzuları terk, nefsin aşağılık heveslerini öldürmektir. Mal ve şöhret meylini gönlünden koparıp atmaktır. Nefsin bütün dâvâlarını unutmaktır. *Tevekkül,* Hak yolunda sebepleri aracılıktan reddetmektir.

Ona göre rızık peşine düşme gayreti tevekkül kusurudur. Karınca ve çekirgenin rızkını veren Allah her insanın da rızkını verecektir. Nevâyî sebebleri tamâmen ortadan kaldırmak düşüncesiyle sebeblerin müessiriyetini nazardan ve kalpten silmeyi kasd etmiştir.

Nevâyî *"Hamîde ef'âl"in* dördüncüsü olarak *kanâati* ele alır. Kanâat, ibâdet gücü elde edinceye kadar nimetlenmek, ondan fazlasına heves etmemektir. Hakk'ın hazînesini boşalmış görmedikçe halkın malına tamâ edilmemelidir. Hakkın hazinesi ise sonsuzdur. *Sabır*, kendini nefsânî hazlardan ve cismânî nimetlerden çekmektir. İbâdette devamlı olmak, Hak yolunda neye maruz kalsa tahammül kılmaktır. Ona göre *tevâzû ve edeb*, sâhibini, halkın muhabbet ve sevgisine meftûn eder. Bu haslet zenginlerde ve ileri gelen kişilerde olursa ona göre daha bir güzeldir.

*Hamide ef'âl*den *zikir* kalben ve lisânen Hak yâdıyla meşgûliyettir. Dil söylemese de gönüldeki meşgûliyete devam etmektir. Zikir, *"Lâ ilâhe"* ile *mâsivâullâh*'ı unutmak, *"illallâh"* ile *gönlü* unutmaktır. *Teveccüh*, Hakk'a yönelmek ve o istikâmette hareket etmektir. Mâsivâya yaklaştıran bütün arzûlardan uzaklaşmaktır. Teveccühe mazhar sâlik'e dünya ve âhiret saâdetini sunsalar, *sıddîkların* ve *Peygamberler*in mertebelerini verseler, dönüp bakmaz; onların reddi veya kabûlünü dahi gönlünden geçirmez. *Rızâ ise* heveslerinden ve kendi rızâsından geçmektir. Bu makâm sâlikin en büyük makâmıdır. *Hamîde Ef'âl*'in son mertebesi ise *aşk*tır. Nevâyî'nin aşkı hem seyr ü sülûk kavramı, hem de *amelî ve ahlâkî* kavram olarak ele alması dikkat çekicidir.

Nevâyî diğer amelî ve ahlâkî kavramları işlerken mü'minin ayırıcı özelliğinin *salâhat* olması gerektiğini söyler. Ona göre Allah insanı, keremiyle yokluktan varlık âlemine çıkarmış, arz ve semâda ona sayısız nimetler takdîr etmiştir. Karşılığında da insana ibâdeti farz kılmıştır.

Nevâyî, *ana babaya hizmeti, ihsânı* da *salih amel*ler içinde ele almıştır İbâdetlerdeki *ihlâs*a dikkat çektiği gibi, *takvâyı* halkın umumî ahlâkî problemlerini çözecek bir çâre olarak görmüştür. *Kebâir*den nefret ettirmek hususunda yaptığı tasvirler dikkat çekicidir. Nevâyî'ye göre *şükür*, kula yakışan haslettir. Bulamayınca şükretmek, bulunca elindekini muhtaçlara dağıtmak Allah dostluğu pâyesine yetişmektir.

Onun tarikat anlayışı içinde *şeriat, tarikat, hakikat* birbirine alternatif unsurlar olarak görülmez. Nevâyî hakikate erişmek için Şeriat'in gösterdiği umdelere uymayı zaruret olarak görür. Tarîkat gereklidir, çünkü seyrin erkân ve âdâbı tarîkattadır. Nevâyî'ye göre maksat, mârifette yol alarak hakîkati idrâk etmek, fenâ fillâha ulaşmaktır.

Nevâyî tarikat çerçevesinde *sâlik*in vasıflarını zikrederken onun ilk adımını *mâsivâullâh*tan *uzaklaşmak* olarak görür. Sâlik kemâle erdi zannıyla maksada eriştiğini vehmedebilir. Bu hâl onun için bir vartadır. Sâlik ibâdet ve tâatde dikkatli olmalı, ucbe düşmemelidir. Onun *dilinde dâimâ tesbîh ve tehlîl olmalıdır.* Salik az konuşur, çok dinler. *Himmetli ve gayret*lidir, *insaf*lıdır, *ehl-i muhabbettir*; *inad, kibir ve garaz*dan uzaktır.

Nevâyî, tarikat büyüklerini *ehlullâh* olarak vasıflandırır. Ona göre ehlullah'ın ilk işleri *tevbe*dir. Onların hemen hepsi, helâl lokma kazanmak yolunda gerekirse gündelikçi olmuşlar, odun taşımışlardır. *Şerîat*'i gözetir, *sünnet*e uyarlar. *İstikâmet* üzeredirler. *İslâm'ın beş esâsı*na titizlikle uyarlar. *Tarîkat âdâbına* riâyet ederler. Bu âdâbın ilki Nevâyî'ye göre *edep*tir, sonrası *cömertliktir.* Diğerleri *hilm, rızâ, sabır, sıdk ve riyâzet*dir. Nevâyî, mârifet ehli velî zâtların aynı zamanda *maddî cihâd*da da görev yaptığını ifâde eder.

Kerâmet konusunu ehl-i sünnet itikâdındaki esaslara göre açıklar. Evliyâya mahsus görülen bu hârika hâllerle ilgili olarak Nevâyî hülâsa bilgiler vermiştir. Ayrıca çeşitli vesilelerle velî zâtların hayâtlarından örnekler aktarırken onların kerâmetli hallerinden misâller vermiştir. Ona göre hârika haller, evliyâu'llâh'ın mertebeleri gibi çoktur. Hakk'ın kurbiyetine vâsıl olanlar ise kerâmeti makâm olarak görmezler.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Nevâyî, ehl-i sünnet îtikâdı dâiresinde kabul gören tasavvufî kanâatleri kendi toplumuna mal etmeye çalışan, gönül ehli mutasavvıf şâirdir. Nevâyî tasavvufta ortak şeyler söylemiştir. Ama herkes onun gibi söyleyememiştir. İçtenlik bu vâdide onun değişmeyen ayırıcı özelliğidir.

BİBLİYOGRAFYA

AHMEDOV, Nurullah, "Türk Halk Edebiyatında Ali Şir Nevaî'nin Betimlemesi", **Bilig-4**, Ankara, 1990,

ACLÛNÎ, İsmaîl b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs,** C. I-II, Dâru'l-İhyâi't- Turâsî'l-Arabî,. Beyrut, 1301.

AHMED B. HANBEL, **el-Müsned**, C.I-IV. Mektebetü'l-İslâmî, ts. Ankara, 1992.

AHMED YESEVİ, **Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler**, haz. Kemal Eraslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1983.

AKA, İsmail, **Timur ve Devleti,** , TTKY, Ankara, 1991.

............, **Mirzâ Şahruh ve Zamanı,** TTKY, Ankara, 1994.

.............,**Timurlular**, DİBY, Ankara, 1995.

AKAR, Metin, **Türk Edebiyâtında Manzûm Mîrac-nâmeler**, Ankara, 1987.

AKÜN, Ömer Faruk., "Bâbürnâme", **DİA**, C. IV, TDVY, İstanbul, 1993.

............., "Bâbür", **DİA**, C. IV, İstanbul, 1991.

ALGAR, Hamid, "A Brief History of the Naqsihibendia Order", **Naqsihibander**, İstanbul, 1990.

ALTINTAŞ, Hayrani, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, MEB., İstanbul, 1997.

..............., **Tasavvuf Tarihi**, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991.

Ali Şîr Nevâî Hayatı ve Eserleri, (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla) Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, İstanbul, 1962.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ, **Mahbûbu'l- Kulûb**, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1279.

.................., **Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve,** haz. Kemal Eraslan, TDKY, Ankara,1996.

.................., **Garâibü's-Sığar**", haz. Günay Alpay, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1965 (İ.Ü. doktora tezi).

.................., **Nevâdirü'ş-Şebâb,** haz. Metin Karaörs, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1984, (İ.Ü, S. B. E.ns.)

................., **Bedâyiü'l-Vasat**, haz. Kaya Türkay, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988 (A. Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü).

................., **Fevâyidü'l-Kiber**, haz., Önal Kaya, TDKY, Ankara, 1996.

................., **Divan-ı Emîr Ali Şîr Nevâyî: Fânî**, haz. Rükneddin Hümâyun Ferruh, Kitabhâne-i İbn-i Sina, Tahran, 1342.

................., **Ferhâd ü Şîrîn**, haz., Gönül Alpay-Tekin , TDKY, Ankara, 1975.

................., **Hayretü'l-Ebrâr**, haz., Muhammed Sâbir, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, 1961, Türkiyat Ens. Tez No: 567.

................., **Leylî vü Mecnûn**, Haz., Ülkü Çelik, TDKY, Ankara, 1996.

................., **Sedd-i İskenderî**, haz. Hatice Tören, İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi,1990.

................., **Mecâlisü'n-Nefâyis**, haz., Hüseyin Ayan v.d., Erzurum,1995.

................., **Mizânü'l-Evzân**, Haz. Kemal Eraslan, TDKY, Ankara,1993.

................., **Muhâkemetü'l-Lugateyn**, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, TDKY, Ankara,1996.

................., **Münşeât**, Azer Neşr, Bakü, 1926.

................., **Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı Acem, Münşeât**, haz. A. Deniz Abik, Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi 1993.

ALTINTAŞ, Hayranî, **Tasavvuf Tarihi**, 2. bs. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yayınları No: 190, Ankara, 1991.

ARASLI, Hâmid, "Leylî ve Mecnûn Hakkında", **TDAY. Belleten**, Ankara, 1958.

ARAT, R. Rahmetî, **Kutadgu Bilig** C. III, İndeks, İstanbul,1979.

ASIM EFENDİ, **Kâmûs Tercemesi**, İstanbul, 1304.

ATALAY, Besim, **Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü**, Ankara,1970.

..........., **Mirza Mehdi Mehmet Han, Seng-lâh, Lugat-ı Nevâî**, İstanbul, 1950.

ATEŞ, Ahmet, "Nevâî'nin Arapça Sözlüğü Hakkında", **Belleten** Ankara, 1957.

ATEŞ, Süleyman, **İslâm Tasavvufu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul,1992.

ATTAR, Feridüddin, **Tezkiretü'l-Evliyâ,** nşr, Muhammed İsti'lâmi, Çaphâne-i Bânk Tahran, 1346; terc. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yayınları, (Bursa), İstanbul, 1985.

AYAN, Hüseyin, "Dîvân Edebiyâtında Hamseler", **AÜ. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, A. Caferoğlu Özel Sayısı,** Ankara, 1979.

AYNİ, M. Ali, **Tasavvuf Târihi,** Kütüphane-i Sudi, İstanbul, 1341.

AYVERDİ, Sâmiha, **Âbide Şahsiyetler**, Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri, İstanbul, 1976.

AZİZ MAHMUD HÜDÂYÎ, **Alemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru, (Hulâsatü'l-Ahbâr),** çev. Kerim Kara, Mustafa Özdemir, İstanbul, 1997.

BABÜR, Gazi Zâhirüddîn Muhammed, **Vekâyî, Babür'ün Hatıratı,** C.I-II, Haz. Reşit Rahmeti Arat, TTKY, Ankara,1987.

BANARLI, N. Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C.I-II, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1978.

BARKAN, Ömer Lütfi, "İstîlâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi II**, Ankara, 1942.

BARTOLD, W. "Mîr Ali Şîr ve Siyasî Hayatı", Çev. Ahmet Caferoğlu, **Ülkü Mecmuası**, sy, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, Ankara, 1937-1938.

............, **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev. Fuad Köprülü, İstanbul, 1940.

............., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927.

............."Çağatay" **İA.**, C. III, MEB, İstanbul, 1977.

BELİN, A., "Notice Biographique et litteraire sur Mir-Ali-Chir Nevaîi", **JA**, XVII, 1861.

BERTELS "Nevâyî ve Attâr", **Tasavvvuf ve Edebiyât-ı Tasavvuf,** Farsça'ya tercüme, Sirus İzdî, Tahran, 1977.

............., **Mir Ali Şir** , Leningrad , 1928.

.............,"Ali Şir Nevâî, Leylî ve Mecnûn", çev. Mirzâ Bala, **TM**, X, 1951.

............, "Ali Şîr Nevâyî'nin Ferhad u Şirin'i", çev. Rasime Uygun, **TDAY Belleten**, Ankara, 1957.

BEVERİDGE, "Hüseyin Mirzâ", **İA.**, C. V, MEB, İstanbul, 1977.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Kur'ân-ı Kerimin Meâl-i Alîsi ve Tefsiri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.

BOLDİREV, A. N., "Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâyî", çev. Rasime Uygun, **TDAY Belleten**, Ankara,1956.

BOROVKOV, A. K., "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâyî", Çev. Rasime Uygun, **TDAY Belleten**, Ankara,1954.

BOUVAT, Lucien, "Şahruh Mirza", **İA.**, C. XI, MEB, İstanbul, 1967.

BUHARİ, Muhammed b. İsmail, **el- Câmiü's-Sahih**, I-VIII, İstanbul, 1315.

BURCKHARDT, Titus, **İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş**, çev., Fahreddin Arslan, Kitabevi, İstanbul, 1995.

BURSEVİ, İsmail Hakkı, **Rûhu'l-Beyân**, c. I-X , Mektebetü'l-Eser, İstanbul, 1389.

CÂMÎ, Abdurrahman b. Ahmed, Bahâristan, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1945.

............, **Nefehâtü'l-Üns min Hadarati'l-Kuds,** neşr. Mehdi Tevhidi Pûr, ez- İntişârât-i Kitâb Furuşi Mahmudî, Tahran, 1337.

.............,**Nefahâtü'l-Üns Evliyâ Menkıbeleri**, Tercüme ve Şerh: Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Marifet Yayınları, İstanbul, 1988.

CEBECİOĞLU Edhem, **Hacı Bayram Veli,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991

................."Seyyid Burhaneddin Muhakkık –I Tirmizi'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar", **Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVIII, Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998.

CELİL, Maruf, "Fuzûlî ve Özbek Şâirleri", aktaran: Hüseyin Özbay, **Fuzûlî Kitabı 500. Yılında Fuzuli Sempozyumu Bildirileri,** Yayına Hazırlayan: Beşir Ayvazoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri, Daire Bşk. Yayınları, İstanbul, 1996.

CEYLAN, Ömür **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, Kitabevi, İstanbul, 2000.

CÎLÎ Abdülkerîm, **İnsân-ı Kâmil**, ter. Abdülazîz Mecdi Tolun, Yayına hazırlayanlar Selçuk Eraydın v.d., İz Yayıncılık, İstanbul ,1998.

ÇANTAY, Hasan Basri, **Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerîm,** İstanbul, 1974.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, "Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevayî Tesiri Üzerine Notlar", Atsız Armağanı, İstanbul, 1976.

ÇELEBİ, İlyas, "Tasavvuf Geleneneğinde İtikadi Problemlere Bakış (Gazzali Öncesi)", **Erciyes Üniversitesi Kelâm - Tasavvuf Sempozyumu**, Kayseri, 1998.

ÇOBANZÂDE, Bekir, "Nevâî-Dilci", **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî**, Azer Neşir, Bakü, 1926.

DÂYE, Necmu Râzî, Necmu'd-dîn Ebû Bekir b. Muhammed, **Mirsâdu'l-İbâd**, neşr, Muhammed Emîn Reyâhî, Çaphane-i Bihmen, Tahran, 1352.

DEMİRCİ, Mehmet, **Mevlânâ'dan Düşünceler**, İzmir, 1997.

............, **Yunus Emre'de İlâhî Aşk**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1997.

DEMİROĞLU, Ayla, "Devletşah", **DİA**, IX, İstanbul,1994.

DEVLETŞAH, **Tezkire-i Devletşah,** Çev. Necati Lugal, MEBY, İstanbul, 1994.

DİLAÇAR, A., "Nevâî'nin Dil Anlayışı", **Türk Dili Dergisi**, sy., 173, 1966.

DİLBERİPUR Asgar, "Türk Diyârlarında Attâr'ın İzleri(Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ı ile Nevai'nin Lisânü't-Tayr'ının Karşılaştırması)" , **Nâme-i Aşinâ,** Ankara, 1996.

DİZDAROĞLU, Hikmet, "Nevâî'de Dil Bilinci", **Türk Dili Dergisi**, XV, 173, 1966,

DÜZEN, İbrahim, **Aziz Nesefî'ye Göre, Allah, Kâinat ve İnsan,** Ankara , 1991.

ECKMANN, Janos, "Nevâî'nin İlk Divanları Üzerine", **Belleten**, Ankara, 1970.

EDİB AHMET, **Atabetü'l-Hakâyık**, haz., Reşit Rahmeti ARAT, TDKY, Ankara, 1992.

ELMALI, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili,** DİBY, İstanbul, 1936.

ERASLAN, Kemal, "Ali Şîr Nevâyî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi", **Türkiyât Mecmuası**, C. XIX, İstanbul,1980..

.............., "Çağatay Edebiyatı", **DİA**., C. VII, İstanbul, 1993.

.............., "Çağatay Şiiri", **TD**, C. LII, Ankara,1986.

.............., "Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risâlesi", **Türkiyât Mecmuası**, C. XVI, İstanbul,1971.

.............., "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", **Büyük Türk Klasikleri**, C. III, İstanbul,1986.

............., Hakim Ata ve Miracnâmesi, A. Ü. Edebiyat Fakültesi, araştırma Dergisi, Ahmet Caferğlu Özel Sayısı, Sy. 10, 1979.

ERAYDIN, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarîkatler,** Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.

ERTUĞRUL, İ. Fenni, **Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli**, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928.

..............,**Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî,** haz. Mustafa Kara, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

FAHRİ, Macit, **İslâm Felsefesi Tarihi**, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1992.

FAZLUR RAHMAN, **İslâm**, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk yayınları Ankara, 1996.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, "Ali Şir Nevâî ve Zamanımız", **Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri,** Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul,1962.

FUZULÎ BAYAT, "Ali Şir Nevâî Hakkında Rivayetler –I", ter. Enver Uzun, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sy, 99, İstanbul, 1995.

GANİYEVA, S., "Ali Şir Nevaiy Nesride Nazm ve Uning Roli", **Özbek Tili ve Edebiyatı**, C. VI, 1979.

GAZALİ, Ebu Hamid, **İhyâu Ulumiddîn**, C. I-V , Daru'l-Kalem, Beyrut, ts.

.... **el- Münkizu mine'd-Dalâl** 5. bs. Daru'l-Kütübi'l_Hadis, Yer belirtilmemiş, ts.

.........., **Mişkatü'l-Envâr,** nşr, Afifî, Kâhire 1383/1964.

GELİBOLULU ÂLÎ, **Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı**, haz. Mustafa İsen, Ankara, 1994.

GEYLÂNÎ, Abdulkadir, **Abdulkadir el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî,** Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403.

GİBB, E. J., A **History of Ottoman Poetry**, II, London 1965.

............, **Osmanlı Şiir Tarihi,** çev. Halide Edip, İstanbul Ün. Yay., İstanbul, 1943.

GÖLPINARLI, Abdulbâki, **Tasavvuf'tan Dilimize geçen Deyimler ve Atasözleri,** İnkılâp ve Aka, İstanbul, 1977.

............., Abdülbâki "Ali Şir Nevâî", **Resimli Yeni Lugat ve Ansiklopedi**, 1947.

GÜNGÖR, Erol, **İslâm Tasavvufunun Meseleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.

HASANOV, M., A. Orinbayev, **Navai Zamandaşlari Mektuplarida**, Taşkent, 1990.

HEREVİ, Hâce Abdullah Ensari, **Menâzilu's-Sâirîn**, Kahire, 1908.

HINZ, W, "Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tedkiki", çev. Mehmet Altay Köymen, **Belleten**, Ankara ,1942.

HİKMET, Ali Asgar, çev., **Câmî Hayatı ve Eserleri**, M. Nuri Gencosman, İstanbul, 1991.

HİKMET, İsmail, "Emir Ali Şîr Nevâyî'nin Hayâtı ve Edebî Mevkîi", **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî**, , Azerbeycan Edebiyât Cemiyeti Neşriyâtı, Bakü 1926.

HONDMÎR Gıyâseddin Muhammed, **Habîbü's-Siyer Fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer**, Tahran, 1271.

.............., **Hülâsatü'l-Ahbâr fi Beyânil'l-Ahvâli'l-Beşer** , Ayosofya Kt. No.3190.

..............., **Mekârimü'l-Ahlâk**, Taşkent, 1941.

HUCVİRİ, Ali b. Osman, **Keşfu'l-Mahcûb**, neşr. Walintin Jokofski, Matbaa-ı Emir Kebir, Tahran, ts.

...................., **Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)**, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1969.

IZUTSU, Dr. Toshihiko, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, trc. Süleyman Ateş, Keser Yayınları, no: 1 Ankara, ts.

İBN ARABÎ, Muhyiddin Muhammed, **el-Fütûhatu'l-Mekkiyye**, C.I-II, yer belirtilmemiş, ts..

..............., **Fusûsü'l-Hikem**, çev. Nuri Gencosman, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.

.............., **İlahi Aşk**, çev. Mahmut Kanık, İnsan yayınları, İstanbul, 1988.

.............., **Mişkâtü'l-Envâr, (Nurlar Hazinesi)** çev. Mehmet Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

İBN ESÎR, **en-Nihâye**, C.II. Beyrut, ts.,

İBN HALDUN, **Tasavvufun Mâhiyeti, Şifâü's-Sâil**, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul , 1984.

İBNU MACE, Ebu Abdillah Muhammed, **es-Sünen**, C I-II, el- Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

İMAM RABBÂNÎ, Ahmed Serhendî, **Mektûbât**, C. I-II, İstanbul, ts.

İNAN, Abdülkadır "Bibliyografya" C. XIII, **Belleten**, Ankara, 1949.

..............., "Ali Şir Nevâî", (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), **Belleten**, Ankara, 1949, C.XIII, sy. 52.

..............., "Çağatay Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara,1976,

................, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler", **Belleten**, sy., 6-7, Ankara,1946

................, "Mir Ali Şir Nevâî", (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), **Varlık**, İstanbul, 1941, C.XI, sy.,182.

İSEN, Mustafa, "Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevâî Etkisi", **Uluğ Bey Sempozyumu** , Çorum, 1994.

..........., v.d., **Eski Türk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2002.

İSMAİL ANKARAVÎ, **Minhâcü'l-Fukarâ,** haz., Saadettin Ekici, İnsan Yayınları, İstanbul , 1996.

İSMAİL HAKKI İzmirli, **Yeni İlm-i Kelâm**, İstanbul, 1339.

İZ, Mahir, **Tasavvuf**, Garanti Matbaası, İstanbul, 1969.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli,** İstanbul, 1926.

.................., **Yeni İlm-i Kelâm,** C. I-II, Tetkikât ve Telifât-ı İslâmiye Heyeti Neşriyâtı, İstanbul, 1341-1339.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Ali Şir Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış", **Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri,** Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul,1962.

KAHRAMAN, Bahattin, "Peyker Çevirileri ve Ali Şîr Nevâî'nin Seb'a-i Seyyâresi", **Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ali Şîr Nevâî Sempozyumu**, Konya, 1992.

KÂM, Ferid, **Vahdet-i Vücûd**, sâdeleştiren, Ethem Cebecioğlu, DİBY, Ankara, 1994.

KANDEMİR, M. Yaşar, **Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları, Tenkidi** , DİB Yay. 2. Baskı, Ankara.

KARA, Mustafa, **Din Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler,** 3.bs. Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

............, **Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi,** Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985.

KARAAĞAÇ, Günay, **Lütfî Dîvânı,** TDKY, Ankara, 1997.

KARAHAN, Abdülkadir, "Horasan Kültürünün Anadolu Kültürünün Gelişmesine Etkileri", **Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri,** İstanbul,1980.

KARAÖRS, Metin, "**Nevâî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb**", Erciyes Ünv. Fen-Edebiyat Fak. Dergisi, sy., 5, Kayseri, 1994.

KARASOY, Yakup, "Şiban Han Divanı'nda Nevâî'ye Nazireleri", **Selçuk Ünv. Fen Edebiyat Fak. Dergisi,** sy., 7-8 , Konya, 1994.

KÂTİP ÇELEBÎ, **Keşfü'z-Zünûn,** İstanbul, 1941-1943.

KEKLİK, Nihat, **Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah Kâinat ve İnsan,** İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967.

KELÂBÂZÎ, **Taarruf,** Doğuş Devrinde Tasavvuf, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Türk Dilini Sevme Bakımından Nevâî'nin Yeri", **Türk Dili Dergisi,** C. XV, sy., 173, 1966.

KOCATÜRK, Saadeddin, **Mevlânâ, Divân-ı Kebîr Üzerine İncelemeler, Allah İnsan ve Vüsûl,** Kültür bakanlığı Yayınları, ankara, 2001.

..............., **Gülşehrî ve Feleknâme,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

KOCATÜRK, Vasfi Mâhir, **Türk Edebiyatı Tarihi,** Ankara, 1964.

KOÇYİĞİT, Talât, **Kur'ân ve Hadiste Ru'yet Meselesi,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları no: 128, Ankara, 1974.

KONUK, A. Avni, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi,** MÜİFY, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, C. I-IV, İstanbul, 1994.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Ahmet Paşa", **İA,** C. I, İstanbul, 1961.

..............., "Ali Şir Nevâî", **Edebiyat Araştırmaları,** C.II, İstanbul,1989.

..............., "Ali Şîr Nevâyî ve Tesiratı", **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar,** İstanbul,1934.

..............., "Babür", **İA**.,C. 1, İstanbul, 1961.

..............., "Çağatay Edebiyatı", **İA**., C. III, İstanbul, 1971.

..............., "Devletşah", **İA**, C.III, İstanbul,1971.

..............., "IX. ve X. Asırlarda Çağatay Şairleri", **Türk Yurdu**, C. V, sy, 27, C., VI, sy., 5, 6, 7, 8, 10, İstanbul, 1330.

..............., "Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla", **Ülkü**, Ankara, 1941

..............., "Türk Klasik Edebiyatında Hususî Nazım Şekilleri Tuyug," **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul,1934.

..............., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, DİBY, Ankara , 1976.

...............,Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul,1928.

KUFRALI, Kasım, **Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı**, Basılmamış Doktora Tezi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1949.

KURNAZ, Cemal, **Anadolu'da Orta Asyalı Türk Şairler**, Akçağ, Ankara, 1997.

..............., Mustafa Tatçı, **İstanbul'da Buharalı Bir Mutasavvıf Emir Buharî,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

KUŞEYRİ, Ebu'l-Kasım Abdulkerim, **er-Risaletü'l-Kuşeyriye**, Daru'l-Hayr Mat., Beyrut, 1413/1993.

..............., **Tasavvufun İlkeleri (Risâle-i Kuşeyrî)**, çev. Tahsin Yazıcı, C.I-II, İstanbul, 1978.

KUT, Günay, "Ali Şir Nevâî", **DİA**, C.II, istanbul, 1989.

LEVEND, A. Sırrı , **Ali Şîr Nevâî. Divanlar**, C.II, Ankara 1966.

..............., **Ali Şîr Nevâî. Hayatı Sanatı Kişiliği**, C. I, Ankara, 1965.

..............., **Ali Şîr Nevâî Hamse,** C. III, Ankara, 1967.

..............., **Ali Şîr Nevâyî. Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler**, C. IV, Ankara, 1968.

...., "Nevâî'nin Eserleri", **TDAY-Belleten**, Ankara,1957.

..............., "Nevâî'ye Atfedilen Esmâ-i Hüsnâ Muammâlarının Sahibi", **Belleten** , Ankara, 1958.

..............., Ali Şir Nevâî", **Türk Dili Dergisi**, C. XV, sy., 173, 1966.

............., **Türk Edebiyâtı Târihi**, Ankara, 1973.

............., "Türk Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Yazan Şairler", **TDAY-Belleten,** Ankara,1957.

............., "Türkiye Kitaplıklarında Nevâyî Yazmaları", **TDAY. Belleten,** 1958.

MALLAEV, N. M., **Uzbek Edebiyatı Tarihi**, Taşkent 1955.

MARGOLİOUTH. D.S., *"Nurbahşiye"* **İA,** C.IX, İstanbul, 1971.

MASSİGNON, Lous ve Paul Kraus, **Ahbârü'l-Hallâc,** Paris, 1936.

MAZIOĞLU, Hasibe, "Eski Türk Edebiyatı", **Türk Ansiklopedisi**, C. XXXII, İstanbul, 1982.

MEVLÂNÂ, Muhammed Celâleddin, **Mesnevi,** I-VI, çev. Veled İzbudak, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1957.

MEKKÎ, Ebu Tâlib Muhammed, **Kutu'l-Kulûb**, Darussâdır Mat., Beyrut, 1310.

MEKKÎ, Ebu Tâlib Muhammed, **Kutu'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)**, I-II, ter. Yakup Çiçek, Umran Yayınları, İstanbul, 1998.

MİRHOND, Muhammed Hâvendşah, **Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâi ve'l-Hulefâ**, C.VII, Tahran, 1855.

MUHAMMED, Mehdi Han, **Senglah Lugat-ı Nevâî**, haz. Besim Atalay, İstanbul,1950.

MUHÂSİBÎ, Ebu Abdillah el-Haris, **Adâbü'n-Nüfûs ve Yelîhi Kitabü't-Tevehhüm,** Tahkik, Abdulkadir Ahmed Atâ, Beyrut, 1408.

.................., **er-Riâye li-Hukûkillah,** Kahire, 1970.

.................., **Kalb Hayatı, "er-Riâye"** çev. Abdülhakim Yüce, İzmir, 1997.

MUSTAKİMZADE SÜLEYMAN, **Tuhfe-i Hattâtîn**, İstanbul,1928.

NASR, Seyyid Hüseyin, **İslâm Sanatı ve Mâneviyâtı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.

NECMUDDİN KUBRA, **Tasavvufî Hayat,** Haz: Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul,1980.

NEDVÎ, Abdulbarî, **Tasavvuf ve Hayat,** çev: Mustafa ateş, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1974.

NEFÎSÎ, Saîd, **Târih-i Nazm u Nesr ü der İran u der Zebân-ı Fârisî**, C. I, Tahran, 1984.

NESEFİ, Azizü'd-Dîin, **Keşfu'l-Hakâik,** nşr., Ahmed Mehdî Dâmağânî, Tahran, 1344/1965.

................, **Kitab el-İnsan el-Kâmil,** neşr., Marijan Mole, Tahran, Enstitue İran ve Fransa, 1941/1962.

NİCHOLSON, R. N. **fi't-Tasavvufi'l-İslâm ve Târihihî**, Arapçaya terc. Ebu'l-Ulâ Afifî, Kâhire, 1370/1956,

............., **İslam Sûfîleri, (The Mistics Of İslam),** çev. Mehmet Dağ v.d., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

NİZÂMÎ, **Mahzenü'l-Esrâr**, Çev: Nuri Gençosman, MEB Yayınları, Ankara, 1946.

OKAY, M. Orhan, **Kültür ve Edebiyatımızdan**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.

OKUMUŞ, Ömer, "Bahâristân" **DİA**, C. IV, İstanbul,1991.

..............., "Câmî", **DİA**., C. VII, İstanbul, 1993.

ONAY, Ahmet Talât, **Türk Edebiyatında Mazmunlar**, haz., Cemal Kurnaz, TDVY, Ankara, 1992.

ORİNBAYEV, A., M. Hasanov, **Navai Zamandaşlari Mektuplarida**, Taşkent, 1990.

ÖCCÜ, Mikdat, **Kur'an'da Velî ve Velâyet,** Suffe Yayınları, İstanbul, 1997.

ÖZKAN, Enver, **Eşrefoğlu Rumî'nin Hayatı Eserleri, ve Tasavvuf Anlayışı,** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A Ü. Sosyal Bilimler Ens., Erzurum , 1994.

ÖZKAN, Fatma, "Nevâî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat", **Bilig, Bilim ve Kültür Dergisi**, sy, 1, Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf,** Yeni Boyut, 5.bs. İstanbul, 1993

................, **Kur'an'ın Temel Kavramları,** 4. bs. Yeni Boyut, İstanbul, 1995.

................, **Aşk ve Hak Şehidi Hallâc- ı Mansûr ve Eseri**, 3. bs. Yeni Boyut, İstanbul, 1997.

PEKOLCAY, Neclâ, İslami Türk Edebiyatı, C. I-II, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1976.

............., "Fuzûli'nin Şiirlerinde Manevî Unsurlar", **Fuzûlî Kitabı, 500. Yılında Fuzuli Sempozyumu Bildirileri,** Yayına Hazırlayan: Beşir Ayvazoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri, Daire Bşk. Yayınları, İstanbul, 1996.

PALA, İskender, **Ansiklopedik Dîvan Şiiri Sözlüğü**, Ankara,1989.

ROEMER, Hans, R., "Timurlular", **İA**, XII/I, İstanbul,1974.

..............., "Hüseyin Baykara, **Persian Auf Dem Weg In Die Nuzeit, İranıshe Geshıchte Von 1350-1750**, Beırut, 1989

SA'D-İ ŞİRÂZÎ, **Gülistân**, Tahran, 1371.

SÂFÎ, Fahruddîn Ali, **Reşâhât Ayne'l-Hayat**, Taşkent, 1329/1911.

...............**Reşâhât Ayne'l-Hayat**, İstanbul, 1291.

............., **Reşâhât Ayn'el Hayat, Can Damlaları,** haz. Necip Fazıl Kısakürek, Alem Yayınları, İstanbul, ts.

SAMOYLOVİÇ, A.N, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair", **DTCF Yıllık Araştırmaları Dergisi** C. I, çev. A. İnan, Ankara,1944.

SCHUON, Frithjof, **Varlık Bilgi ve Din,** Derleyen ve çev, Şahabeddin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

SCHİMMEL, A., **Tasavvufun Boyutları**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982.

SECCÂDÎ, Seyyid Ca'fer, **Ferhengi-i Lugat u Istılâhât u Ta'birat-ı İrfâni,** Çaphane-i Pirûz, Tahran, 1350.

SELVİ, Dilâver, **Kur'ân Ve Tasavvuf Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı,** Şûle Yayınları, İstanbul, 1997.

SERRÂC, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tusî, **el-Luma' fî't-Tasavvuf,** nşr., R. N. Nicholson, Leiden, 1914.

SERRÂC, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tusî, **el-Luma' (İslam Tasavvufu),** çev. Hasan Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1417-1996.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II", **TDED**, XIX, İstanbul,1971.

.................., "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III", **TDED**, XX, İstanbul,1973.

................., "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV", **TDED**, XXII, İstanbul,1977.

................., "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I", **TDED**, XVIII, İstanbul,1970.

SOLMAZ, Süleyman, **Ahdî ve Gülşen-i Şuarâsı**, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996.

SUNAR, Cavit, **Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe**, Ankara, 1974.

SÜHREVERDİ, Şihabuddîn Ebu Hafs, **Avârifu'l-Maârif**, Daru'n-Nehri'n-Nil yer belirtilmemiş, ts. (İhyâ'nın V. cildi ile beraber.).

............, **Avârifu'l-Maârif Tasavvufun Esasları**, trc. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul, 1989.

SÜLEMÎ, Ebu Abdirrahman, **Tis'a Kütüb li Ebi Abdirrahman Sülemî**, nşr., Süleyman Ateş, AÜİF Yayınları, Ankara, 1981.

.................., **Tabakâtu's-Sufiyye**, nşr., Mustafa Abdulkadir 'Atâ, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419.

SÜLEYMAN EFENDİ-İ BUHARİ, **Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî**, Mihrân Matb. İstanbul, 1294.

ŞÂHİDÎ İBRAHİM DEDE, **Gülşen-i Vahdet**, haz. Numan Külekçi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

ŞEBÜSTERÎ, **Gülşen-i Râz**, çev., Abdülbaki Gölpınarlı, MEB, İstanbul, 1985.

ŞUŞUD, Hasan – Lutfi, **İslâm Tasavvufunda, Hâcegân Hânedânı**, İstanbul, 1958,

TAHRALI, Mustafa , "Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmetinde Dinî-Tasavvufî Unsurlar", **Yesevîlik Bilgisi**, haz. Mustafa İsen, Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı Ankara, 1998.

..............., "Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bazı Meseleler" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi,** I. cildin 'in girişinde), MÜİFVY, İstanbul, 1994.

..............., "Füsûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücud" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi,** II. cildin girişinde), MÜİFVY, İstanbul, 1989.

..............., "Ayn ve Ayniyyet" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi,** IV. cildin girişinde), MÜİFVY, İstanbul, 1992.

..............., "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık" (A.A. Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi,** III. cildin girişinde), MÜİFVY, İstanbul, 1989.

..............., "Mevlânâ ve İbn Arabî üzerine Söyleşi," **İslâm Dergisi**, yıl, 14, sy., 160, İstanbul, 1996.

TANEVİ, Şeyh Eşref Ali, **Hakîkatü't-Tarîka mines-Sünneti'l-Enika (Hadislerle Tasavvuf)**, haz. Dr. H. Zaferullah Davudi Ahmed Yıldırım, Umran Yayınları, İstanbul, 1995.

TARLAN, Ali Nihat, **Şeyhi Dîvânını Tedkîk**, İstanbul, 1964.

............., "Ali Şir Nevâî'nin Hayatı ve Şiirleri", **Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri** Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul,1962.

.............., "Ali Şîr Nevâyî", (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), İstanbul, Ünv. Neş. 1942.

................, Dîvân Edebiyâtında Tevhîdler, İstanbul, 1936.

TATÇI, Mustafa, **Yunus Emre Divanı** –I (inceleme), II (Tenkitli metin) Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990

.........., **Edebiyattan İçeri,** Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

TATLISU, Ali Osman, **Esmaü'l-Hüsnâ Şerhi,** Akçağ Yayınları no: 12, İstanbul, 1972.

TEHANEVÎ, Mustafa Ali, **Keşşâfu Istılahâti'l-Fünûn,** Kalkuta, 1862, C. II, 1480.

TİMURTAŞ Faruk Kadri v.d. "Ali Şir Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri" **Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, , Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyâtı, İst. 1962.

............."Ali Şir Nevâî'de Türklük Duygusu", **Türk Dili Dergisi**, C.XV, sy., 173, 1966.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed, **es-Sünen,** C. I-IV Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

TOGAN, A. Z. Velidi, "Baysungur", **İA**, C. II, İstanbul,1970.

..............., "Ali Şîr" **İA.**, C. I, MEB, İstanbul,1970.

..............., **Bugünkü Türk İli ve Türkistan'ın Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981.

.............., **Umumi Türk Tarihine Giriş, I: En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar**, İstanbul,1946.

TOLASA, Harun, **Sehî, Latifî, Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. y.y. Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, İzmir, 1983.

TOPALOĞLU, Bekir **İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)**, DİBY, Ankara, 1995.

TÖREN, Hatice, "Nevâyî'nin Sedd-i İskender Adlı Eserinde Tabiat Tasvirleri", **İlmî Araştırmalar**, sy., 1, İstanbul,1995.

TÜRER, Osman, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1998.

..........., "Tasavvufî Düşüncede İnsan", **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara, 2001.

TÜRKAY, Kaya, "Ali Şîr Nevâyî'nin Lugazları", **TDAY. Belleten**, Ankara, 1994.

TÜRKMEN, Erkan, **Emir Hüsrev-i Dihlevî, Hayatı, Eserleri ve Edebî Şahsiyeti**, A. Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1989.

ULUDAĞ, Süleyman, "Dünya" **DİA.**, C. X, İstanbul, 1994.

..............., **İslâm Açısından Mûsukî ve Semâ'**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999.

................**İbn Arabî**, TDV Yayınları, Ankara,1995.

................**Bayezid-i Bistami, Hayatı-Menkıbeleri-Fikirleri**, DİB Yayınları, Ankara, 1994.

..............., **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Mârifet Yayınları, İstanbul, 1995.

..............., "Tasavvufta Ulûhiyet Telâkkîsi, **Hareket Dergisi**, Mart 1981.

USLU, Recep, "Herat", **DİA**, XVII, İstanbul,1998.

............., "Herat", **Horasan Tarihi**, Uludağ Ünv Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, 1997.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İslâm Düşüncesi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1995 .

............., **İslâm Felsefesi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983.

ÜNVER, İsmail, "Ahmed-i Yesevî'nin Anadolu'daki Etkileri Üzerine", **Türk Dili**, sy., 504, Ankara, 1993.

ÜZGÖR, Tahir, "Ali Şir Nevâyî", **Türkçe Dîvân Dibâceleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

VOLİN, S. L, "Leningrad Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları Hakkında", çev. Râsime Uygun, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,** Ankara,1955.

YAZICI, Tahsin, "Tevhîd" **İA.** C. XII/1, İstanbul, 1986.

YEĞİN, Abdullah, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat,** İstanbul,1985.

YENİTERZİ, Emine, **Divan Şirinde Na't,** DİBY, Ankara, 1993.

..................., "Ali Şîr Nevâî'nin Tezkiretül-Evliyâ Türünde Bir Eseri Nesâyimü'l-Mahabbe", **Selçuk Üniversitesi, Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Ali Şîr Nevâî Sempozyumu**, Konya, 1992.

............., Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, TDVY, Ankara, 1997.

YILMAZ, Hasan Kâmil, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,** Ensâr Neşriyât, İstanbul, 1994.

.................., **Tasavvuf Meseleleri,** Erkâm Yayınları, İstanbul, 1418/1997.

YÜCE, Abdülhakîm, **Râzi'nin Tefsirinde Tasavvuf**, İzmir, 1996.

ZAHİDOV, V., **Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)** , Özbek Davlat Bediiy Adabiyat Naşriyati, Taşkent, 1961.

ZEBÎDÎ, Muhammed b. Muhammed, **İthâfu's-Sa'deti'l-Muttakîn,** Beyrut, 1989.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ